ИЗДАТЕЛСТВО
НА ШУМЕНСКИ
УНИВЕРСИТЕТ
ЕП. КОНСТАНТИН
ПРЕСЛАВСКИ

П 82.0
Е 70
опис 50 240

12

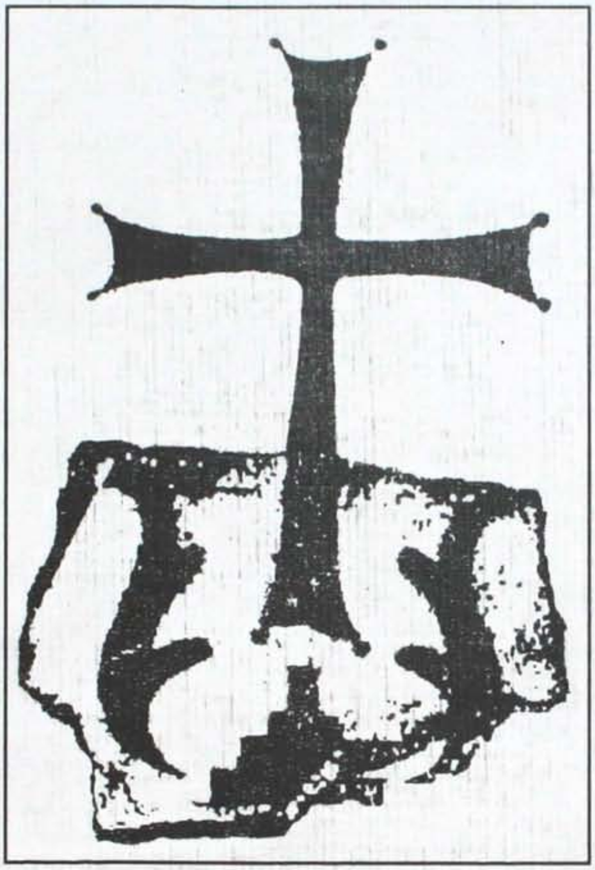

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ
ЧЕТЕНИЯ

опис

Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски“

Факултет по хуманитарни науки

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
„Еп. К. Преславски“

ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ

Том 12

120000028446

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“,
Шумен 2009

50240 82.0(082)+93/99(082)+80(082)

Редакционна колегия:

проф. дин Тотю Тотев – почетен член на редколегията
проф. дин Иван Карайотов
доц. д-р Лила Мончева
доц. д-р Магдалена Костадинова
доц. д-р Добринка Даскалова
гл. ас. д-р Константин Константинов
гл. ас. д-р Антоанета Димитрова

Редактори на тома:

доц. д-р Добринка Даскалова
гл. ас. д-р Константин Константинов

© Авторски колектив, 2009
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен 2009

ISSN 1313 – 8286

СЪДЪРЖАНИЕ

I. Парите като културен феномен

Неделчо Неделчев. Ролята на стоково-паричните отношения при създаването на древните държави 7

Архимандрит Павел Стефанов. Българската църква като финансова институция в миналото 15

Диана Радойнова. FISCALIA URBANA. Парите като знак на градската обредност (По материали от Несебър и Созопол) 27

Росица Ангелова. Нумизматичните знания като компонент на историческата образованост в VIII клас 37

Дамян Митев. Ономасиологичното пространство в концепта „пари“ в българския език 46

Елена Стоянова. „Деньги“ в русском языковом сознании (на материале фразеологических единиц с компонентом ‘деньги’) 60

Румяна Тодорова, Златко Тодоров. Парите като културен феномен в рекламата 70

Лила Мончева. Аксеология на парите в руската средновековна литература 75

Денка Кръстева. Икономически сюжети и метафори в драматургията на А. Н. Островски и контекстът на дворянската култура 82

Дечка Чавдарова. Концептуализацията на парите в руската селска проза от 60-те години на XX век в контекста на социалистическата култура („Пари за Мария“ на В. Распутин) 96

Младен Енчев. Пари и детство 102

Магдалена Костадинова. „Принц безпаричен, роден край Егея“ 115

II. Проблеми на езика, литературата и културата

Албена Антова. За езиковата ситуация при доизграждането на новобългарския книжовен език 125

Надежда Иванова. Книжовноезиковата практика на болградчанина Николай Казанакли 136

Светлана Неделчева. Когнитивни семантични отношения и връзки на предлога *на* и префикса *на-* в българския език 145

Аглика Добрева. Метафорични и метонимични модели на страх в английски и български език 155

Теменужка Сеизова-Нанкова. Subject-to-subject raising 166

Пламен Панайотов. Изтезанието на Прометей и страхът от плъховете 178

Страшимир Цанов. Историческият наратив на „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата“ от З. Стоянов 184

Георги Стаматов. Полемичното и риторичното наративизиране на историята в „Превратът“ на З.Стоянов 201

Николай Димков. Дора Габе в Шумен 217

Евдокия Борисова. Медийният проект на един роман - „Майките“ на Теодора Димова или за границите, които не могат да бъдат преминати 226

Десислава Чешмеджиева. Поглед върху самоопределянето на „циганите от елита“, представени в българския и британския печат 256

Катя Белчева. Въвеждането на есе в училище и някои технологични аспекти на работата върху есе на тема: *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла* 265

Eva Revesz. Ungarischen und Bulgarischen beziehungen in den 10-11. jahrhunderten, das Byzantinische Christentum (Orthodoxia). 273

Константин Константинов. Библиографски преглед на „Епископ-Константинови четения“ (т. I-X) 302

I.

ПАРИТЕ КАТО КУЛТУРЕН ФЕНОМЕН

РОЛЯТА НА СТОКОВО-ПАРИЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ СЪЗДАВАНЕТО НА ДРЕВНИТЕ ДЪРЖАВИ

Неделчо Неделчев

DIE ROLLE DER WARE – GELD-BEZIEHUNGEN BEI DER ENTSTEHUNG DER ALTEN STAATEN

Nedelcho Nedelchev

In der Altertumswissenschaft setzte sich in den 60er Jahren des 20. Jhs. die Vorstellung von der Entstehung des Staates als Resultat von unlösbaren inneren Widersprüchen in der Gemeinde durch. Nicht in der Makrogemeinde, z. B. von Attika oder Latium, sondern in der Gemeinde, die auch ein normales Dorf mit einer sich selbstverwaltender Organisation sein kann.

Die konkreten schriftlichen Zeugnisse und die Angaben der Archäologie zeugen von dem frühen Entstehen der Waren- und Geldbeziehungen und der vormünzlichen Formen und Widersprüchen, die größere Gemeinschaften als die Gemeinden umfassten.

Die Gesetzgebung des Altertums und die Geldsysteme zeigen eine frühe Entwicklung der Waren- und Geldbeziehungen in den summerischen, altbabylonischen, assyrischen, altjüdischen und den phönizischen Gesellschaften.

Die Hauptstädte des Handwerkes und des Handels sind Byblos, Sidon, Uruk, Assur, Lagas, Babylon, Karthago, Rom u.a.

Die sog. frühen Klassengesellschaften, die nach einigen Autoren die Waren- und Geldbeziehungen nicht kannten, verkauften Sklaven auf griechischen, römischen u.a. Märkten für Münzen und Waren und gelten auch als Marktgesellschaften. Der Staat kommt immer im Zusammenhang mit den Waren- und Geldbeziehungen vor.

In diesen frühen Klassengesellschaften, die eigentlich nicht gemeinstaatlich sind, sehen viele Autoren vorstaatliche Klassenausbeutung. Der Weg zur der zukünftigen Teilung von politischen Parteien umfasst wie immer sowohl Beschleunigung der gesellschaftlichen Prozesse als auch ihrer Legalisierung.

На проблемът за ролята на стоково-паричните отношения в древността е отделено значително място в историческите изследвания. И въпреки това, неизяснените, спорните въпроси остават без убедителни решения. Началото на дискусията за ролята на парите и стоково-паричните отношения в древността е във връзка с проучванията върху древно-източните или азиатските общества, за които се приема, че не познават понятието собственост. В основата на тази идея стои цитирането на канонизирани автори от XIX в., които не са специалисти по древноизточна история.[1]

Направленията на изследване, свързани с представата за племенното и азиатското общества, в които няма собственост, повлияха на историците от почти всички области на древноизточната и некласическата история, от китаистиката и шумерологията до тракологията. Един от основните изследователи на идеята за незначителната роля на стоково-паричните отношения в древността е И. М. Дьяконов.[2] Според него в най-ранната древност стоково-паричните отношения били с: „в основном поверхностное развитие, мало затрагивая сферу производства", и свидетелство за това било повсеместното разпространение на лихварството.[3] И. М. Дьяконов прави от това теоретично положение извода, че: „целью производства все же являлось не производство товаров, а лишь удовлетворение потребностей своего хозяйства теми продуктами, которые в нем в силу разделения труда не производились. Это значить, что в известных пределелах существовало товарное обращение, но не существовало товарного производства как такового, т.е. имеющее целью создание прибыли путем изготовления товаров специально для рынка. Таким образом не произходило накопления капитала…"[4] Тази позиция на И. М. Дьяконов се превърна в направление, което свързва робовладението и капитализма задължително със стоково-паричните отношения, а натуралните отношения с феодализма. В. Н. Никифоров определя това направление като погрешно и сочи, че „Если неразвитость товарных отношении тождествена феодализму, значить раннее

---

[1] Вж. **Никифоров Н.** Восток и всемирная история. Москва, 1979, с. 134 сл., с. 145-147 сл. Срв. **Гамаюнов Л. С.** О Марксовой концепции социально-экономического строя Индии (к постановке вопроса), В: Народы Азии и Африки, 1968, 2, с. 67, цит. по **Никифоров В. Н.**, цит. съч. с. 145

[2] **Дьяконов И. М.** Община на древнем востоке в работах советских исследователей. В: Вестник древней истории. 1963, 1. с. 16-32

[3] Пак там, с. 18

[4] Пак там, с. 19

классовое общество предшествовавшее развитому рабовладельческому и характеризируещееся господством натуральной экономики, приходится признать тоже феодальным".[5]

И. М. Дьяконов се придържа към идеята за неразвитост на стоково-паричните („товарные") отношения в обществото, което е определено като раннокласово, т.е. като предшестващо развитото класово робовладелско общество. По приетия в съветската историческа наука количествен модел на оценка на обществените отношения, авторът пише за господство на натуралната икономика. Подобен тип отношения съществували в социуми от обединени в съседски домашни общини. В рамките на тези общини, а не на племенните съюзи, според И. М. Дьяконов, се създавала държавата: „…по большой части именно на основе таких общинных объединении, (а не на условиях племенных союзов) обычно создаются с переходом к классовому обществу первычные государства, что наглядно видно на всем античном, переднеазиатском и иранском материале".[6] Очевидно е, че съветският автор греши – общинните обединения всъщност са племенни съюзи. Добре известно е по Тукидид, че населението на Атика се е делило на множество полиси със самоуправление и при Тезей пританите и архонтите на отделните градове били унищожени – процес, който античният автор нарича синойкизъм, и посочва Синойкиите като всенароден празник на богинята Атина.[7] В „Атинската полития" Аристотел посочва, че Атина е била представена по фили – племена от архонти към времето на Солон.[8] За Спарта Тукидид съобщава, че тя не е била обединена в единно цяло чрез синойкизъм, за разлика от Атина.[9] Плутарх съобщава, в биографията на Ликург, че населението на Спарта е разделено на три фили.[10] Известно и това, че населението на Спарта принадлежи към две племенни общности – на дорийците и на ахейците от Амикла, и поради това има и двама царе, представители на двете племенни общности.

---

[5] **Никифоров В. Н.** О проблемах докапиталистических формации в трудах К. Маркса и Ф. Энгельса. В: Общественно-экономические формации. Проблемы теории. Москва, 1978, с. 136-148, с. 146-147; Срв. **Меньшиков В. Б.** К проблеме своеобразия исторического развития Китая. В:Китай- Государство и общество. Москва, 1977, с. 5-28, с. 10 сл.; Вж. **Васильев Л. С.** Рабовладение и феодализм в древнем Китае (о социально-экономическом строе докапиталистического общества.) В: Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. Москва, 1966, с. 108, цит по **Меньшиков В. Б.** цит. съч.

[6] **Дьяконов И. М.** Цит. съч. с. 25

[7] **Фукидид.** История. Превод и редакция. **Стратановский Г. А., Нейхард А. А., Боровский Я. М.** Ленинград, 1981, II, 15, 2

[8] **Аристотел.** Атинската полития, VIII, София, 1993, с. 26

[9] **Фукидид.** История. I, 10,2

Тази позиция в идеите за общината от съветската наука за древността е характерна и за представителите на българската наука за траките, които обаче противопоставиха на робовладелското общество раннокласовото, като самостоятелен модел, различен от робовладелския, поне за времето на ранната древност. Идеята за раннокласовото общество като пред-робовладелско по историческата си перспектива, предложена от Ал. Фол през 70-те години на XX в.[11] се видоизмени като алтернатива на робовладението.

Според от Ал. Фол след И. М. Дьяконов държавата възниква „не толкова чрез разложението на рода поради нахлуването на стоково-паричните отношения и на робския труд, колкото чрез антагонистичните противоречия в самата община".[12] Проблем, който изисква внимание, тъй като бе обявен за общовалиден и който съдържа в себе си противоречие – ранния сблъсък между стоково-паричните отношения и родовата организация, рода. В основата на тази позиция стои не толкова игнорирането на ранните стокови отношения и ранната поява на парите и домонетните им форми, колкото подмяната на понятията родово общество или строй с община. Едно е противопоставянето на бедни и богати, от различни слоеве на целия обществен строй, друго е противопоставянето на бедни и богати в една община. Тази представа, като резултат от идеята на Вл. И. Ленин за създаването на държавата само там, където класовите противоречия са неразрешими,[13] бе пренесена в отделните структурни единици на родово-племенното общество в резултат от постиженията на съветската наука за държавата през 50-те години на XX в., и най-ясно е формулирана в работата на А. Б. Ранович.[14] В изследването на А. Б. Ранович обаче са разгледани класови противоположности в

---

[10] **Плутарх.** Ликург. В: Избранные жизнеописания. Москва, 1987, т. I, VI, с. 97

[11] **Фол Ал.** Политическа история на траките. София, 1972, с. 9

[12] **Фол Ал.** Социална и демографска структура на древна Тракия. София, 1970, с. 33

[13] **Ленин Вл. И.** Държавата и революцията. Учението на марксизма за държавата и задачите на пролетариата в революцията. Събр. Съч. т. 25, с. 407; **Фол Ал.** Политическа история на траките. с. 9

[14] **Ранович А. Б.** Эллинизм и его историческая роль. Москва, 1950, с. 338

общината на добре развито вече класово общество – „елинистическия Египет". Като резултат от приравняването на обществените отношения от времето на развито политическо общество с тези на създаваща се държава, се променя и представата за характерните за тях обществени процеси. Поради намаляването на основните икономически дадености до размерите на една община, т.е. на едно селище със самоуправление, ролята на парите като единица за измерване на обществените отношения бе обезсмислена. В една община натуралната размяна е разбираема, но в отдалечени области на едно племе е трудно-осъществима.

В резултат от разглеждането на най-ранния период от държавата като раннокласов, без стоково-парични отношения, което означава без възможност обществото да оценява в мерни единици – стойност или пари, дори земята – в съседската община, е естествено, да се създаде теория за всеобща личностна зависимост. Така в теорията на науката, и в конкретните изследвания се появи тезата за класово-експлоататорска роля на държавата преди създаването на самата държава. Аз ще се спра само на египетския пример, тъй като египетското общество често се противопоставя на гръко-римския модел на развити стоково-парични отношения, и при това ранната му писменост и развити мерни единици позволяват конкретен анализ.

Колкото и да е неочаквано, интересът към додържавен Египет е налице в българската наука за древността. Ето позицията например на Д. Попов: „Класовоексплоататорската роля на държавата и на религията не се демонстрира никъде така ясно, както в обожествяването на висшия носител на държавната власт – фараона. Той се схваща като роден от връзката между бога и царицата, следователно за син на самия бог.

Идеята е ранна и се наблюдава още в додинастическия период, ако се има предвид представянето на „Цар Скорпион" много по-мащабно и в голям ръст от сънародниците му. Същото се отнася и за по-късните царе от самото начало на Старото Египетско царство – фараоните Нармер, Дена…".[15]

Авторът не допуска възможност уедрената фигура да е на военно-племенен вожд – за вождове няма място в теорията за „класовоексплоататорска роля на държавата" в додинастическия, т.е. додържавния период на най-ранното египетско царство – Старото! Така се стига до логично противоречие – първо съществува класовата експлоатация на държавата, и след това се създава самата държава! За развитие и узаконяване на институции не става и дума. За общество, което защитава лични права на гражданите си и с помощта на парите – също.

---

[15] **Попов Д.** Проучвания върху тракийската религия. (IV). Царят и царската власт. В: Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София, 1987, т. 78, с. 37-91, с. 39

Според мен стоково-парични отношения се наблюдават в Египет, като утвърдена форма още през XXVIII в. пр. н. е. В Автобиографичен надпис на най-висш държавен служител, Мечен, се отбелязва, че той получил срещу съответно възнаграждение значителни количества земя – поне два пъти закупил от множество царски хора по 547 000 кв. м. земя, или два пъти по 200 сечат.[16] Земята в самото начало на египетската държавност е превърната в стока и може да се купува и продава! Срещу огромното количество земя висшият сановник е можел да представи само пари, които трябва да са делими на броя на участващите в продажбата.

Развитието на стоково-паричните отношения има своята предистория в додържавния обмен на благородни метали между Египет и Азия. Ф. Петри, Г. Уенрайт и Е. Макей предполагат, че египетското додинастическо сребро е доставяно от Азия.[17] Тази хипотеза се поддържа и от Е. Дж. Баумгартел: „silver must have been brought from afar, and so must lapis lazuli and obsidian…“.[18] Примерите с вноса на обсидиан и лапис лазули са характерни не само за Египет, но и за много други страни от определено додържавния период. Примерът със среброто като скъпоценен метал, при това в Египет около десет пъти по-скъп от златото, свидетелстват за търговия с благородни метали, която не може да бъде определяна като обмен, или родово-племенна размяна. Металът вече има ролята на пари, и съотношенията в цените на златото и среброто свидетелстват за това, както и самото търсене на сребро в богатия на злато Египет. Значителна част от изделията от додинастичен Египет, които до 30-50 години на XX в. се считаха за медни или оловни, се оказаха сребърни – това са съдове, кинжали, ножове, тесли, бойни брадви.[19] За съжаление, голяма част от които са във фондовете на музеите и остават слабо известни на специалистите, не бяха анализирани или включени в

---

[16] **Савелева Т. Н.** Надписи Мечена автобиографического характера. В: Хрестоматия по истории древнего востока. Москва, 1980, с. 17-18; Срв. основния текст In: **Sethe K**. Urkunden des alten Reichs. Leipzig, 1932, S. 1-7

[17] Вж. **Кинк Х. А.** Египет до фараонов. Москва, 1964, с. 88-89, бел. 17

[18] **Baumgartel E. J.** Cultures of Prehistoric Egypt. Oxford, 1955, I, p. 42; II, p. 6; Randal-Maciver D. and Mace A. C. El Amrah and Abydos. London, 1902, pp. 6, 9-10, № b, pl. VI$_{1-2}$ **Кинк Х. А.** цит. съч.

[19] **Baumgartel E. J.** Cultures of Prehistoric Egypt. Oxford, 1955, II, p. 9; **Кинк Х. А.** цит. съч.

икономически анализ. По изработка те са египетски, и това показва, че не са форма на дарове или проява на даннически отношения. Обменян е метал, вероятно срещу метал и други стоки и това свидетелства за съществуването на определени съотношения, известни още преди създаването на египетската държава.

Стоково-паричните отношения се наблюдават и в най-ранната и добре известна история на класическа древна Гърция. Те се проявяват в съществуването на лихвари, в ипотекиране на земя, в ранна поява на парично, монетно обръщение още през VII в.[20] Това е времето в което атинското общество все още не се е превърнало в модел, който за историци като Едуард Майер е действащ в античността капитализъм,[21] а за съветските автори – робовладение с просто стоково производство.[22]

Развитието на стоково-паричните отношения е характерно за края на родово-племенното общество – парите променят обществената структура, и това е добре видно по примера на законодателствата на Солон и Сервий Тулий. Оцененото в пари имущество е в основата на законодателствата които прекъсват натиска на родовата аристокрация и издигат като тяхна противостояща сила атинския демос или римския популус. Аналогична е и ситуацията в древноизточните общества – разгърнатата система от мерни единици и законодателствата, които оценява имуществото с тях са характерни за египетското, шумерското, старовавилонското и др. общества на изток до древен Китай. Стоково-паричните отношения никъде не са характерни за конкретните общини, и не се развиват вътре в тях, изолирано от останали общини. По същия начин не може да се говори за стоково-парични отношения характерни само за една съвременна община.

И така – темата за парите като социо-културен феномен се оказва перспективна, и съвсем не е изненадващо, че се свързва пряко с защита на личностните права на гражданите на държавата още в най-ранната древност, при създаването на политическото общество. Модерните за XX в. социални теории, свързани с обществено-икономическите формации, в които ролята на парите се подценява, доколкото ми е известно, не могат да открият никъде примери, в които да отсъстват стоково-парични отношения в една или друга степен на развитие. За ранните държави е характерно не създаване там, където класовите противоречия не могат да бъдат преодолени, а регулиране на противоречията, и изнасянето им извън социума. В процеса на това регулиране, парите са не само средство за натрупване от лихварите, но и средство за защита на личността, на бъдещия гражданин на държавата. Представата за стойност се появява към времето на междуплеменния, додържавен обмен. Домонетните средства се появят определено преди появата на държавата. Парите могат да се ползват в додържавното общество, както това се вижда от разпространението например на римски монети в Европа почти до северния полярен кръг, в области, в които не съществува държава. Парите съществуват и в най-ранните държави. Като знак за стойност те позволяват както измеряемост на произведеното и печалбата, така и измеряемост на задълженията. В този смисъл за малки задължения въпреки мястото на благородниците и лихварите в обществото, било възможно малко по стойност издължаване и това поставя граница върху безконтролната принуда и поробването. Поради това египетският пример показва не безправни лица, които продават земя на велможата Мечен, а граждани на държавата, които знаят какво искат и колко струва имуществото им.

---

[20] Срв. добре известната характеристика на този процес В: **Енгелс Фр.** Произход на семейството, частната собственост и държавата. София, 1975

[21] **Meyer Ed.** Geschichte des Altertums, Essen, 1952-1958, Bd. I – VIII

[22] Срв. **Ленцман Я. А.** Рабство в микенской и гомеровской Греции. Москва, 1963

Парите като социокултурен феномен, като част от мерните единици, се появяват в най-ранната политическа история, и са пряко свидетелство за това, че развитието на човечеството и на човешката личност има нужда от тях от времето на родово-племенния преход до теорията на Д. М. Кейнс за заетостта, лихвите и парите.[23]

Опитите с вулгаризирани анти-стойностни модели за премахване на парите, направени през XX в. доведоха до обществено-политически катастрофи които имат като полюси кампучийския геноцид и рухването на социалистическия блок наречен Световна социалистическа система. И причините за това са в антипазарните теории за държавата от древността до наши дни.

---

[23] **Кейнс Дж. М.** Обща теория за заетостта, лихвата и парите. София, 1993

БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА КАТО ФИНАНСОВА ИНСТИТУЦИЯ В МИНАЛОТО

Архимандрит Павел Стефанов

THE BULGARIAN CHURCH AS A FINANCIAL INSTITUTION IN THE PAST

Archimandrite Pavel Stefanov

The aim of the present study is twofold – to discuss the production of ecclesiastical money and the practice of money lending by Bulgarian church. Individual parishes produced their own coins in the 18th and 19th century which circulated within their system. Church banknotes were released for a short period between the liberation in 1878 and the introduction of official state country. Churces resorted to usury during the 16th century probably under the influence of the Ottoman waqfs and continued with it until the early 20th century. Through such finacial operations the Bulgarian communities acquired a sense of initiative and relative economic independence which reinforced their struggle for spiritual and political freedom.

От ранната Античност до днес induced сеченето на монети е изключителен прерогатив на държавата, която някога е олицетворявана от владетеля. В Западна Европа след X в. епископи и абати в качеството си на феодали започват да създават разнообразни „монети“ най-вече от билон. Тази локална традиция се запазва във Франция до XVII в., а в Германия, Швейцария и Италия дори през XVIII в. Нещо повече – право да секат свои „монети“ получават и нови църкви, които се нуждаят от средства за доизграждане, най-често в Нидерландия през XV – XVI в.[1] Всъщност такива монетоподобни знаци, наричани „тесери“, съществуват още от римската епоха, като след император Нерон се изработват само от олово.[2] С тях си служат многобройните римски колегии, някои от които имат религиозен характер. Тесерите играят ролята на милостиня или входен билет в театри, бани, общи пиршества. Традицията на тези оловни благотворителни жетони (сфрагидии) се запазва във Византия, където са раздавани от императора или императрицата най-вече за получаване на подарък или като пропуск за церемониите в двора. Някои образци са намерени при разкопки в Преслав.[3]

---

[1] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 7.

[2] **Федотова, Е. В.** Латинская эпиграфика. М., 1969, 236-237.

Подобна практика преоткриват и редица български, гръцки и арменски църкви през Възраждането, но едва ли може да се търси приемственост между Западна Европа и България в това отношение поради големия хронологически и идеен хиатус между тях. Запазени са подобни „пари" или поне сведения за тях от много наши градове – Ахтопол,[4] Битоля, Бургас, Варна, Габрово,[5] Елена,[6] Ловеч, Пловдив, Разград,[7] Русе, Севлиево,[8] Трявна,[9] Търговище, Шумен[10] и др. Такива платежни знаци също пускат арменските храмове във Варна, Русе, Шумен и Пловдив. Въпреки догматическите различия между православието и монофизитството и липсата на евхаристийно общение между тях, арменските „монети" са в обръщение и в българските храмове в Шумен. Условието тези „пари" да се използват само в определена църква се нарушава и тогава, когато те преминават в храмовете на други градове. Например в шуменската църква „Св. Три светители" са намирани жетони от разградската църква „Св. Николай".

---

[3] **Бонев, С.** Оловна монетовидна находка от Преслав. – Нумизматика, 1986, № 1, 31-34; **Георгиев, П.** Византийски знак печат от X век от Преслав. – Археология, 1989, № 1, 41-46; **Аладжов, Ж.** Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995-1997, 99-100.

[4] **Койчев, А., В. Мутафов.** Ахтополско монетосечене през XIX век. „Църковните пари" в гр. Ахтопол. – Нумизматика и сфрагистика, VI, 1999, № 2, 111-115.

[5] **Цончев, П.** Из общественото и културното минало на Габрово. С., 1934, с. 254; **Шулекова, Ю., Кр. Чолакова, прот. Хр. Цанков.** Храм „Успение Богородично" в Габрово. Габрово, 1998, с. 8.

[6] **Станев, Хр.** Еленски летопис. Из миналото на гр. Елена и Еленския край. С., 2001, 177-178.

[7] **Явашов, А.** Разград. Неговото археологическо и историческо минало. Ч.1. С., 1930

[8] **Панов, Й.** Из историята на църквата „Св. прор. Илия" в Севлиево. - Църковен нестник, № 8, 12 март 1979.

[9] **Друмев, Д.** Цар Пенчо (За тревненските кръстати банчета). – Вечерни новини, 18 август 1960.

[10] **Блъсков, Ил.** Материали по историята на нашето Възраждане. Шумен, 1907, с. 16.

Наименованието „църковни монети (пари)" всъщност съдържа две грешки. Първо, като инициативи на българските възрожденски общини те не са само църковни, а с приходите от тях се поддържа църквата, училището, читалището и занаятчийските еснафи. Второ, те не са монети в истинския смисъл на думата, както някои смятат,[11] а представляват по-скоро жетони. В Шумен те се наричат „пенези" – термин, който не е сроден на английското pence, както твърди Васил Хараланов, а е старобългарски. От него произлича унгарското наименование на дребна монета – pengö, което е несъмнена заемка от старобългарския език, и немското наименование Pfennig. В Трявна жетоните са известни като „кръстати банчета", в Панагюрище – „билле", а в други селища – „бодка" или „фурлинка". По форма те са кръгли, правоъгълни, осмоъгълни с диаметър до 18-19 мм. Правени са от мед или пиринч. Те носят едностранен печат – кръст с или без надпис, и силно напомнят къснoримските и ранновизантийските медни монети от най-малък номинал с тип „кръст във венец", както и на някои български медни подправки от XIV в.

Тези „пари" заменят циркулиращите на пазара монети вътре в църквата, но не се употребяват извън нея. Те не са пълноценни участници в паричното обръщение. Появата на „църковни пари" се обуславя от хаоса в паричната циркулация на Османската империя. В нея участват най-различни чуждестранни монети, много от които са толкова изтъркани, че се продават на тегло. За да намали назряващата криза, Високата порта пуска в обръщение няколко емисии банкноти („каймета"), които обаче нямат покритие и засилват инфлацията. По известния в икономиката закон на Грешъм-Коперник населението изтегля от обръщение дребните монети, когато тяхната стойност като метал надвишава номиналната им стойност. Настъпва „глад" за този вид парични средства. Лошият материал, от който е направена „църковната пара", струва много по-малко от платежната ѝ стойност, тя се изработва безплатно от епитропите и техните помощници и не на последно място се губи лесно поради малките си размери.

В своята „История на града Лом и Ломска околия" известният наш етнограф Димитър Маринов изяснява повода за появата на „църковните пари" в Лом, където те се използват в местната църква „Св. Никола". През 1820-1830 г. богомолците слагат на дискоса като дарение за храма, заплащат за миросването си и раздават на просяците по една сребърна пара със стойност три аспри. Ок. 1840 г. започват да се използват мангъри, равностойни на пет пари. Вследствие на това намаляват приходите на църквата, а от тях се финансират всички образователни, културни и благотворителни инициативи на българската община. Епитропите решават да въведат без държавно разрешение в качеството на „църковни пари“ жетони, описани като „особени тенекета жълти, изрезани четвъртито и подпечатани с особен белег“.[12] От едно парче тенеке с размери 1 x 0,5 м се произвеждат между 200 и 250 такива „църковни пари“. Всяка една от тях има стойността на една османска пара.

---

[11] **Хараланов, В.** Шуменските черковни монети. – Нумизматика, 1977, № 3, 23-44. Срв. **Вазов, А.** Още за тъй наречените „църковни" пари. – Нумизматичен бюлетин, V, 1995, 8-9.

Как става оперирането с тях? Богомолците купуват свещи с държавни пари, но за другите плащания в църквата също купуват „църковни пари“ на стойност 10, 20 или повече пари. Дадени на свещеника за миросване и на просяците като дарение, жетоните се връщат на пангара, където се продават свещите. Там свещеникът и просяците ги разменят за правителствени монети.

Ломският епитроп (църковен настоятел) Марин Бонов Стамболията остава недоволен от приходите, получени от жетоните, и през 1856 г. решава да ги замени с друга псевдомонетна форма. По това време бояджиите продават австрийски златистожълти тенекиени имитации на монети, наречени „флорини“, които се купуват масово от девойките за евтина украса на дрехите и косите. Продават се на тегло, като една ока (ок. 1260 гр) с около 1000 броя струва четири гроша. Тяхната големина и съответно цена варира. Епитропите изкупуват по-малките „флорини“, удрят им специален печат и ги пускат в обръщение в храма със стойност една пара. Османските власти мълчаливо толерират присвоеното от християните право за църковно монетосечене, тъй като не се засягат грубо държавните интереси. Но през 1868 г. във Видин османските власти забраняват употребата на „църковни пари“ и налагат циркулацията само на централно произведени и одобрени парични средства. В българските села в Беломорието църковните платежни средства циркулират чак до 1919 г.[13] По този начин нашите общини постигат ограничена финансова независимост и утвърждават стопанската си идентичност, която е прелюдия към бъдещата духовна и политическа свобода.

В Шумен църковните „пари“ са валидни от 1831 г., когато е осветена шуменската църква „Св. Възнесение“, до 1878 г. Те служат за натрупване на доходи, нужни за връщането на заемите на местните богати християни, с чиито средства е построена църквата. Един църковен „пенез“ струва три редовни монети от едно акче или една пара от билон или мед. Четиринадесет „пенези“ са равностойни на един сребърен или меден османски грош, който теоретически е 1/100 част от златната лира. „Пенезите“ имат незначителна стойност, но дори и те понякога стават обект на фалшификация.[14]

Непосредствено след Освобождението България няма още собствена валута и изпитва остра нужда от дребни парични стойности. Кризата се отразява и в църквата, тъй като вярващите не разполагат с дребни монети, а същевременно не са в състояние да заплащат със сребърни или златни монети. Без доходи от храмовете съществува реалната опасност да бъдат затворени местните училища. В Шумен храмът „Св. Възнесение“ печата ок. 1878 г. книжни „пари“ (т.е. бонове), изтеглени от обръщение между 1881 и 1882 г., когато се появяват държавните медни монети от 2, 5 и 10 стотинки. В Регионалния исторически музей са запазени четири екземпляра със стойност 2,5, 5 и 10 сантима. Те представляват правоъгълни сини или розови хартии с размери 5 x 10 см. Върху тях е отпечатана с цифра съответната стойност, надпис „Храм Вознесение Христово“, думата „сантима“, а извън рамката стои предупреждението: „Безъ черк. печатъ е непріето“.[15]

Други български църковни „каймета“ са известни от Бургас и Битоля. На външен вид битолските са бели правоъгълни картончета със стойност пет пари и са използвани до средата на 90-те години на XIX в. в местните църкви „Св. Богородица“ и Св. великомъченица Неделя“.

В началото на 1881 г. църковно-училищното настоятелство във Видин също решава да издаде книжни бонове за употреба в църквата. Те са отпечатани в типографията на „Държавен вестник“ на обща стойност 32 500 гроша. Но малко след пускането им в обръщение видинският окръжен началник издава заповед те да бъдат събрани и унищожени, като се мотивира с евентуалната опасност от тяхната фалшификация. Основната недекларирана причина обаче е неизбежното изнасяне на тези бонове извън храма поради липсата на дребни монети. Настоятелството обещава, че при очакваното пускане на българските медни монети ще изтегли боновете от циркулация, но тази инициатива накърнява монополното право на държавата да издава парични знаци.[16]

---

[12] Цит. по **Лачев, М.** „Църковните пари“ в град Лом през Възраждането. - Нумизматика, XXII, 1988, № 2, с. 44.

[13] **Коруев, П.** Село Габрово, Ксантийско. С., 1984, с. 50.

[14] **Хараланов, В.** Цит. съч., с. 30.

[15] Пак там, с. 36.

[16] **Лачев, М.** Документи за видинските църковни бонове от 1881 г. – Нумизматика, XXII, 1988, № 3, 41-45.

Друга област, в която Българската църква разгръща своята икономическа инициатива и подпомага развитието на социалните отношения е даването на пари с лихва. Църквата през тази епоха печели чрез даване придобитите средства с ниска лихва не само на християни, но и на турци, тъй като Коранът забранява кредита. Тази практика продължава и след Освобождението.

Лихварството или даването на паричен заем срещу лихва е познато поне от 3000 години насам. Първата известна религия, която прибягва към лихварство е месопотамската. Същата практика се среща в религиите на древен Египет, Елада и Рим. Известен кредитор е Делфийският храм в антична Гърция. Лихварството се намира под покровителството на боговете, най-често Меркурий – бог на търговията и богатството.[17] Още от римско време се правят опити то да бъде забранено или поне регламентирано. Лихвите в древна Елада (V – IV в. Пр. Хр.) достигат често до 36% годишно, понякога скачат до 48%, а в години на плодородие намаляват. Lex Genucia в републиканския Рим (340 г. пр. Хр.) забранява даването на пари с лихва, но е отменен. По времето на Цицерон лихвата е 48%. Първите римски императори я регулират до 25%, а по-късно до 12%. Тя се издължава всеки месец. Мислители като Платон, Аристотел, Катон, Цицерон и Плутарх заклеймяват лихварството като противоречащо на морала и естеството на парите.

Юдейската религия (Изх. 22:25-27) не разрешава отпускането на лихвени заеми от евреи на евреи, но кредитите за християните, наричани „гоим", остават позволени. Това табу не е насочено срещу стопанската инициатива, а срещу експлоатацията на бедните евреи, които в древност са значителна социална прослойка. Многозначителен факт е, че еврейската дума за лихварство – *nashak*, произхожда от друга дума – *nachash*, която означава 'змия'.[18] В Западна Европа през Средновековието обаче евреите са лишени от изява в други области и са принудени да станат банкери и сарафи.[19]

След появата на християнството опитите да се намали и ограничи използването на лихва в паричните отношения се засилват. Църковните авторитети се придържат към класическата презумпция на Аристотел в „Политика", гл. 1, че богатството на човечеството е непроменлива величина, от което следва, че печалбата на един означава загуба на друг. Тази позиция не взема предвид обективния факт на постоянното увеличаване на благата чрез човешкия труд. В своята „Беседа за края на 14-ти псалом и за лихварите" св. Василий Велики цитира Пс. 11:5, Езек. 22:12, Втор. 23:19 и Мат. 5:42 и противопоставя получаването на доходи от лихва с получаването на небесна награда от Бога.[20] В същия дух се изказва св. Йоан Златоуст, а св. Григорий Нисийски порицава кредитирането в своя трактат „За лихварството", като го свързва със смъртния грях на сребролюбието.[21]

Лихварството става мишена за стрелите на авторите на апокрифи, които са популярно народно четиво през Средновековието. Във „Видението на Павел", гл. 36, лихварите са ядени от червеи в ада. „Ходене на Богородица по мъките" добавя, че лихварите, надупчени от червеи, висят на краката си (гл. 4). Поп Йеремия в „Повест за кръстното дърво", гл. 4, споменава, че на героя Есром е разрешено да се докосне до дървото, въпреки че се нарича лихвар.[22]

В православна Византия надделява икономическата целесъобразност и лихварството процъфтява. При император Юстиниан I Велики (527-565) лихвата е различна за гражданите (6%) и за търговците (8%), а надвишаването ѝ се наказва. Император Василий I Македонец (867-886) забранява лихварството, но неговият приемник Лъв VI Мъдри (886-912) отменя забраната.[23] През X в. лихвата във Византия е ок. 8,33%.[24]

Islamът също анатемосва лихварството (Коран 2:275-278, 3:130) и в страни като Иран днес лихварите са заплашени от смъртно наказание. В някои арабски страни банките не отпускат заеми срещу лихва, а срещу процент от печалбата.[25]

---

[17] **Seaford, R.** Money and the Early Greek Mind: Homer, Philosophy, Tragedy. Cambridge, 2004.

[18] **Тошкова, Св.** От извора на вечната книга. Опит за икономически прочит на Библията. С., 2005.

[19] **Shatzmiller, J.** Reconsidered: Jews, moneylending and medieval Society. Berkeley, 1990.

[20] Творенія иже во святыхъ отца нашего Василія Великаго, Архіепископа Кесаріи Каппадокійскія. Т. 1. Новый исправленный переводъ Московской Духовной Академіи. СПб., 1911, с. 113, 120.

[21] **Buckley, S.** Teachings on Usury in Judaism, Christianity and Islam. Lewiston, 2001 (Texts and Studies in Religion, 85); **Попов, Д., Й. Аврамов.** Теория и история на парите и кредита. С., 2004.

[22] Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. С., 1981, с. 233, 242, 276.

[23] The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century. Editor-in-chief A. E. Laiou. Т. 1-3. Washington, DC, 2002 (Dumbarton Oaks Studies, 39).

[24] **Neville, L.** Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100. Cambridge, 2004, p. 26.

[25] **Журналев, А. Ю.** Теория и практика исламского банковского дела. М., 2002; **Kuran, T.** Islam and Mammon: The Economic Predicaments of Islamism. Princeton, 2004;

От времето на Карл Велики до началото на Новото време лихвата е официално порицавана в Западна Европа, но редица манастири дават пари под лихва. Папа Климент V категорично я забранява през 1311 г. Тази стъпка е свързана с унищожения няколко години преди това Тамплиерски орден, който създава първите банкови институции на Запад и натрупва огромни богатства.[26] Лихварството е масова практика в Русия. Киевците, доведени до пълно отчаяние поради безбожните лихви, през ранната пролет на 1113 г. въстават и започват да грабят сарафските дюкяни. По този повод митрополит Никифор произнася Поучение в неделя сиропустна, в което осъжда остро лихварството и го сравнява с рязане на живо месо.[27] Към 1500 г. богословите, които живеят във време на бурна икономическа експанзия, намират доводи да оправдаят лихва от 5% (т.нар. германско споразумение). Те окончателно се примиряват с лихварството в края на XVI в., но папите го санкционират чак през XVIII в. За да се заобиколи законът и да се преодолее забраната са създадени заложният заем, продажбата с право на изкупуване и мъртвият залог. В древност за най-голяма ценност са смятани дрехите и най-често заемът се получава чрез залог на дрехи. Най-големите заложни къщи през Средновековието са тези на Медичите в Италия и на Ломбардите в Англия. Ломбардите дори дават името на наричания и до днес ломбарден заем – заем срещу залог на движими вещи. Историята твърди, че испанската кралица Изабела залага кралските бижута, за да финансира пътешествието на Колумб до Америка. През Ренесанса основните банкери на Римската курия са евреите.[28]

Протестантството, което възниква при Реформацията на Мартин Лутер (1517), реабилитира отчасти лихварството с разбирането си за религията и икономиката като частни въпроси. За този процес спомага революцията на цените в Европа в края на XVI в. и зараждането на капиталистически отношения. Женевският реформатор Жан Калвин препоръчва лихвата като средство за развитие на обществото.[29]

През средните векове в България заемът с лихва не е широко разпространен. Както на Запад, така и тук главни заемодатели са евреите. През 1360 г. във Велико Търново срещу тях е свикан църковен събор, който има двойната цел да ги обвини и накаже за разпространението на чумата и по този начин да ликвидира кредитите, дадени от тях на царя и аристокрацията.[30] От завоеванието в края на XIV в. до средата на XVI в. кредитната дейност в Османската империя има съвсем ограничени мащаби и е изцяло в частни ръце. Хората, които дават пари срещу лихва, се наричат фаисчии. Размерът на лихвата („файда“) не е определен, но варира около 1% месечно или 12% годишно. При епидемии, неурожаи, войни и пр. кредитният процент нараства скокообразно.

През първите столетия на османското господство основни кредитни фактори са вакъфите. Те са неотчуждаеми феодални имоти, чиито доходи са предназначени за благотворителни цели. Вакъфите се учредяват въз основа на дарения за религиозни институти – джамии, текета, медресета, гробници и др. Техните управители (мютевелии) получават големи парични средства както от феодалната поземлена рента, така и от наемите на многобройните недвижими имущества. Вместо да бъдат инвестирани в производствена дейност – занаятчийство и търговия, тези парични средства се раздават като лихварски капитал.[31] Само в Битоля през 40-те години на XVII в. са регистрирани 39 вакъфа. Законната лихва

Maurer, B. Mutual Life, Limited: Islamic Banking, Alternative Currencies, Lateral Reason. Princeton, 2005.

[26] **Гоф, Ж. льо.** Търговци и банкери през Средновековието. Враца, 1999; **Emmerich, B.** Geiz und Gerechtigkeit. Okonomisches Denken im fruhen Mittelalter, Stuttgart, 2004; **Noonan, J.** A Church That Can and Cannot Change: The Development of Catholic Moral Teaching. Notre Dame (IN), 2005.

[27] **Полянский, С. М.** Богословско-философские взгляды митрополита Никифора. – Древняя Русь, 2001, № 4; http://nature.web.ru/db/msg.html?mid=1187361.

[28] **Parks, T.** Medici Money: Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence. Madison (CT), 2005.

[29] God and Mammon: Protestants, Money, and the Market, 1790–1860. Ed. by M. A. Noll. Oxford, 2001; **Jones, D. W.** Reforming the Morality of Usury: a Study of Differences That Separated the Protestant Reformers. Lanham (MD), 2004.

[30] **Стефанов, архим. П.** Danse macabre: Нов поглед към църковните събори в Търново през XIV в. – В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. 27 ноември 2003 г. Килифаревски манастир „Рождество Богородично“. Отг. ред. Д. Кенанов. Велико Търново, 2005, 75-88.

[31] **Мутафчиева, В.** За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV – XVII в.). – Известия на Института за история. Т. 10, 1966, 121-145. Общо за вакъфите вж. Le Waqf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe siecles): Fonctions sociales, economiques et politiques: Actes de la table ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992. Ankara, 1993 (Varia Turcica); **Radushev, E.** Inventory of Ottoman Turkish Documents About Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril And Methodius National Library: Part 1. Registers. Sofia, 1993; **Hennigan, P. C.** Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafi Legal Discourse. Leiden, 2003 (Studies in Islamic Law and Society).

през същия век се движи между 11,5 и 20%, като най-често е 15% (в християнските държави на Средиземноморието тя е по-ниска – 10%).[32]

Според мен няма съмнение, че българските църкви започват да развиват кредитна дейност именно по примера на вакъфите. Най-ранното сведение за такава дейност се намира в поменика на храма в с. Бояна (дн. квартал на София). Магдалена Станчева, която го публикува, твърди, че вписванията на кредити в него датират от 1762 до 1878 г.[33] Но тази хронология противоречи на името на вписаните сребърни монети – аспри (акчета), които са използвани в Османската империя до средата на XVII в., а след това са сменени с пари. Основният доход на боянската църква идва от задължителните „помени“ (панихиди за покойниците), които се заплащат по 50 аспри. Някои енориаши не са в състояние да дадат тази сума и тя остава „бакия“. Седем приписки свидетелстват, че църковните средства са раздавани назаем. Трима от кредитираните са свещеници. Сумите варират между 50 и 300 аспри.

През XVII-XVIII в. българските църковно-училищни общини са предимно кредитирана, а не кредитираща страна.[34] Сред значителните кредитоползватели са представителите, предимно гърци, на висшата църковна йерархия. За да получат и запазят поста си, което означава да бъдат протежирани от властта, владиците са задължени да внесат голяма сума („пешкеш“) и постоянно да раздават по-малки суми като подкупи. От битолските синджили от XVII в. се узнава, че местният епископ получава кредит и взема за гаранти трима свещеника, които явно не могат да му откажат. Единият от свещениците – поп Йован, също ползва кредити от богати турци. Веднъж заема 4000 акчета с лихва 500 и втори път отново 4000 акчета, срещу които залага къщата си. И в двата случая сроковете на изплащане не са посочени.[35]

През XIX в. редица фенерски духовници, въпреки дадените от тях монашески обети за нестежание, успяват да натрупат солидни капитали и ги пускат в оборот срещу лихва. Габровският търговец Христо Рачков заема през 1803 г. 3000 гроша от протосингела на Търновската митрополия Неофит.[36] При други размахът е още по-мащабен. Кюстендилският митрополит Игнатий през 1874 г. предоставя заем на двама турци в размер на 233,5 лири, които се равняват на около 24 300 гроша.[37] Архимандрит Стефан Хаджирадков от Търново кредитира хаджи Дервиш ага със 150 златни наполеона с курс по 90-100 гроша или общо 13 500-15 000 гроша.[38] Свещеникът Иван Попхристов от Лясковец заема само на един от своите длъжници 165 жълтици и 124 франка или общо около 17 500 гроша.[39]

Лихварските операции на духовниците предизвикват още в средата на XVIII в. гневната филипика на моралиста йеромонах Йосиф Брадати от Рилския манастир. Той пише за съвременното монашество в своето заключение към повестта „Варлаам и Йоасаф“, поместена в ръкопис на поп Тодор от 1761 г., и задава реторичния въпрос: „Прилично ли ест иноком да сме сребролюбци...? И на файда да даеме гроши?“[40]

През Възраждането редица български църкви укрепват финансово и поради липсата на банки раздават значителни кредити. Например църквата „Св. Богородица“ в Габрово през 1853 г. е предоставила 13 000 гроша, а през 1864 г. – 34 414 гроша. Друга габровска църква „Св. Троица“ през 1874 г. кредитира местните занаятчии и търговци общо със 71 847 гроша.[41] Еснафите, читалищата, училищните настоятелства също се занимават с кредитиране, но в много по-малка степен.

След Освобождението, когато намалява религиозният плам и материалното благосъстояние на нашите селяни, отношенията им с църквата като лихварска институция се изострят. Например църковното настоятелство в с. Дели Османлар (дн. Владимирово), Добричко, през 1891 г. дава на селяните пари с лихва, но те отлагат връщането на парите поради „неплодородие“. Свещеникът Васил Вълчев и църковният певец събират вместо пари храни в натура с каруца като заплата и вноски за издръжка на храма. Недобросъвестни миряни дават лошокачествено зърно (по две шиника на венчило) и отказват да предоставят агнета за Гергьовден.[42]

---

[32] **Битоски, К.** За лихварството во Македонија во втората половина на XIX век. – Гласник ИНИ. Т. 2-3, 1970, с. 114.

[33] **Станчева, М.** Бележки върху приписките в Боянския поменик. – Известия на Българското историческо дружество. Т. 26, 1968, 311-319.

[34] **Гроздановa, Е.** Български общини като кредитирана страна в лихварските операции през XVII-XVIII в. – Исторически преглед, 1974, № 3, с. 63 и сл.

[35] **Ангелов, Д.** История на финансовата и кредитната система на България. Т. 1. Средновековна България и османско владичество. С., 1981, 380-381.

[36] **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, с. 458.

[37] Държавен вестник, № 72 от 2 октомври 1881, с. 584.

[38] Пак там, № 11 от 28 януари 1882, с. 94.

[39] Пак там, № 62 от 29 август 1881, с. 508.

[40] НародноточетивопрезXVI-XVIIIвек.Подбориред.Д.Петканова.С.,1990,с.324.

[41] **Цончев, П.** Цит. съч., с. 461.

[42] ДА-Варна, ф. 75к, оп. 1, а.е. 243, л. 406; Духовникът и общественикът Васил Вълчев. Сборник по случай 80 години от смъртта му. Съст. Ж. Попов и прот. Ст. Попов. Варна, 2004, с. 23.

В разказа на Елин Пелин „На оня свят“ изборът на човека се колебае между Бога и дявола. Самата идея за небесното е проникната от земното. Ироничното, профанното, телесното се намесват в избора и не само че не го принизяват и десакрализират, но олицетворяват неоспоримата идея за справедливост, залегнала в съвестта: „Поп Николай от малката черква, дето ни даваше пари с лихва... Срам ме е да го срещна. Имаше да му давам, па той умря и дългът му умря...“

FISCALIA URBANA
ПАРИТЕ КАТО ЗНАК НА ГРАДСКАТА ОБРЕДНОСТ
(По материали от Несебър и Созопол)

Диана Радойнова

FISCALIA URBANA
L'ARGENT COMME UNE MARQUE DE FÊTE URBAINE

Diana Radojnova

Le texte analyse l`usage d`argent non comme une moyen iconomique,mais comme une fait dans la système de rites des communautés grecs qui habitent le bord bulgare de Mer Noire.Ils sont présentés les rituals et les texts cérémonials dans lesquels l`argent son tune marque de moral urbaine et une magie pour richesse.

Дълги години фолклористиката, етнографията и обединяващата тях и други фрагменти от хуманитаристиката по-нова наука Етнология проявяваха специален интерес преди всичко към т.нар. рурални общества. Селската култура, селските традиции и обреди фокусираха интереса на изследователите в продължение на векове. Отскоро датира създаването на парциалната Etnologia urbana, за която предмет на внимание са градския тип култури. Етнолози убедително доказаха с ред свои изследвания, че урбанната култура има свои специфики, дори когато се касае за малък град, включително и когато темпоралните рамки на изследването обхващат края на XIX и началото на XX век. В контекста на зададената за днешните четения тема, ще се опитам в настоящия текст да представя доказателства, че използването на парите в обредността на градовете е част от характерната знаковост на урбанната култура.

Фактически парите са в скрита опозиция с обредността, доколкото те са във висша степен утилитарни, квинтесенция на прагматичността, докато, наопаки, обредността е една сфера от културата, която е гранична зона между профанното и сакралното, особено пропусклива за проява на духовни ценности.[1] Парите и техният материално-символен заместител – златото, се явяват в нея като семантичен еквивалент на изобилие, богатство и добруване. За мен като изследовател обаче беше любопитно да изследвам проявата на фискалните знаци в обредността на градовете Созопол и Несебър не просто като културален елемент, а като знак на урбанизация на населението, аксиологично осмислен като престижен.

Подобна семиотизация на парите вероятно е исторически обусловена на споменатия терен. До края на XIX в. жителите на Созопол и Несебър живеят като относително автономни градски общности с етнична и езикова идентичност, различни от тези – на околното население, самоопределящо се като българско. Местните общности се самоопределят като гръцки, гръцкият е доминантен при обществени контакти и единствен като домашноговорим език. При включеното наблюдение, използвано като методика при проучването им, дори в началото на XXI век, се натъкнах на съхранено полисно самочувствие и самоопределение като жители на град-държава.

В миналите десетилетия, дори векове, браковете между местните и жители на близките села не променят особено това положение, тъй като високият престиж на градската и на гръцката култура по онова време водят до неизбежна и бърза асимилация на чуждите. За пръв път созополци и несебърци се сблъскват истински с чуждостта, когато ред исторически причини инспирират в последните две десетилетия на XIX и особено в началото на XX век огромна бежанска вълна от южните ни съседки и Македония към българските държавни територии. Компактни маси население от там се установяват за живот и в тези два града. Това поражда естествения рефлекс за самоотграничаване и предефиниране синтагматиката и семантиката на местната, смятана за автохтонна, култура. Тъй като пришълците идват предимно от села, то естествена е рефлексията сред местните за форсиране на градските сегменти в културата или натоварване с урбанен оценъчен привкус на елементи от нея. Един от начините да се противопостави урбанната на руралната идентичност става именно използването на парите и като доминантна практика във всекидневието, и като символика в обредността.

Руралният тип стопанство е „самозадоволяващо се". Твърде дълго, дори и до половината на XX в. в българското село семейството произвежда почти всичко, което му е необходимо за съществуването си самó. В градовете обаче моделът на съществуване е друг и там голяма част от храните и вещите от първа необходимост се купуват. Придошлите в градовете по българското Черноморие селяни обаче се опитват да повторят и там познатия рурален модел: държавата ги оземлява и поне в първите две десетилетия от настаняването си там те продължават да произвеждат необходимото им за живот. Така купуването на вещи с пари в градове като Несебър и Созопол се превръща в знак за гражданство, наопаки – „затвореното стопанство" – в белег за „селяндурщина".

Придошлите, при възпроизвеждане на спомени за миналото, акцентират върху оземляването си. За тях сдобиването със земя е било колкото жизнена необходимост, толкова и проява на социално-статусни норми, потвърждавани с поколения.

„Като додахме, първо искахме да ни оземлят. Декларирали сме там, откъдето додахме, къщи, земи, сичко и искахме тука да ни го върнат туй. Първо нямаше земя. После казаха – ще ни оземляват. Ама къде? – Имаше тука един сазлък – на запад, сега където е Слънчев бряг. Докараха руснаци-белогвардейци, затворници ли, какви бяха. Само мъжки. Живееха в гета и те работеха там, горките. Изкопаваха канали, поставяха помпи за изпомпване на водата. И вече като го отводниха, оземлиха ни и тръгна. Земята тръгна." (Христо Даменлиев)

За местните жители обаче земята, по-специално нивите, нямат стойност, производството на брашно не се смятало за „гръцки специалитет". Възрастните информатори, самоопределящи се като гърци, не си спомнят техните семейства да са имали ниви. „Ниви, жито, пшеница, такива работи нямахме. То тук такива работи не виреят. Лозя – да! Имахме, и хубаво вино правехме, но ниви – не. Татко ходеше тука до близките села и продаваше риба, а купуваше брашно, тука – на, в Тънково имаше мелница и оттам с каруцата... А после вече имаше фурни в града и оттам си го купувахме готов хляба." (Е. Георгиева)

Прави впечатление, че за самоопределящите се като местни и гърци купеното с пари и преди десетилетия е имало по-висока социална цена и като подарък се оценявало по-високо от „произведеното в дома", ако и то да е на същата стойност. Така кръстниците – κουμπάροι, които били по-заможни, давали на малките си кръщелници на празника Ποδαρικό[2] дребни пари и екзотични плодове, закупени с пари от магазин, а по-бедните – саморъчно приготвени кравайчета и ябълки, набрани от собствената градина.

---

[1] На обредността като контактна между битието и инобитието в традиционните култури и като хетерогенна зона на профанното и свещеното авторката е посветила монографичен труд. Вж. Радойнова 2002.

„Моят кръстник беше един от местните чорбаджии, Яни Хурлата му викаха и аз съм кръстен на него – Яни. На Подарико се ходеше у кръстника, подарико – защото моят крак – на кръщелника – първи трябва да стъпи у тях. Та на Подарико ходех и той, защото беше богат, даваше ми работи, дето другите деца ги нямаха: даваше ми портокали, лимони, такова... харупия се казва на гръцки, не знам как е на български (става въпрос за сладки рожкови – б.м.) и парички. Целувах му ръка, първо на него, после на кръстницата и много се гордеех пред другите, като ми дадеше тия неща.“ (Яни Крапов)

В Созопол кръстницата ходела у своите βαφτιστηκοί – кръщелници, в нощта срещу Йордановден. Носела ламбада – голяма свещ, която запалвали в нейно присъствие, за да се освети къщата и да са здрави кръщелниците и задължително купена кутия с бонбони, за да ги почерпи. Черпенето на домашните и гостите с купешки неща също се приемало за белег на висок социален статус и на градска култура.

„Мъжът ми, като беше жив едно време, знаеш ли как сме празнували Васильовден! Преди да се прибере вечерта срещу празника вкъщи, ще мине през дюкяна и ще купи кърпа и ще я напълни с емишчета. Емишчета – това са ... как да ти кажа: дребни неща – бонбони, сушени плодове, сладки работи. Или направо ще купи сито от магазина, пълно с емишчета. И като се върне вкъщи, накрая на вечерта, за десерт, черпим се всички, всеки си взема емишче и оставяме и за сурвакарчетата, дето ще дойдат на сутринта“. (Касандра Янулова)

Парите се проявяват като белег на градската гръцка култура и в найтачения от местните гърци календарен празник – Васильовден (празнуван е на 14 януари). Според българската традиция непосредствено след настъпването на Новата година, в първите часове на Васильовден се приготвя и яде баница с късмети. Късметите представляват „наречени“ дрянови клончета с пъпчици. При гърците в изследваните региони на Васильовден се приготвя козуначена пита, в която също може понякога

---

[2] Това е обредна практика, част от сурвакането. В първия ден от новата година всеки кръщелник – ο βαφτιστηκός трябва много рано сутринта да отиде да сурвака своите кръстници-кубари. Практиката носи името си от το πόδι – крак, в смисъл, че първият крак, стъпил в дома на кръстниците, трябва да е този – на кръщелника им.

да се слагат дрянови пъпчици (ако единият от съпрузите е българин), но по-често се поставя само една-единствена златна пара́ и която пара́ се предава като семейна ценност от поколение на поколение. Стопанката на дома при поставянето на парата, завързана с къс червен конец, наричa:

Όποιος βρει το παρά Който намери парата,
να είναι ευτυχιζμένος! да бъде щастлив!
(в Несебър) – (Касандра Янулова), или:

Όποιος είναι τυχερός Който е късметлия
να βρεί το παρά! да намери парата!
(в Созопол) – (Смарагда Ковачева)

След изпичането ѝ, на Васильовската трапеза питата се разчупва, като първото парче се нарича на дядо Васил – παπούς Βασίλης, второто на Παναγία – Богородица и оттам нататък – по старшинство за членовете на домакинството. Намерилият парата се смята за късметлията на семейството, но не я задържа за себе си, а я връща на стопанката, която я поставя в чаша вино, в която се пущат също и всички златни накити на жените от дома. Във виното златните предмети престояват до Йордановден, когато, след хвърлянето на кръста в морето, всяка жена изважда златото и излива виното в морската вода за здраве.

Сурвакарската благословия на гръцкоговорящите малчугани от крайморските градове също звучи по-„фискално“ от тази – на българските деца. Традиционното детско сурвакане при българите е вариация върху следния стих:

Сурва, сурва година,
весела година!
Да сме живи, да сме здрави,
догодина до амина.

При гръцковорящите от Созопол и Несебър на σουρβακίσις – сурвакисис то звучи по следния начин:

Σούρβα, σούρβα γία χαρά! Сурва, сурва за радост!
Του νοικοκυρή στα μπογιά На стопанина в торбата
ολο γρόσια και φλοριά! още грошове и злато!
Και του χρόνου προχερά! И догодина повече!
Αμίν! Амин!

Материалното благополучие е изведено като първостепенно по важност, преди здравето и щастието и в друга местна благословия – тази, която се произнася от стопанката на Еньовден при пръскането с морска вода за здраве. На Άγιο Υιάνι в Несебър мало и голямо излиза στο κουμούλ – на дюната, на брега и всички заедно посрещат изгрева на слънцето, палят огньове и ги прескачат за здраве. Прави се и βρεχώμασταν – врехомастан – неженените се пръскат едни други с вода и това е част от регламентирания израз на любовни чувства между тях. Жените от домакинството носят менчета, пълнят ги с морска вода, пущат вътре и един камък от брега и шепа пясък и водорасли. Отнасят менчето вкъщи и пръскат навсякъде за здраве, произнасяйки следната благословия:

\`Οσο άμο έχει ο γιαλός,	Колкото пясък има на брега,
τόσο παράδες να έχει στο σπίτ!	толкова пари да има в къщата!
Αυτή η πέτρα πορείζει στο γιαλό	(Както) този камък тежи на брега,
να έχει υγεία και χαρίσματα στο σπίτ!	(така) да има здраве и щастие в къщата!

Празникът Еньовден при визираните общности, както и при българите, има силно изявена брачна семантика. До 30-те, 40-те години на XX век в двата черноморски града се правел обредът Σαχάν με δακτυλίδια (букв сахан с пръстени). Той е много подобен на българското напяване на пръстените, което в много краища на българската етническа територия се прави също на Еньовден. При много гръцки общности е известен още като Клидон. Девойки напълват бакърче с морска вода, всяка пуща вътре китка цвете със завързано за нея малко златно или сребърно бижу, най-често пръстен, покриват бакърчето с престилка или забрадка и го „клидосват“ – заключват (оттук и названието Клидон – от το κλειδί – ключ). Оставят го в двора на една от тях и привечер се събират, възрастна жена или една от девойките бърка без да гледа в съда и изважда една по една китките. Докато ги вади, останалите напяват накакъв кратък стих-гадание за любов и брак. Онова, което прави впечатление е, че твърде често при разглежданите общности стиховете включват знаковостта на парите и златото като важен фактор за привличане на брачен партньор. В Созопол например най-често срещаните припевки са:

Το δαχτυλίδι που φορείς	Пръстенът, който носиш,
το μάλαμα είνε δικό μου.	е направен от мое злато.
Αγάλια, αγάλια σ\`έφερα	Бавно-бавно те привлякох
στο σπίτι το δικό μου.	към моята къща.

Или:

Ο μαλατένιος ο σταυρός	Златен кръст,
κρεμέτε στο λαιμό σου	виси на врата ти –
όλοι φιλούνε το σταυρό	всички целуват този кръст,
και εγώ στο μαγουλό σου.	а аз – твоята буза.

При самоопределящите се като гърци предсватбената и сватбената обредност в повечето случаи протича по градски маниер – с поднасяне на бижу за годежен дар, ако и да се практикува традиционното искане на девойката от проксинитос – годежар.

„Дойде да ме поиска чичо му, защото мъжът ми нямаше баща. Омъжих се по своя воля, питаха ме. Свекърва ми беше купила подаръка предварително – златен пръстен с три камъка, от белогвардейците. И вече като казах, че съм съгласна, чичо му го извади и ми го надяна на ръката.“ (Касандра Янулова)

При смесените бракове самоопределящите се като гърци отдавали твърде голямо значение на финансовото „скрепяване“ на брачното договаряне.

„Свекърва ми, казваше се Екатерина, беше чиста гъркиня. Аз – не, аз съм от преселниците, от Декилиташ додахме тука през 21 г. Ние бяхме бедни, пък и преселници – хич не ни приемаха местните. Ама свекървата нямаше против мен и на годежа много работи ми даде: даде ми половина пендолира (златна петдесетолевка – б.м.), с розова панделка я беше вързала, щото те, гърците, по-така... И плат за рокля ми даде, и чехли някакви, не помня вече какви...“.(Деспа Динчева)

„Тука имаше едни, Кичуковите, та Кичука залюби една Ирина. Кичука – грък, а Ирина-българка. И отива баба Малама, проксинитрия (προξενίτρια-това е традиционното название на годежарите при гръцкоговорящите общности по Черноморието от глагола προξενώ – предизвиквам, създавам) беше тя и нямаше приказка, дето да не я знае. И вика: Καλήώρα. \`Ερχομαι να πάρτε το χέρι της Ειρίνης. -На добър час. Идвам да дадете ръката на Ирина.“ Обаче Касандра, свекървата, не я искаше Ирина. И подучила оная урсузка, Теофаното, зълвата, И Теофаното иска да ѝ се дадат много работи: иска δόρο, иска големи пешкири, иска чаршафи с дантели. И свекървата приглася: ако, казва, не дадете и лозето, няма да стане работата. И те, Иринините хора, дадоха и ги ожениха. Взеха пари назаем, купиха, дадоха. Майка ѝ на Ирина после колко време тъка без пари на хората“. (Олимпия Диамандиева)

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
120000028446
Еп. К. Преславски

Според местните информатори при приготвянето на δόρο– даровете за сватбата, семейството на младоженката също трябва да демонстрира добри покупателни способности. За свекъра, свекървата и кръстниците в Созопол приготвяли δοχτσαλίτσι – бохчи, а в Несебър – четвъртити кутии със строго регламентиран набор от дрехи: за жените – бельо, плат за рокля, копринени чорапи и шал, за мъжете – бельо, панталон и хавлия. При това, естествено, тези дрехи се купували от магазин. Недопустимо било те да са приготвени от семейството. Изключение била единствено практиката купеното долно и спално бельо да се украсява с ръчно изработена от невестата и близките ѝ жени бяла бродерия. Дошлите в тези селища преселници от други краища, точно обратното, запазили дълго време практиката сами да изтъкават и ушиват дрехите както за ежедневна употреба на семействата си, така и за даруването на сватбата. Това скрито противопоставяне отново се разполагало в опозицията *градско-селско*, *изтънчено-просташко*, придобила изключителна актуалност във времето на етническо отграничение на двете етнически групи на споменатия терен и имаща отношение към разискваната тема за социалните форми на икономическа активност.

Резервите на руралната общност към използването на пари и онова, което може да се купи с тях, впрочем прави впечатление на учени, изследващи парично-стоковите взаимоотношения в Османската империя и включените в нея етноси още през XIX в. Марк Мазовер, анализирайки монетаризирането на земеделието (либерализирането на търговията със земя чрез ред закони на Високата порта) през 50-те години на XIX в. в империята, отбелязва: „Повечето селяни запазват своята мнителност и недоверие към парите...“. (Мазовер 2005: 69) Обратно – градската общност е принудена да използва фискалния тип икономика, а в споменатите градове – дори много преди османците. Както вече отбелязах, местните имат, трябва да се признае не съвсем без основание, самочувствието на граждани на полис, където се е въртяла оживена търговия още във вековете преди Христа. Както отбелязва една изследователка на градските културални реалии урбанизмът, особено в такива градове, се конструира чрез идеята за институционално наследство, което му придава една извечна елитарност. Тя изисква легитимиране чрез устойчив набор от представи, емоции, идеи и морални норми. (Драгова 2000: 59) Парите, възможността чрез тях да се купят благата, които *други* произвеждат за *гражданите*, са част от тази урбанна елитарност именно на равнище културáлен код, а не толкова като прагматична реалия. Като прагматика те са „стандартен посредник на стойността, който не се консумира пряко“ (Крейпо 2000: 85). В различните типове култури обаче представите за стойност на реалиите, са различни. Антропологът Р. Крейпо ни насочва към формирането на статусен доход (Крейпо 2000: 87), в нашия случай обаче се натъкваме на любопитен етноложки парадокс: в статусно се превръща самото боравене с пари, купуването на блага с пари, защото се противопоставя на негативните оценъчни наслагвания върху натуралното производство и търговия. Така действително парите стават „не само екзистенциален, но и хуманитарен проблем“. (Заимова, Аретов 2004: 6)

Впрочем интересът към културалните аспекти на икономиката не е откритие на съвсем новата етнология. Още през 70-те години на XX в. се заражда фрагмент от етнологията, наричан от своите създатели икономическа антропология. Тя очертава своята епистема в сравнителния анализ на различни съществуващи и възможни икономически системи, базирайки се върху факти от историята и етнологията. Един от нейните най-авторитетни представители – Морис Годелие твърди, че икономическата сфера на човешкото битие може да бъде разглеждана и в неикономически аспект.[3]

Използвана литература

Драгова, Н. 2000. Мелник – поетика на градското пространство. –В:Граничната идентичност на малкия град. Културно-антропологично изследване на града. Съст. С.Христова. Благоевград, УИ „Неофит Рилски“, с. 55-70.

Заимова, Р., Н. Аретов. 2004. Парите като хуманитарен проблем. Встъпление към Пари. Думи. Памет. С., Изд. Кралица Маб, с.6 -7.

Крейпо, Р. 2000. Културна антропология. Как да разбираме себе си и другите. С. Изд. Лик.

Мазовер, М. 2005.Балканите. Кратка история. С., Изд. Прозорец.

Радойнова, Д. 2002. Сакралното във фолклорната обредност. Пловдив. УИ „Паисий Хилендарски“.

Godelier, M. 1970. L`anthropologie economique. Paris.

---

[3] Един от първите и приоритетни по важност трудове, легитимиращи интереса на френската етноложка мисъл към икономическата антропология е този – на М. Годелие от 1970 г.

Списък на информаторите

Деспа Динчева, род. 1919 г., преселничка в с. Свети Влас в 1921 г. от с. Декилиташ, Мала Азия, омъжена в Несебър

Елена Георгиева Георгиева, род. 1931 г. в Несебър

Касандра Николова Янулова, род. 1922 г. в Несебър

Смарагда Николова Ковачева, род. 1923 г. в Созопол

Яни Георгиев Крапов, род. 1928 г. в Несебър

НУМИЗМАТИЧНИТЕ ЗНАНИЯ КАТО КОМПОНЕНТ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ОБРАЗОВАНОСТ В VII КЛАС

Росица Ангелова

NUMISMATIC KNOWLEDGE AS A COMPONENT OF THE HISTORICAL EDUCATION IN THE 7TH GRADE

Rosica Angelova

Old coins are an inexhaustible source of knowledge, wisdom and beauty. Exactly that their feature, to give diverse information, make them an important component of the historical textbooks.

This paper explores the coins and the numismatic illustrations as a component in the historical textbooks for the 7th grade at Bulgarian school. In the paper are presented the different approaches that the textbooks authors have towards the numismatic knowledge. Precisely is outlined and analyzed the role of the numismatic artifacts in the historical education. It is proved, in the text, that the pupils can make difference among various antique coins. Thus, the pupils are attracted by the history, numismatics, ancient archeology, mythology and the classical science.

Във всички времена и епохи хората са имали едни или други предпочитани занимания през свободното си време. Някои учени дори поддържат мнението, че изкуството и науките са се зародили като любими странични дейности. Едно такова увлечение е нумизматиката – наука за монетите като подвижни паметници от историята на културата.

Монетите от миналото са неизчерпаем източник на знания, мъдрост и красота. Сеченето на монетите има вече над 2 600-годишна история. Монетите могат да разкажат за велики събития, императори, крале, царе, герои, за държави, които отдавна не съществуват.

Думата нумизматика произхожда от гръцко-латинската дума номизма (нумизма), създадена като понятие през XVIII в. от западноевропейските учени нумизмати. Нумизматиката, както казахме, е наука за металните пари (монетите).[1] Тя за разлика от политическата икономия, разглежда монетите от гледище на историята – във връзка с икономиката, историята на изкуството и т.н. Сама за себе си, тя преди всичко е историческа наука. От началото на XX в. тя престава да се занимава само с описание, а вече е извор на нови знания, като допълва цялостната картина на миналото- т.е. нумизматиката е цялостна историческа наука. Като помощна наука на археологията, нумизматиката служи за възстановяване на изгубени за историята на изкуството паметници. Тя дава обилен помощен материал и за историята на религиите – образите на монетите са предимно религиозни. За някои племена или владетели знаем само от монетите. По отношение на стопанството и финансите – монетите отразяват чрез себе си състоянието им. Когато държавата забогатее сече повече монети от пълноценен метал. Монетите служат и на епиграфиката – чрез тях се датират характерните форми на буквите.

Тази разностранна и богата информация, която насят монетите, ги прави предпочитан компонент за авторите на учебниците. Нашето внимание ще бъде спряно от използването на нумизматичен материал като компонент на историческата образованост в седми клас на съвременно българско училище. По учебна програма съдържанието обхваща разделите „Праистория", „Древен Изток", „Древна Гърция", „Древна Тракия", „Древен Рим". Има одобрени и действащи два учебника:

1. История за VII клас с автори Васко Арнаудов и Цветан Цветански., Издателство Бакол ООД, С., 2002.[2]
2. История за VII клас с автори д-р Маргарита Димова, доц. д-р Диляна Ботева – Боянова, Росица Гичева., издателство „Просвета", С., 2002 с рецензенти – ст.н.с. Людмил Вагалински и Малгожата Гацинска.[3]

Учебното съдържание предполага използването от двата авторски колектива на античен нумизматичен материал с различно предназначение. В структурата на учебника илюстративният материал като взаимодейства с останалите структурни компоненти, реализира неговите дидактически функции чрез специфични, само присъщи на него средства за цветно или черно-бяло изображение. Чрез него се засилва познавателното, естетическото и емоционалното въздействие върху ученика и с това се осигурява успешното усвояване на учебното съдържание. Двата учебника изобилстват от цветен илюстративен материал.

---

[1] Кратка българска енциклопедия. Т. III. С., 1966, с. 612.

[2] По-нататък за краткост А.

[3] За краткост по-нататък – В.

Авторите на учебниците включват в учебното съдържание съответно:

Учебник А – 36 урока, 22 монети, 5 печата и 52 исторически извора

Учебник В – 35 урока, 14 монети, 1 печат и 93 исторически извори.

Различното съотношение на допълнителния и илюстративния материал разкрива специфичното отношение, което двата авторски колектива имат към различните извори.

Авторските колективи имат **различен подход** към нумизматичните знания, които използват като компонент на историческата образованост. Авторите на учебник А въз основа на една илюстрация дават на учениците **алгоритъм** за разчитане на монетите. Това е направена чрез илюстрация на монета на владетеля Котис I (384-343 г. пр. Хр.) . Изясняват се изображенията върху монетата и информацията, която тя носи. На лицевата страна на монетата има изображение на владетеля Котис I и главата на Зевс, което показва, че първоначално Котис I е съюзник на Атина, дори има почетно атинско гражданство. По-късно Котис I се възползва от хаоса в Елада и започва да осъществява плана си – да постигне самостоятелност. Тази информация дава възможност монетата да се датира – до 371 г. пр. Хр. е сечена. Фактът, че Котис I сече монети показва пък, че най-силните години на Одриското царство са при управлението на Котис I.[4]

Авторският колектив на учебник Б има по-различен подход. Още в началото на учебника, те обособяват урочна единица, озаглавена „Как се прави история".[5] В нея се дава определение на понятията – филология, епиграфика, палеография, нумизматика, археология, т.е посочват се всички науки, които помагат на историята да реконструира знанието за миналото. Това става с оставените от миналото следи, които наричаме исторически извори. Изворите се делят на писмени и веществени. Според своите функции те се делят на монументални и преносими. Преносимите извори са малки предмети от бита (мебели, съдове, накити), от стопанството (инструменти и **монети**) и от религиозния живот. С проучването им се занимават археолози, **нумизмати**, историци, изкуствоведи и др. За да се представи труда на нумизматите е представено тракийско подражание на древногръцка монета. На лицевата страна е изобразен бог Дионис, а на опаката – героят Херакъл. Авторите дават информация за това, че освен подражания (имитации) се откриват и много фалшиви монети. Фалшифицирането на парите започва още с тяхното възникване. Фалшификатори стават както обикновени мошеници, така и самите държавници. Посочени са примери от древната история – например как управителят на гръцкия остров Самос заплаща през VI в. пр. Хр. военно обезщетение на нашествениците спартанци с фалшиви бронзови монети, обвити в злато. Спартанците се оттеглят, без да усетят измамата. Прочутият древногръцки философ Диоген също се забърква в производство на фалшиви пари със своя баща – майстор монетар. В древността обаче фалшифицирането на пари е наказвано жестоко – някъде със смърт, другаде с отсичане на ръцете. Информацията е подкрепена и с въпроси за осмисляне като: Защо са имитирани гръцки монети?; Какви познания трябва да има нумизматът, за да отличи фалшивата монета от истинската?; Защо монетите са особено ценен исторически извор, като имате предвид какви данни съдържат днешните монети?.[6]

---

[4] А 116.

[5] Б 12.

Следващата урочна единица е упражнение „Анализ на исторически извори". С нея се дават представи алгоритми за анализ на писмени и веществени извори, включително и на монети[7].

Илюстративният материал, чрез който се представят нумизматичните данни е част от извънтекстовите компоненти в структурата на училищния учебник. Той осигурява най-пълно усвояване на заложената в учебника информация.[8] Като се опира на художествено-образна основа, той притежава определени възпитателни и образователни възможности. Интересно е как е използван илюстративния нумизматичен материал в учебниците за седми клас на СОУ? Това е особено важен аспект, тъй като в „учебника по език рисунката не толкова разкрива, пояснява текста, помага на читателя да се ориентира в него, колкото сама изпълнява функцията на текста...Самата тя е особен вид текст. Това не е буквено-печатен, а изобразителен текст, „писмо"-рисунка".[9] Следователно процесът на познанието с помощта на учебника може във всеки конкретен случай да протича по три основни направления посредством:

А. Предварително запознаване на ученика с нагледното изображение на обекта (илюстрацията), изучаван в практическата или гностическата дейност (писмен или устен разказ, изпълнение на конкретна задача, свързана с изучаването, сравнението или съпоставянето с видяното по-рано и т.н.). В дадената ситуация не е изключено да се търси текстът като пояснителен, помощен материал;

---

[6] Б 15.

[7] Б 17.

[8] Зуев, Д. Училищният учебник. С., 1985, с. 180.

[9] Цит. по Зуев, Д. Училищният учебник ..., с. 191

Б. Едновременна работа с текста и илюстрацията, органически свързани помежду си и в еднаква степен необходими в процеса на познанието;

В. Работа с текста при привличане на илюстрацията в качеството на допълнение, което го уточнява, разяснява и прави учебния материал по-достъпен и интересен за възприемане. Така нумизматичният илюстративен материал е използван според **своята роля** по следния начин:

1. Като нова информация, т.е водещите илюстрации самостоятелно разкриват съдържанието на учебния материал, заменят основния текст.

В наши дни тази група става все по-разпространена в комплекта от учебници, защото в определени ситуации езикът на илюстрациите е по-икономичен, по-ефективен, отколкото езикът на текста.

Египетската история присъства с монета на цар Птоломей I от 322 г. пр. Хр. На лицето на монетата е изобразен обожественият Александър с диадема, лъвска кожа, змия и овнешките рога на бог Амон. На гърба на монетата – бог Зевс с орел в дясната и скиптър в лявата ръка. Усвояването на информацията и разбирането на нумизматичния материал е подплатено с въпроси от типа: Защо монетите на Птоломей I носят образа и името на Александър Велики?; Защо Александър е представен в лъвска кожа?; Кой друг елински герой е изобразяван по този начин? Владетелите на кой друг народ са изобразявани със змия на челото?[10]

При изучаване на Древна Тракия е включена илюстрация на бронзова монета с образа на тракийския владетел Севт III (323-311 г. пр. Хр).[11] Освен Одриското царство са известни държавни организации и на други племена. Към ранния V в. пр. Хр. се отнасят монетите с надпис „Гетас цар на едоните"[12], както и монета на одриския цар Котис[13].

При представяне на римската пътна мрежа и пътища, които дават възможност на легионите да се предвижват бързо, за да укротят непокорните провинции и да осигурят на търговците достъп и до най-отдалечените точки в държавата е приложена монета от времето на император Домициан (90–91) с изображение на римска двуколка.[14] По този начин учениците могат да добият зрителна представа за използваните транспортни съоръжения през епохата, както и че император Домициан сече монети.

---

[10] Б 117.

[11] А 115.

[12] Б 107.

[13] Б 173.

2. Като информация, тъждествена на авторовия текст или равнозначни илюстрации, които служат за задълбочено и ефективно усвояване на учебния материал.

Има илюстрация на монета на тракийския цар Реметалк I. Върху лицевата страна са изобразени Август и съпругата му, а върху гърба – цар Реметалк I и съпругата му. Илюстрацията е придружена от въпроса – каква информация дава монетата за взаимоотношенията между държавата на Реметалк I и Рим при управлението на Октавиан Август.[15]

Интересен е подходът при използването на монета с лика на римския държавник, оратор и писател Марк Порций Катон (234–149 г. пр. Хр.). В средатата на II в. пр. Хр. Рим налага властта си над разединения и безсилен да се съпротивлява елинистически свят. Средиземно море става „морето на римляните". Суровият и дисциплиниран римски народ приема вкуса към лукса и философските идеи на елинизма. Малцина са тези, които се безпокоят за упадъка на морала. Един от най-ревностните привърженици на славното минало е Катон Стария. Авторите не спират дотук, а добавят и допълнителна информация. В началото на римската експанзия Катон, проклинайки лукса, залял Рим казва: „Колкото повече държавата ни се разраства и донася богатства от Гърция и Азия, толкова повече се боя, че ние не завладяваме богатствата, а те нас".[16]

Приложена е и илюстрация на златна монета с образите на Диоклециан и Максимиан, в контекста на информацията, че през 286 г. император Диоклециан избира за съуправител – помощник в управлението своя другар по служба, също илириец Максимиан. Двамата носят титлата „август", като Диоклециан остава старши август.[17] Със същото предназначение е илюстрацията на монета на диктаторът Луций Корнелий Сула, когото Сената избира за диктатор за неограничен период

---

[14] А 179.
[15] Б 142.
[16] А 146.
[17] А 191.

от време. Диктаторът променя властта в държавата. Трибунът загубва правото си на вето, консулът не е вече пълководец, събранието по трибй не избира висшите магистрати. Затова пък сенатът нараства с 300 души измежду приближените на Сула и получава законодателна и изпълнителна власт. Сула вярва, че по този начин републиката ще бъде управлявана от най-добрите оптимати. [18]

3. Като онагледяване на информацията в основния текст на учебника.

На практика обслужващите илюстрации са призвани да допълнят, конкретизират, разкрият, емоционално да засилят съдържанието на текста и другите извънтекстови компоненти, като с това спомагат за най-ефективно възприемане и усвояване на знанията.

По този начин са използвани илюстрации на монети с лика на Филип V Македонски (221–179 г. пр. Хр.)[19]; Персей, син на Филип V (179–168 г. пр. Хр.)[20] и владетеля на света – Александър Македонски[21];

– с образите на римските императори – Калигула (37–41)[22]; Нерон (54–68)[23]; Домициан (81–96)[24]; Марк Улпий Траян (98–117)[25]; Хадриан (117–138)[26]; Комод (180–192 г.)[27]; Каракала (211–217 г.)[28]; Александър Север (222–235)[29]; Максим Тракиеца (235–238)[30]; Аврелиан (270–275)[31]; Диоклециан (284–305)[32]; Константин I Велики (306–337)[33].

---

[18] А 149.
[19] А 143.
[20] Пак там.
[21] А 103.
[22] А 161.
[23] А 162.
[24] А 163.
[25] А 166.
[26] А 168.
[27] А 171.
[28] А 176.
[29] А 177.
[30] Б 173.
[31] А 178.
[32] А 190.
[33] А 192.

4. Внимателната работа с учебника показва, че една част от илюстрациите с нумизматичен материал са използвани с двояка цел, **комбинирано – едновременно са ново знание и илюстрират основния текст.**

При изясняване ролята и значението на финикийците в световната история е приложена илюстрация на финикийска монета с изображение на кораб от гр. Сидон. Също така е включена илюстрация на реконструкция на финикийски кораби по изображението им върху монети и каменни стели от Сидон и Тир. Приносът на финикийците в световната история е голям, въпреки че не създават огромна държава както повечето източни народи. Техните познания по корабно дело и навигация се използват векове наред. Те първи показват огромното значение на търговията, ставайки основни, незаменими доставчици на почти всички стоки в източния свят. На тях се приписва създаването на буквената азбука и на книгата, а и не на последно място и използването на парите като основна разменна единица.[34]

При разкриване на римската история в периода между република и империя (в края на II и началото на I в. пр. Хр.) има илюстрация на монета на Клеопатра VII Филопатра (69-0 г. пр. Хр.). Тук едновременно с портрета на Клеопатра учениците научават, че със своя чар тя покорява най-великите мъже на своето време – Гай Юлий Цезар и Марк Антоний, но предпочита да умре от ухапване на отровна змия, но да не участва в триумфалното шествие на император Октавиан.[35]

Ето как е използвана илюстрация на монета на император Траян[36]:

---

[34] А 32.

[35] Б 135.

[36] В 139.

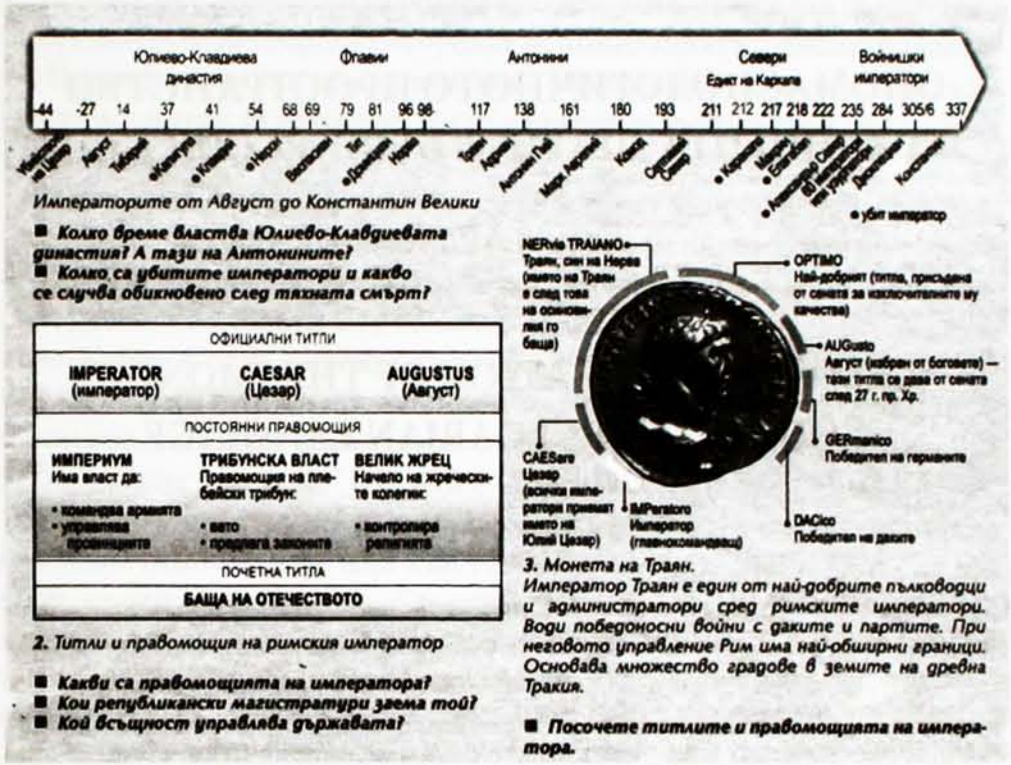
Юлиево-Клавдиева династия
Флавии
Антонини
Севери
Едикт на Каракала
Войнишки императори
-44
-27
14
37
41
54
68
69
79
81
96
98
117
138
161
180
193
211
212
217
218
222
235
284
305/6
337
Убийство на Цезар
Август
Тиберий
• Калигула
• Клавдий
• Нерон
Веспасиан
Тит
• Домициан
Нерва
Траян
Адриан
Антонин Пий
Марк Аврелий
Комод
Септимий Север
• Каракала
• Макрин
• Елагабал
• Александър Север
Диоклециан
Константин
• убит император

Императорите от Август до Константин Велики

- ■ ***Колко време властва Юлиево-Клавдиевата династия? А тази на Антонините?***
- ■ ***Колко са убитите императори и какво се случва обикновено след тяхната смърт?***

ОФИЦИАЛНИ ТИТЛИ		
IMPERATOR (император)	**CAESAR** (Цезар)	**AUGUSTUS** (Август)
ПОСТОЯННИ ПРАВОМОЩИЯ		
ИМПЕРИУМ Има власт да: • командва армията • управлява провинциите	**ТРИБУНСКА ВЛАСТ** Правомощия на плебейски трибун: • вето • предлага законите	**ВЕЛИК ЖРЕЦ** Начело на жреческите колегии: • контролира религията
ПОЧЕТНА ТИТЛА		
БАЩА НА ОТЕЧЕСТВОТО		

2. Титли и правомощия на римския император

- ■ ***Какви са правомощията на императора?***
- ■ ***Кои републикански магистратури заема той?***
- ■ ***Кой всъщност управлява държавата?***

NERvio TRAIANO
Траян, син на Нерва (името на Траян е след това на осиновилия го баща)
OPTIMO
Най-добрият (титла, присъдена от сената за изключителните му качества)
AUGusto
Август (избран от боговете) – тази титла се дава от сената след 27 г. пр. Хр.
GERmanico
Победител на германите
DACico
Победител на даките
IMPeratoro
Император (главнокомандващ)
CAESare
Цезар (всички императори приемат името на Юлий Цезар)

3. Монета на Траян.

Император Траян е един от най-добрите пълководци и администратори сред римските императори. Води победоносни войни с даките и партите. При неговото управление Рим има най-обширни граници. Основава множество градове в земите на древна Тракия.

■ ***Посочете титлите и правомощията на императора.***

Става ясно от приложението, че авторите дават възможност с помощта на учителя учениците да опознават и разчитат монетите и постепенно, с многократното им разглеждане на снимки, рисунки, копия, а защо не и с техни оригинали в музеите, без особени усилия да започнат да отделят античните гръцки от римските монети. Запаметяването на образите (изображенията) върху монетите и различаването (отделянето) на гръцки от римски и др., става чрез визуално натрупване на „познания“ или „опит“, т.е. от практиката. Така у учениците се възпитава афинитет към историята, нумизматиката, античната археология, митологията и класическите науки.

ОНОМАСИОЛОГИЧНОТО ПРОСТРАНСТВО НА КОНЦЕПТА „ПАРИ“ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Дамян Митев

FIELDS OF NOMINATION OF THE “MONEY” CONCEPT IN BULGARIAN LANGIAGE

Damjan Mitev

The analysis of the present study focuses on the major fields of nomination where the direct or indirect connection of the concept “money” with the elements from reality is revealed. Starting from W. von Humboldt's broad understanding of concept and the possibilities of its change and development, attention is then directed to the specific nominations of money, the primary and secondary sign forms (borrowings, derivatives, set phrases, semantic derivatives and others). These serve to name people, qualities, objects, or places and can under specific circumstances form rows of synonyms or otherwise, rows of alternative nominatives.

Key words: *concept, money, nomination, derivative, set phrase, synonymy.*

В строго научен план *парите* като социално явление са икономическа категория и предмет на изучаване от икономическата наука. В по-широк смисъл парите са културен феномен, а в културата на всяка една нация и на човечеството въобще „всяка величина може да стане семиотичен феномен“, тъй като участва в един общокултурен символизационен процес [Еко 1991: 108]. Този процес има най-различни аспекти: икономически, физически (материален), социален, духовен и т.н. Доколкото езикът играе основна роля в означаването на нещата от действителността, всеки един от културните аспекти на парите намира отражение в системата на езика и разкрива връзка с другите аспекти.

От езиковедска гледна точка интерес представлява връзката между явлението „пари“ (или по-точно: понятието за това явление) и езиковите начини и средства за изразяване на различните отношения, които това явление създава или разкрива в обществото. Този план на разглеждане е естествено свързан с теорията на номинацията – ономасиологията. Преди да премина към предмета на наблюдение, означен в темата на доклада, смятам за нужно да се спра накратко върху някои въпроси от по-общ характер.

За ономасиологията дълбоко същностният въпрос е: **как** в различните езици става изразяването на определено понятие [Матезиус 1967]. Отговорът на този въпрос я свързва с познавателната и репрезентативната дейност на човека. В гносеолого-семиотичен план процесът на езиковата номинация „е процес на превръщане на фактите от извънезиковата действителност в достояние на системата и структурата на езика, в езикови значения, отразяващи в съзнанието на носителите на езика техния обществен опит“ [ЯН-ОВ 1977: 13-14].

Познавателната дейност на човека (когницията) в своята същност е мисловна дейност, насочена към разбирането, интерпретацията на нещата от действителността. Самият процес на познанието е свързан с концептуализация (понятийна класификация) и създаване на смислови същности (концепти), които отразяват и закрепват в съзнанието постъпилата информация за отделните обекти под формата на понятия, образуващи определени концептуални структури и участващи в една обща концептуална система. „Понятието *концепт*, отбелязва Е.С.Кубрякова, отговаря на представата за онези смисли, с които оперира човекът в процесите на мисленето и които отразяват съдържанието на опита и знанието, съдържанието на резултатите от цялата човешка дейност и процесите по познанието на света във вид на „кванти“ знание“ [КрСКТ 1996: 90]. В аспекта на връзката между езика и мисленето, както и пътя на формиране на езиковите знаци, концептът е нещо като посредник между думите и екстралингвистичната действителност. „По-правилно би било навярно да се говори за концептите като за съотносителни със значението на думата понятия“ (Също там, с. 92). Понятията-концепти, означени с езиковите средства, не са „готови субстанции“, а съдържателни същности с много широки граници, продукт на мисловно-езикова творческа дейност. „Хората се разбират помежду си, казва В. фон Хумболт, не защото предават на събеседника си знаците на предметите и даже не защото взаимно се настройват на точно и пълно възпроизвеждане на идентично понятие, а защото взаимно докосват един в друг едно и също звено от веригата на чувствените представи и наченки на вътрешни понятия, докосват едни и същи клавиши на инструмента на своя дух, поради което у всеки от тях проблясват в съзнанието съответстващи, но не тъждествени смисли. Само в тези предели, допускащи широки несъвпадения, за хората става сходно разбирането на една и съща дума“ [Гумболдт 1984: 165-166].

Трябва да бъде отбелязано още, че концептите като мисловни (смислови) същности подлежат в динамиката на познанието на едни или други уточнения и видоизменения и това рефлектира в езиковото им отразяване. Думата (като най-типичен езиков знак) със своята способност към изменения и аналогия с другите елементи на езика ни насочва към онези връзки, които мисленето се стреми да разкрие между елементите на външния свят и да направи явни чрез концептуалните представи за тях. Определяща в това отношение е ролата на човешкия фактор [виж: РольЧФ 1988; Пенчева 2001].

Ще разгледам накратко основните сфери, в които концептът *пари* намира пряко или косвено изразяване на своето историческо място, функции и свойства чрез средствата на езика, т.е. в системата на езиковите знаци.

1. Думите *пара́, пари́* и техните значения в българския език

За означаване на понятието „паричен знак като форма на стойността“ в българския език се използват думи-заемки, които в историческия развой на езика претърпяват определени вътрешни (съдържателни) и външни промени.

Думата *пара́* е заета чрез турски *(para)* от персийски *(pârâ* „парче, дял“ в смисъл - от монетарната система). Също като заемка думата се среща още в сърбохърватския, румънския и новогръцкия език [БЕтР, V: 59-60]. Първоначално думата се е свързвала с монета и е означавала „1/40 от гроша или половин стотинка“ - значение вече остаряло от гледна точка на съвременния език.

В народноразговорния език, както и в по-старата литература думата *пара* все още се среща със значение „монета“ (всяка една: *сребърна пара, стара пара, медни пари* и под.). Характерно за разговорния език е още едно значение на формата за ед. число - „пари“, срв.: *Тук пара е играла. Вземай парата и заминавай.*

Старата семантична основа е позволила същата дума да се развие и закрепи като самостоятелна форма на мн.число *пари* със значения: 1. Метални или книжни знаци, които са мярка за стойност при размяна. *Дребни пари. Книжни пари.* 2. Средства, състояние, капитал. *Той има пари в банката.* [БТР]. Във финансово-стопански план парите са „особена стока, отделила се от другите стоки в процеса на размяната, която служи за всеобщ еквивалент на всички стоки“ [КрБЕнц, 4, 1967: 76].

Така след първоначалното заемане от чужд език в хода на културното развитие са се формирали самостоятелни номинативни единици за означаване на две различни, но взаимно свързани понятия: 1) определена парична единица - монета, която е могла да бъде в различните периоди на една и съща култура с различна конкретност като материал, форма, стойност - *пара* (мн.ч. *пари*); 2) паричните знаци като културно явление, като средство за осъществяване на стопанска дейност - *пари*. Връзката между двете така означени понятия се поддържа от общото, (събирателното) значение на думите, както и от наличието на съвпадащи форми за оценка от типа на *парички, парици*.

В системата на езика не се е запазила думата от ст.б. текстове пєн҄ѣзь (Зогр., Мар., Остром. еванг.) със значение „(определена дребна) монета, пари“. С тези значения, съответно във формите на ед.ч. и мн.ч. тя обаче функционира и сега в много други славянски езици: чеш. *peniz* „пара, монета“, *peníze* „пари“; пол. *pieniądz, pieniądze*; сърбохърв. *пе́нези* „пари“; горно-луж. *pjenjez* и т.п. Възприемането и закрепването на думата в западните славянски езици е обяснимо от гледна точка на предполагаемия ѝ произход: първонач. **pěnędzь* от ст.гор.нем. *pfenning* - название на монета, ст.сакс. *penning* - „франк, сребърен динар“, етимологически свързани с лат. *pondus* [По-подробно: Фасмер, III: 233-234].

2. Основната парична единица в България

През годините на турското владичество и в първите години след Освобождението България няма своя национална парична единица. Като официални парични знаци се използват турски и руски монети, но циркулират и златни, сребърни и медни монети от някои европейски държави. Сметките обикновено се водят във френски франкове и сантими.

В края на месец май 1880 г. за парична единица на България се въвежда *левът,* разделен на 100 *стотинки*.Наименованието *лев* (от по-старата дума *лев* „лъв“) е резултат от станалите символични качества и образ на лъва в националноосвободителните борби на българите. През 1881 г. се пускат първите български медни монети по 2, 5 и 10 стотинки; в 1882 - първите сребърни монети от 1 и 2 лева; в 1883 - от 50 стотинки, в 1884 - първите сребърни монети по 5 лева; през 1894 - първите златни монети по 10, 20 и 100 лева. До 1887 г. чуждестранните монети продължават да циркулират наравно с лева [КрБЕнц, 3, 1966: 231]. До наши дни са проведени няколко парични реформи, като наименованията на основните парични единици - *левът и стотинката* - се запазват.

3. Други парични единици, бивали в обръщение на териториите на България

Грошът като наименование на една от най-старите парични единици се среща както в българския, така и в руския и в много други европейски езици. Може да се предполага, че *грошът,* обозначаващ монета с определена стойност, е бил познат в България още от XIII век. Като название е възприет чрез немски *(groschen)* и чешки *(groš)*, етимологически свързано с лат. *grossus* „дебел“ в съчетанието *denarius grossus.* Монетата *грош* (сребърна) е сечена във Франция и Италия през XIII в., отдето терминът е получил разпространение из цяла Европа. Думата е заета също в срхр. *грȏш,* рум. *groş,* гр. *γρόσι,* тур. *kuruş* [БЕтР, I: 286]. В България грошове са сечени през XIII и XIV в. по подражание на венецианския грош, който тогава е бил популярна търговска монета на Балканския полуостров. При цар Иван-Александър са сечени и *полугрошове.* През турското владичество *грош* се е наричала турска сребърна монета на стойност 120 акчета. След Освобождението с това име са наричани от народа българските монети от 20 стотинки [КрБЕнц, 2: 72].

През турско време не е имало единна установена система от парични единици. В действие са били едновременно много и различни по произход и стойност парични знаци: акчета, алтъни, аспри, грошове, динари, лири, махмудии, меджидии, наполеони и др. Например: *За всяка товарна кола със сурови железни руди се плащало по 5 акчета* (П.Делирадев. Витоша. Популярен очерк). *Не знае един грош колко аспри има, с мъжки работи се залавя* (Ст.Загорчинов. Ден последен). *Всяка събота чорбаджията слага на дъската, както си застанал пред него като просяк, слага ти най-много до две бели меджидии. Най-много до четирийсет гроша за една неделя работа* (Д.Талев. Гласовете ви чувам).

Ще посоча само някои от паричните единици, наименованията на които се срещат в новобългарския език извън фискалната сфера.

Пара (перс.). Турска монета, равна на 1/40 от гроша; нарицателно име изобщо за древна монета.

Акче (от тур. akça). Стара турска сребърна монета, равна на 3 пари.

Бешлик (тур.). Турска монета от 5 гроша.

Алтък (тур.). Едновремешна турска сребърна монета, равна на 6 гроша.

Алтън (тур. altin) Остар. Стара златна турска монета; жълтица.

Аспра (от гр. ἄσπρου). Вид дребна средновековна сребърна или медна монета от половин грам със стойност, равна на 0,16 златни стотинки.

Гологан (Вероятно от рум. gologan). Стара монета, обикновено медна със стойност 10 стотинки.

Динар (от лат. denarius през гр.). Старовремска златна или сребърна монета. В мюсюлманските страни най-разпространена е била златната монета *арабски динар.*

Дукат (чрез гр. от итал.) Остар., нар. Вид стара монета, жълтица.

Лира (итал.). 1. Основна парична единица в някои страни – Италия, Турция и др. 2. Остар. Турска жълтица.

Махмудия (тур.). Стара турска златна монета, сечена по времето на султан Махмуд II (1808-1839), от когото носи името си. Равнявала се е на 68 гроша или на 330 акчета.

Меджидия (тур.). Турска сребърна монета, сечена по времето на султан Абдул Меджид (1839-1861), от когото носи името си. Меджидиите били по 20, 10, 5, 2 и 1 гроша.

4. Словообразувателна производност на наименованията на парите

Разнообразието и степента на употреба на наименованията на парите и паричните знаци са свързани с наличието като цяло на значително количество производни думи от тези наименования. Производните наименования се разпределят в няколко ономасиологически класа и разреда.

Умалителни или увеличителни наименования на парите и паричните единици: *алтън-**че*** (<алтън), *аспр-**ичк**-а* (<аспра), *бешлич-**е*** (<бешлик), *гологан-**че*** (<гологан), *грош-**е*** (<грош) диал., *грош-**ец*** (<грош) диал., *грош-**ле*** (<грош), *грош-**че*** (<грош), *жълтич-**е*** (<жълтица) диал., *жълтич-**к**-а* (<жълтица), *лев-**че*** (<лев), *левч-**аг**-и* (<левчета) диал., експр., *левч-**уг**-а* (<левче) диал., експр., *махмуд-**е*** (<махмудия), *махмудий-**к**-а* (<махмудия), *милион-**че*** (<милион), *монет-**к**-а* (<монета), *пар-**е*** (<пара) диал., *пар-**иц**-а* (<пара), *парич-**к**-а* (<парица), *пар-**инк**-а* (<пара) диал., *пар-**иц**-и* (<пари), *парич-**к**-и* (<парици), *долар-**че*** (<долар).

Производни наименования на парични знаци: *дв-**у**-лев-**к**-а* (<два; лев), *двулев-**к**-а* (<двулевов), *дукат-**к**-а* (<дукат), диал., „дукат“, *пет-**арк**-а* (<пет), *пет-**ачк**-а* (<пет), *пет-**о**-лев-**к**-а* (<пет; лев), *десет-**ачк**-а* (<десет), *десет-**о**-лев-**к**-а* (<десет; лев), *десетлев-**к**-а* (<десетлевов), *пар-**аляк*** (<пара) диал., „голяма пара, монета“, *сто-**т/арк**-а* (<сто), *сто-**т/ачк**-а* (<сто), *столев-**к**-а* (<столевов), *хиляд-**арк**-а* (<хиляда). Наименования на лица: *монет-**ар*** (<монета), *пара-**лия*** (<паралия) субст., *пар-**о**-коп-**ец*** (<пари; трупам), *фалшив-**о**-монет-**чик*** (<фалшив; монета); *Алтънов* (<алтън) и др. (вж т. 8).

Наименования на качества, свойства, отношения: *алтън*-***лия*** (<алтън) остар. „който е от алтън, алтъни; златен“, *алтън*-***ен*** (<алтън) „направен от алтъни“, *долар*-***ов*** (<долар), *долар*-***ен*** (долар) рядко, *лев*-***ов*** (<лев), *дв*-***у***-*лев*-***ов*** (<два; лев), *петлев*-***ов*** (<пет; лев), *десетлев*-***ов*** (<десет; лев), *ст*-***о***-*лев*-***ов*** (<сто; лев), *монет*-***ен*** (<монета), *монет*-***арен*** (<монета), *пар*-***ичен*** (<пари), ***без***-*парич*-***ен*** (<пари), *пара*-***лия*** (<пара, пари) нар., *пар*-***ян*** (<пара) диал. „украсен с пари“, *пар*-***яв*** (<пари) диал., „който има пари, богат; скъп“, *пръсни-пара* (<пръсна; пара) разг. (неизм.).

Наименования на действия: ***о***-*парич*-***а се*** (<парици), *опарич*-***ва***-*м се* (<опарича се).

Наименования на предмети, места и отвлечени понятия: *безпарич*-***ие*** (<безпаричен), *безпаричн*-***ост*** (<безпаричен), *дукат*-***ник*** (<дукат) „наниз, огърлица от дукати“, *монет*-***арниц***-*а* (<монета), *монетар*-***ниц***-*а* (<монетар) и др.

Към производните думи принадлежат и различни видове вторични косвени номинации – наименования на предмети, растения и същества, собствени имена (на лица, населени места, местности и др.), на които е отделено място по-долу в т. 8.

5. Фразеологизми с участието на наименования на пари

Фразеологизмите тук ще разбираме в по-широк смисъл – устойчиви словосъчетания и изрази, пословици и поговорки, устойчиви сравнения. Понятийните сфери и значенията на този тип номинативни единици се определят от светогледа и културата на народа-носител. По-долу ще бъдат посочени само някои от основните.

◊ Естествено присъщи качества и признаци на парите:

Здрава пара Остар. Монета със златна подложка, *Холена пара* Диал. Пара, която се поставя в баницата на Бъдни вечер за щастие; *Медни пари* (грошове, монети), *Сребърни пари* (грошове, динари, левове, монети), *Златни пари* (левове, меджидии, монети), *Железни (метални) пари, Книжни пари; Жълта меджидия, Бяла меджидия, Жълта махмудия, Мека махмудия, Твърда махмудия, Писана махмудия; Жълти жълтици* Нар.-поет.

◊ Свойства на парите в обществото, приписвани им от обществото:

Пари(те) при пари отиват Погов.; *Парите не миришат* Погов. Без значение е, дали парите са добити по честен или по нечестен път, *Парите обичат да ги галят / да ги броят* Погов.; *Оприни пари* Пари с вече легализиран произход, *Мръсни пари* Пари, добити по нечестен път, *Лесни пари* Пари, добити нечестно, без труд, *Честни пари* Пари, придобити по честен път, с труд; *Бели пари за черни дни* Пари за евентуална крайна нужда; *Чисти пари / чиста пара* Разг. Пари, след приспаднати разходи; *Сухи пари* Пари в наличност, в брой; *Джобни пари* Дребни (или малко) пари в наличност за ежедневни разходи; *Пари като вестници* Разг. Банкноти с голям размер и означена стойност, но обезценени.

◊ Действия, свързани с пари:

Да изпразня джобовете (на някого) Да му взема парите, *Слагам парите в джоба си* Открадвам или вземам неправомерно, *Пилея пари, Трупам пари, Печеля пари, (Да похарча парите* или *да се изплатя) до грош, (Събирам, кътам) стотинка по стотинка / лев(че) по лев(че); Да дам двете пари* (на някого) Да се освободя (от някого) „Аз добре предлагах вчера да му дадем двете пари – той не е за нас тоя човек...“ (И.Вазов. Под игото, I ч., XXI); *Пера пари, Пране на пари* Прикриване произхода на нечестно придобити пари (например чрез инвестиране).

◊ Качества и свойства на човек, свързани с парите (виж също т.7). Преобладаващата част от този тип фразеологизми се употребяват в разговорната реч:

Парите го бодат Има много пари и харчи безразборно; *Тъпкан е с пари, Червив е с пари, Парите пъкат у него като червеи, Без / няма(м) пукната пара / пукнат грош / пукнат лев; За пари се продава, За пари душата си на дявола ще продаде; Останал (съм) без стотинка / без пукнат лев, Няма(м) и стотинка в джоба си, Нямам и един лев да разваля на някого, Броя стотинките* Останал съм без пари; *Не влиза лев* (някъде) За бедно, безпарично положение; *Стискам левчето / парите* Правя икономии, не харча излишно; *От тиква / тиквен ми е грошът* Диал. Не съм добре материално; *Гологан-бей* Остар. Пренебр. За човек, който се пазари за най-дребното, скъперник; *Червена аспра не загива* Погов. За лош човек, който съумява да оцелее при всякакви обстоятелства.

◊ Качества и свойства на предмети, явления, действия:

(Купен е) *за стотинки; Не струва / не чини пукната пара / пукнат грош; Пет пари не струва.*

◊ Отношения между хората, в обществото:

Вземам си / да си взема гроша Разг. Махам се отнякъде, отивам си; *Грошът ми не минава на пазара* Диал. Нямам влияние, не се вслушват в мнението ми; *Не давам пукнат / спукан грош* (на някого или за нещо) Разг. Не ме е грижа, не се интересувам или тревожа за някого или за нещо; *Черен (чер) гологан / грош не се губи* Разг. Ирон. За човек, който няма голямо значение или за човек, който няма да пострада; *Да приема (нещо) за чиста монета; Според стоката и парите.*

6. „Другите имена“ на парите (Синонимни отношения при наименованията на паричните знаци и парите въобще)

Според много автори синонимията може да бъде разглеждана в по-широк смисъл (виж уводната статия на Л.А.Чешко в Александрова 1968: 3-14; Митев 2003 и др.), особено когато се отнася за характера на номинацията. Много точно в това отношение е казаното от Е.С. Кубрякова: „За нормалното протичане на дискурса са необходими не толкова синоними, колкото алтернативни разноструктурни единици със сходно съдържание, но с различна степен на семантична компресия, когнитивна сложност и, разбира се, фокусиране вниманието върху различни детайли на описваното“ [Кубрякова 2000: 22].

В номинационен план широко разпространение в двата езика намира синонимията при наименованията на парите въобще, т.е. като форма на стойност. В основата на алтернативните наименования обикновено е заложено определено виждане и отношение към парите; не рядко се среща използване на чужди думи като начин на изразяване на такова отношение. Ще приведа най-често срещаните.

В разговорната форма на българския език наименованието *пари* може да бъде заменяно с: *мангизи* (бълг. форма на мн.ч. от циг. *mangiz* с първонач. значение „изпросено, просия, *mangav* „искам, прося“ – БЕтР, III: 639-640), *манги* (жарг.), *мъни* (прост.); *пара* (Много народна пара се потроши в тоя строеж), *парички; левчета, стотинки; финанси, авоари, сухо* (разг), *презрян метал* (книж.)*; златен телец* (книж.), *парични знаци* (офиц.). В по-тесен смисъл, по отношение на определена валута, например на САЩ: *зелени (пари), (пари) в зелено; гущери* (прост.); на Европейския съюз: *общоевропейска валута – евро* и др.

Всяка една номинация от синонимния ред има в основата си определено отношение, за изразяването на което са използвани различни езикови средства: заемки, калки, метафори, оценъчни форми, устойчиви словосъчетания.

При наименованията на конкретните парични знаци – монети или банкноти – синонимията е сравнително ограничено в параметрите си явление. Причината е, че в съдържателен план те са свързани с точно определено понятие. Възможните прояви на синонимия могат да засягат няколко основни вида отношения:

– преводна еквивалентност на някои от наименованията, например: *алтълък* (тур.) – *шестак, бешлик* (тур.) – *петак;*

– използване на по-стари имена като условно приравняване на номинала (обикн. в народната реч), например: *двадесет стотинки – грош, петдесет стотинки – сто пари* (срв. Монетите на пазара във военните и ранните следвоенни години имаха следните названия:... двадесет стотинки – грош и петдесет стотинки – сто пари. П.Мирчев. София от завчера, с. 95);

– приравняване на няколко различни по произход наименования на парични единици, например: *аспра* (от гр.) – *бодка* (диал.) – *дукато* (от итал. през гр.; нар.);

– замяна в разговорната реч на официалното наименование с по-опростено: *банкнота със стойност 20 лева – двайсетлевова банкнота – двайсетачка* (разг.), *банкнота със стойност 10 лева – десетлевова банкнота – десетолевка, десетачка* (разг.), *петлевова банкнота – петолевка, петачка* (разг.), *сума от 100 лева или банкнота от 100 лева – стотачка, стотарка* (разг.), *сума от хиляда лева – хилядарка;*

– използване на опростено наименование, основано на друг характерен за дадената единица признак: *златна монета – жълтица; пари на икономически силно развити страни – твърда валута; щатски долари* (банкноти) – *зелени, в зелено* (разг.), *гущери* (прост.) и др.

7. Синонимни наименования на лица, качества и действия, свързани с парите

Паричните състояния и паричните отношения, видяни в обществото откъм един или друг характерен признак, са легнали в основата на синонимия при на наименованията на различни по характер концепти (понятия). Ще посоча най-характерните алтернативни наименования на няколко понятия, които са най-тясно свързани с функциите и свойствата на парите (Част от наименования са дадени под другите рубрики – в т. 4, т.5).

- „Лице според финансовото му състояние или отношение към парите“:

а) „Богат човек, човек с много пари“: *богаташ, състоятелен човек, паралия (човек), парите го бодат, не си знае парите, тъпкан (червив) е с пари, дебела му е кесията, милионер;*

б) „Беден, безпаричен човек“: *бедняк, сиромах, финансово несъстоятелен човек, голтак, гольо, (той) няма пукнат (спукан) лев / пукната пара / пукнат грош в джоба си; няма един лев да развали на някого,* разг.;

в) „Човек, който се скъпи на пари и разходи или е алчен“: *скъперник, скрънза, скъпчия,* разг., *скъпец, скъпар,* диал., *пинтия* (тур.), остар., *циция,* разг., *Плюшкин;*

- „Качество на човек, който се скъпи на пари и разходи или е алчен“: *алчен, стиснат; стиска левчето / парите, пинтиест,* разг.;
- „Качество на предмет според цената“: а) „с висока цена“ – *скъп, скъпо струващ, ценен, драгоценен, недостъпен по цена, на цената на златото; не е по джоба* (на някого); б) „с ниска цена“ – *евтин, (струва) стотинки / жълти стотинки, достъпен, на народна цена; не струва пукнат лев;*
- „Качествена оценка на действието по покупко-продажба на нещо“: а) „скъпо“ – *скъпо, за луди пари;* б) „евтино“ – *на достъпна цена, евтино, за малко пари, на безценица, за стотинки, направо без пари;*
- „Действие, свързано с придобиване или загуба на пари“: а) „с придобиване“ – *разбогатявам, опаричвам се, натрупвам парици / капитал, натежава (ми) портфейлът;* б) „със загуба“ – *изтънява (ми) джобът, олекна (ми) кесията, (да се охарча) до грош / до стотинка; не влиза / няма да влезе лев* (някъде), (разг.).

8. Наименования на предмети, същества и лица според връзка с парите (паричните знаци) и техните наименования

Наименования, съдържащи външно изразена (експлицитна) връзка с пари или конкретни парични знаци:

– наименования на предмети – *паричен по́браник*, диал. Женски подбрадник, украсен със стари монети (Стражица); *паряна престилка*, диал. Вид престилка, украсена със стари монети (Луковитско); *наниз от жълтици* (*от алтъни, махмудии, сребърни парички* и др.), срв.: „А на шията и тежки нанизи, ред едри алтъни, ред рубета, махмудии“ (Й. Йовков. Старопл. легенди);

Към тази група се отнасят и производните наименования от типа на *дукатник* (т. 4). По-особено е положението със заемките, при които за разбиране на мотивацията е необходимо поне частично познаване на езика, от който са възприети: *портмоне* (от фр.) „кожена кесия за монети“; *портфейл* (от фр.) „джобна чантичка за книжа и книжни пари“; *кесия* (от тур. kese) „торбичка от кожа или от плат за носене на пари (монети) или съдържаща определено количество пари“, например: три кесии жълтици; след турския корен се отделя побългарената наставка *-ия* (срв. кутия, кория).

– наименования на населени места – *Алтън Калофер* Остар. Калофер;

Наименования със скрита, вътрешна асоциативна (метафорична и др.) връзка с пари или паричен знак:

– наименования на предмети – *пари́нка*, умал., мн.ч. *паринке* Малки украшения на женски селски ризи (Ксантийско, Тетовско); *парички* (мн. ч.), диал. Тъкана везба, вид наводка (Ново село Троянско); *паре́та* и *паренца* (мн.ч.), диал., умал. Вид везба; *пари*, диал. Люспи на риба (Плевня, Драмско); *паралия*, диал. Вид маса за хранене, софра; *паричка*, разг. Белег от ваксинация;

– наименования на растения – *алтънка, алтънче*, диал. Цветето латинка; *алтънка*, диал. Смрадлика; *аспричка, аспри*, диал. Цветето „парички“; *паричка*, диал. Жълто ливадно цвете, глухарче; *паричка, мн.ч. парички, парици, паре́та, паренца*, диал., Градинско цвете с ниско стъбло, цветовете на което приличат на маргаритка, но са значително по-малки и могат да бъдат различно обагрени; *зелени парички*, диал. Вид растение (вж. Н.Геров);

– наименования на същества – *пари́ца*, диал., умал. Вид риба (Alburnus alburnus);

– наименования на населени места, местности и др.– *Парица (Пара махале)* Село в България от 1878 г. преименувано, вж. Борисово (Рс) [Минчев 2005]; *Меджидие* Град в Сев. Добруджа; *Пари, Парите* Местни имена в Маданско, Смолянско, Панагюрско, *Парота* (при Киселчево и Могилица Смолянско) [БЕтР, III,IV]; *чейнч-бюро* Пункт за обмяна на валута;

– лични имена – *Алтънов* (Иво), *Левов* (Билян), *Меджидиев, Меджеделиев* [БЕтР, III: 711], *Паралиев* (Никола), *Паричков* (Иван, проф.), *Стотинков* (посочено като рядка и ориг. фамилия).

Обобщавайки казаното, бих искал да посоча, че поради мястото, което парите заемат в живота на обществото, тяхната концептуална рамка е изключително широка, а номинационното пространство, което езикът им предоставя, е твърде разнообразно и динамично.

Парите сами по себе си от обществена гледна точка са знаци, символи, които „стоят“ вместо „нещо друго“ [Еко 1991: 106]. Естествено е езиковите знаци на парите да отразяват свойствата и отношенията, които са характерни за самите пари или са породени от тях.

Концептът *пари* се е формирал исторически в езиковото съзнание на българите. Изминатият път се свързва с наименованията не само на основните парични единици, но също с имената на такива от чужд произход от по-далечното или близко минало.

Езиковата картина на света включва (съвместява) две основни сфери, в които концептът *пари* намира ономасиологична реализация – научната и наивната. В строго научен план признаците на парите (функции, стойност, съотношения и т.н.) са предмет на икономическата наука и намират израз главно в терминологичната сфера на езика: думи-термини, свободни и устойчиви съчетания *(валута, фиск, себестойност, банково дело, отношение стока-пари-стока, паричен еквивалент* и др. под.).

Наивната картина на света отразява по-широко достъпните признаци, свойства и отношения на парите. Именно с нея са съотнесени най-типичните области на номинацията – наименованията на лица и предмети според характерни признаци и свойства, наименования на качества, действия. В тези сфери се фиксират езиково онези връзки и отношения, които характеризират парите чрез различните конотации, включената етическа и емоционална оценка на човека към тях. Тук се реализира и развита система от синонимни редове, включващи по-близки или отдалечени алтернативни наименования на съответните понятия.

Номинацията, обусловена от свойствата и отношенията на парите, намира израз практически чрез всички основни начини: заемане и калкиране, семантична деривация, словообразуване, образуване на структурно сложни (нееднословни) знакови единици – свободни и терминологични словосъчетания, фразеологизми. Най-богата откъм номинационен продукт е словообразувателната сфера. Фразеологизмите като един от специфичните продукти на самобитната национална култура са най-тясно свързани с езиковото изразяване на субективно отношение към парите и техните свойства в обществената среда.

Литература

Гумбольдт 1984: В. фон Гумболъдт. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.

Еко 1991: Еко Умберто. Въведение в семиотиката. // Семиотика. Между нещата и думите (съст. И.Младенов). София, 1991.

КрСКТ 1996: Краткий словарь когнитивных терминов. Под общей редакцией Е.С.Кубряковой. Москва, 1996.

Кубрякова 2000: Кубрякова Е.С. Словообразование и другие сферы языковой системы в структуре номинативного акта. // Wortbildung: interaktiv im Sprachsystem – interdisziplinär als Forschngsgegenstand. Словообразование в его отношениях к другим сферам языка. Innsbruck, 13-26.

Матезиус 1967: В. Матезиус. О системном грамматическом анализе. „Пражский лингвистический кружок". М., 1967.

Митев 2003: Митев Д. К изучению альтернативных способов номинации. // Русистика 2003. Язык, коммуникация, культура. Шумен, 2003, с. 161-170.

Пенчева 2001: Майя Пенчева. Човекът в езика. Езикът в човека. София, 2001.

РольЧФ 1988: Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М., 1988

Уфимцева 1976: А.А.Уфимцева. Семантический аспект языковых знаков. – Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.

ЯН-ОВ 1977: Языковая номинация (Общие вопросы). М., 1977.

Източници

Александрова: З.Е. Александрова. Словарь синонимов русского языка. Москва, 1968.

БЭтР: Български етимологичен речник, тт. I–V. София, 1971-1995 (прод.).

КрБЕнц: Кратка българска енциклопедия, т. I. БАН. С., 1963.

Минчев: Н.Минчев. Речник на имената и статута на населените места в България 1878-2004. София, 2005.

Н. Геров: Найден Геров. Речник на българския език, ч. 1-5. С., 1975 – 1978.

НовФрР: Кети Анкова-Ничева. Нов фразеологичен речник на българския език. София, 1993.

РБЕ: Речник на българския език, тт. I-VII. София, 1977-1993 (прод.).

РРОДД: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974

СРСБКЕ: Словообразувателен речник на съвременния български книжовен език (А – Я). С., 1999.

Фасмер: М.Фасмер. Этимологический словарь русского языка, тт. I-IV. Москва, 1968-1973

ФрРБЕ: Фразеологичен речник на българския език, т. I – II. София, 1974 – 1975.

„ДЕНЬГИ“ В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

(на материале фразеологических единиц с компонентом „деньги“)

Елена Стоянова

“MONEY” IN THE RUSSIAN LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Elena Stoyanova

The article is about the research on one of the most important and difficult conceptions in Russian language and culture – 'money'. It's connected with many cultural concepts. The variety of the phraseological units, containing as a component the designation of money, proves the significancal and symbolic meaning in Russian culture.

Key words: Russian language, phraseology, culture.

Развитие лингвокультурного направления в современной науке послужило толчком к описанию исторически сложившихся в обыденном сознании национально-культурной общности представлений о мире, отраженных в языке. Языковая картина мира, творимая каждым народом, являет собой определенный способ концептуализации объективной действительности. По мнению акад. Ю.Д.Апресяна, именно национальный склад мышления, зафиксированный в языке, и является теми очками, через которые смотрят на мир представители той или иной национально-культурной общности. А миросозерцание в категориях и формах родного языка, соединяющее в процессе познания интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях по определению В.В.Колесова и составляет ментальность. Благодаря многомерности ментально-вербальных образований, включающих в себя как минимум три ряда составляющих: понятийную, образную и телесно-знаковую [Ляпин 1997: 18], концепты являются универсальной структурой и выдвигаются в качестве основных единиц лингвокультурологии. Лингвистическое проявление концепта характеризуется ценностным компонентом, представленным в виде совокупности языковых маркеров культурной значимости [см. подр. Бабаева 1997].

Восприятие *денег* формирует в русской лингвокультуре модель ценностных смыслов, связанных с данным понятием. Концепт характеризуется так называемой „семиотической плотностью“, что позволяет считать его одним из сложных ментальных образований [Карасик 1996: 4]. При изучении концепта 'деньги' на первый план выдвигается взаимосвязь с другими культурными понятиями: *честь, дружба, совесть, грех, счастье, воля, справедливость, правда* и др. Это еще более осложняет исследование и свидетельствует о неоднозначности и многогранности указанного ментального „сгустка культуры“ [Степанов 2001: 43].

Целью данной статьи является исследование вербального отображения на уровне фразеологических единиц (далее ФЕ) культурного понятия 'деньги', утвердившегося в русской лингвокультуре. Известно, что фразеологический фонд является наиболее значимым с точки зрения концентрации культурной информации в языковом знаке и бесспорным важнейшим источником сведений о менталитете народа. Ведь имманентной частью макрокомпонентной фразеологической семантики выступает культурная коннотация, в которую включаются характерологические черты народной духовности – менталитета. Не случайно В.Н.Телия считает ФЕ „экспонентами культурных знаков“, а А.А.Потебня – „документами языка“ [Телия 1996: 250].

Возникновение денег относится к древности, к периоду существования первобытных племен, когда у людей появляется необходимость обмена продуктами. Роль денег, эталона обмена, исторически выполняют разнообразные, наиболее ценные, в обществе натуральные объекты (скот, куны или меха, золото, серебро и т.п.), которые впоследствии вытесняются знаковыми, символическими. Само слово *деньги* появляется, по мнению ученых, в русском языке приблизительно в XIII веке. Эволюция денег Руси-России охватывает длительный исторический период: меняется их внешний вид, содержание, название и т.д. Каждая новая эпоха порождает новые деньги. Деньги все больше и больше завоевывают и заколдовывают людей и превращаются в ту пленительную загадку, которая часто меняет свою маску [Макконнелл, Брю 1992].

Деньги не имеют единого обозначения у разных народов, даже в пределах одной культуры, как пишет Ю.С.Степанов, они часто отличаются разнообразием [Степанов 2001: 561]. Существование в русском языковом сознании единиц вторичной номинации, компонентом которых являются наименования денег, свидетельствует о культурной значимости рассматриваемого понятия. Ведь фразеологические единицы служат в качестве языкового маркера традиционных ценностей культуры. Фразеологизм в статье рассматривается в широком смысле, поэтому к фразеологическому фонду относятся разные типы воспроизводимых устойчивых языковых образований [см. подр. Телия 1996: 59 – 82].

Языковой материал показывает, что компонентами русских ФЕ являются следующие наименования денежных знаков:

1) общее наименование знаков товарообмена:

- *деньги* (*грести* ***деньги*** *лопатой* – об очень богатом человеке),
- *финансы* (***финансы*** *поют романсы* – об отсутствии денег);

2) общие названия металлических денег:

- *люнета (звонкая* ***люнета*** (металлические деньги, обычно высокого достоинства),
- *монета (платить той же* ***монетой*** – 'отплачивать тем же самым' (обычно о плохом);

3) конкретные наименования видов и типов денег, существовавших на протяжении историко-культурного развития Руси-России:

- *деньга (денежка)* (*Солдату три* ***деньги*** *в день, куда хочешь, туда их и день; ходячая* ***денежка*** – 'потребитель'),
- *полушка* (*ни* ***полушки*** – 'ни копейки, о полном отсутствии денег'),
- *грош* (*ни в* ***грош*** *не ставить кого-что* – 'совсем не уважать, не считаться с кем-чем-нибудь'),
- *алтын* (*Не было ни* ***гроша,*** *да вдруг* ***алтын*** – 'ничего не было, но вдруг появилось много денег'),
- *гривна, гривенник* (*Кто гривны не бережет, сам* ***рубля*** *не стоит),*
- *пятак* (***пятак*** *цена кому-чему* – 'не имеет никакой ценности, никакого значения'),
- *полтинник* (***полтинник*** *– не* ***деньги***),
- *копейка* (***копейка*** *в* ***копейку*** – 'совершенно точно'),
- *рубль* (*без* ***рубля,*** *как без шапки*! – 'пропал, не возможно существовать'),
- *червонец* (*красная цена –* ***червонец*** – 'сумма в десять рублей'),
- *четвертак* (*Богу* ***пятак,*** *да в кабак* ***четвертак***),
- *ассигнация* (*Он* ***ассигнациями*** *трубку раскуривает* – 'богат'),
- *миллион* (*отмытые* ***миллионы*** – 'легальным образом истратить незаконно нажитые средства');

4) наименование денег и материала их изготовления:

- *металл* (*желтый* ***металл*** – 'о золоте'),
- *золото, серебро* (*Слово –* ***серебро,*** *молчание –* ***золото***),
- *медь* (*учиться (ученый) на* ***медные деньги (гроши)*** – 'получить недостаточное образование по бедности');
- *бумажки* (*Были бы* ***бумажки,*** *будут и милашки*).

5) стилистически и экспрессивно окрашенные номинации:

- *денежки* (*плакали мои* ***денежки*** – 'пропали, не вернешь'),
- *деньжонки* (*завелись* ***деньжонки*** – 'появились деньги');
- *бабки* (***бабки*** *считать* – 'считать деньги');

Обратимся к семантической стороне и историко-этимологическому аспекту некоторых наименований денежных знаков, употребляющихся в качестве компонентов ФЕ. Наибольшей частотность характеризуется *деньга (денежка)* – слово, по-видимому, заимствованное с Востока, оно обозначает медную монету в полкопейки. Самой мелкой единицей в старинном денежном счете была *полушка* или *полуденьга* (четверть копейки). Впоследствии *деньга* стала употребляться в собирательном качестве – *деньги*.

Старинной медной монетой достоинством в 2 копейки является *грош*, появившийся в России после денежной реформы 1654 года, и находившийся в обороте в XVII – XVIII вв. С XIX в. словом *грош* стали называть монету в полкопейки. На основе реальной стоимости денежной единицы формируется переносное значение – очень маленькая сумма, *грош* становится в русской культуре символом безденежья: *За* ***грош*** или *за* ***гроши*** *купить, продать; денег ни* ***гроша*** *(нет);* ***гроша*** *нет за душой* и др. *Ломаный* ***грош,*** т.е. гнутый, испорченный от употребления, лежит в основе выражения *ломаного* ***гроша*** *не стоит* – 'не имеет никакой цены, совершенно ни на что не годится'.

Старинная русская денежно-счетная единица и монета достоинством в 3 копейки – это *алтын*. Слово вошло в русский язык из татарского в конце XIV в. По сравнению с монетами *грош, деньга, алтын* обладал большей стоимостью. Это отражено в пословице: *Не было ни* ***гроша,*** *да вдруг* ***алтын***. Денежная реформа 1534 г., положившая начало русской десятичой монетной системы, действующей сейчас, ввела в обращение новую общегосударственную монету – *копейку* (Ср. *жизнь для него –* ***копейка*** – 'ничего не стоит').

С *копейкой* связаны денежные единицы *пятак (пятачок)* – монета в 5 копеек и *гривна (гривенник)* – монета в 10 копеек: *противна, как ни-*

щему гривна, а также *четвертак (четвертачок)* – серебряная монета в 25 коп., и *полтинник* – монета в 50 копеек: *полтинник – не деньги*. На основе незначительной стоимости *гривны* формируется и глагол *гривенничать* – торговать или копить по мелочи; скупо торговаться. Однако *гривна* и *полтинник* отражают бо́льшую по сравнению с копейкой стоимость, поэтому о зажиточном человеке говорили: *С гривенки на гривенку ступает, полтиною ворота запирает.*

100 копейкам соответствует денежная единица Российской империи, СССР, Российской Федерации – рубль, находящаяся в обороте и в настоящее время. Слово „рубль“ существовало на Руси сначала в значении ‘кляп, отрубок’, позднее в XIII веке стало использоваться для наименования денежной единицы как название половины слитка серебра, отрубка гривны. После реформы Петра I в 1704 году серебряный рубль (*целковый*), а с 1897 года – золотой рубль, становится основой десятичной денежной системы: ***Рублю*** *гривна не ровня;* ***Копейка*** *рубль бережет;* ***рублевое*** *экономическое пространство* – экономические регионы, где платежной единицей является рубль.

Бумажные деньги начали выпускать при Екатерине II с 1769 года, тогда они имели название *ассигнации*. Затем появляются „романовские деньги“ – банкноты и казначейские билеты, выпущенные в 1897-1916 г., „керенки“ – денежные знаки, Временного правительства 1917 г., „кредитные билеты“ и „расчетные знаки“, выпускавшиеся правительством РСФСР. Существовавшая в годы Советской власти бумажная купюра стоимостью в 10 рублей называлась *червонец*: *Красная цена –* ***червонец.***

Фразеологизмы с компонентом ‘деньги’ в русском языке служат для качественной характеристики денег. Например: *шальные* ***деньги*** – это деньги ‘добытые без особого труда’; *трудовые* ***деньги*** – ‘приобретенные трудом’; *горячие* ***деньги*** – ‘деньги, которые надо пустить в оборот, чтобы не обесценились’; *левые (грязные)* ***деньги*** – ‘побочные, незаконные’; *пропащие* ***деньги*** – ‘деньги, которые не удастся вернуть’; ***деньги*** *на чёрный день* – ‘деньги про запас, на какой-нибудь случай’; *делать* ***деньги*** *из воздуха* – ‘доходы без вложения капитала’; *выброшенные* ***деньги*** – ‘истраченные зря’; *кровные* ***деньги*** – ‘деньги, заработанные тяжелым честным трудом’; *убитые* ***деньги*** – ‘потраченные напрасно’; ***Деньги*** *не пахнут* – ‘о неразборчивом получении денег’ и др.

Специфика понятия ‘деньги’ обусловливает наличие количественной характеристики. Фразеологический материал используется для выражения большого количества: ***деньги*** *нешуточные, большие* ***деньги,*** *сумасшедшие* ***деньги,*** *мерить* ***деньги*** *четвериками, шевелятся* ***деньги*** *у кого,* ***денег*** *как грязи,* ***денег*** *как щепок* и др., а также незначительного, малого количества или безденежья: ***денег*** *ни черта нет;* ***полтинник*** *– не* ***деньги;*** *ни* ***гроша*** *(ни* ***полушки,*** *ни* ***копейки,*** *ни* ***алтына)*** *нет, ни* ***алтына*** *за душой;* ***финансы*** *поют романсы* и др.

Но количественная сторона ‘денег’ оказывается подверженной изменениям в результате общественно-экономического и культурно-исторического развития национально-культурной общности. Инфляция, девальвация денег, происходящая в обществе становится причиной перемен в восприятии и отображении в сознании человека. Это произошло с понятием „тысяча“ (Ср. ФЕ ***тысяча*** *мелочей* и др.). Традиционно в русском языковом сознании тысяча воспринималась как огромное количество – *тьма* (в древнерусском счете 10 тысяч) и ФЕ ***тьма-тьмущая***. В современном сознании отразилась квантитативная девальвация *тысячи* – на тысячу рублей много не купишь.

Во ФЕ в ряде случаев употребляется числительное для обозначения конкретного количества: *Не дал бог* ***ста рублев,*** *а* ***пятьдесят*** *не деньги; Плев –* ***пять рублей,*** *а* ***сто*** *– не деньги; Мужик и весь* ***пять рублев*** (т.е. закон верит ему на пять рублей); *Солдату* ***три деньги*** *в день, куда хочешь, туда их и день; Цена зайцу* ***две деньги,*** *а бежать –* ***сто рублев;*** ***Одна*** *денежка, и та свищет; Рубль – ум; а* ***два рубля*** *– два ума.*

В некоторых ФЕ сосуществуют качественная и количественная характеристики денег. Например: *бешеные* ***деньги*** – об очень крупных суммах, нажитых быстро и не собственным трудом (из пьесы А.Н.Островского).

С количественно-качественной характеристикой денег связаны понятия богатства и бедности. Если бедность представлена фразеологизмами, подчеркивающими отсутствие денег или наличие недостаточного их количества: *нет ни* ***гроша (копейки);*** *перебиваться с* ***гроша*** *на* ***копейку;*** *считать* ***копейки;*** *не при* ***деньгах;*** ***денег*** *не густо; с* ***деньгами*** *туго* и др., то богатство характеризуется чрезмерным обилием материальных средств, которые часто не поддаются счету: ***деньги*** *шелестят;* ***денег*** *куры не клюют;* ***денег*** *не считает; грести (загребать, огребать)* ***деньги (золото, серебро)*** *лопатой;* ***денег*** *девать некуда; швыряться* ***деньгами*** и др.

Во многом под влиянием православных идеалов в русской культуре утверждается взгляд на высокую духовность как качества, сопряженного с бедностью, мирской неустроенностью, хозяйственной примитивностью. Отсюда берут свое начало и ценностные характеристики человеческой *жизни, счастья*: ***не в деньгах*** *счастье.* В русском языковом сознании отражается традиционные представления, формирующие стереотип бедности как положительного качества: ***Бедность*** *– святое дело;* ***Денег*** *ни* ***гроша****, да слава хороша;* ***бедность*** *не стыд;* ***бедность*** *не порок* и др., но в тоже время (очевидно под влиянием экономической волны) отмечается, что ***бедность*** *не порок, а несчастье; без* ***гроша*** *– слава нехороша.* Постепенно в русской культуре складывается национальный стереотип в отношении денег – бескорыстие и нестремление к наживе: *презренный* ***металл*** – о деньгах; ***желтый дьявол*** – о золоте, богатстве, власти денег; ***Деньги*** *– навоз: сегодня нет, а завтра – воз;* ***Деньги*** *– дело наживное;* ***Деньги*** *как птицы, то улетают, то прилетают.*

В отличие от бедности, богатство ассоциируется с бездуховностью и моральной распущенностью. Оно, наоборот, традиционно воспринимается с негативной оценкой, указывающей на нечестный и нечистый путь его приобретения: *Богатому черти* ***деньги*** *куют; Не хвались* ***серебром****, хвались добром; зашибать* ***деньгу*** – 'иметь легкий большой заработок'; *таскать* ***деньги*** – 'воровать'; *выкачать* ***деньги*** – 'захватить, отобрать, извлекая откуда-нибудь'; *выманить* ***деньги*** – 'добыть хитростью'; *выколачивать / выколотить* ***деньги*** – 'нагло и настойчиво требовать с кого-либо деньги'; *заграбастать большие* ***деньги*** – 'получить, захватив силой, присвоить'; *выудить* ***деньги*** *у кого-нибудь* – 'достать, добыть, получить с трудом или хитростью, обманом'; *гоняться / гнаться (ехать / поехать) за длинным* ***рублем*** – 'стремиться к большому и легкому заработку' и др.

Народная мудрость гласит: ***Деньги*** *не то, что заработано, а то, что с умом потрачено.* Бездуховность понятия подчеркивается ФЕ, отражающими бесполезность траты, расходования денег: *продуть все* ***деньги*** – 'проиграть в азартной игре'; *просвистывать* ***деньги*** – 'легко и беззаботно расходовать деньги'; ***деньги*** *истаяли;* ***деньги*** *на распыл пошли* – 'о трате и расходах зря, без толку'; *растряс все* ***деньги*** – 'бесполезно растратил'; ***деньги*** *куда-то испарились* – 'о быстрой трате денег'; *прокурить все свои* ***деньги*** – 'израсходовать на куренье'; ***деньги*** *быстро улетучились* – 'уйти, пропасть'; ***деньги*** *уплыли* – 'истратились'; *просадить все* ***деньги*** – 'истратить, израсходовать'; *бросать (пускать)* ***деньги*** *на ветер* – 'тратить без пользы'; *спустить все* ***деньги*** *до* ***копейки*** – 'полностью растратить'; *мотать* ***деньги*** – 'нерасчётливо тратить на развлечения, удовольствия'; *протирать* ***денежкам (деньгам)*** *глаза* – 'быстро растратить деньги'; *приделать* ***деньгам*** *ножки* – 'быстро растратить деньги'; *плакали* ***денежки*** – 'о неудачно потраченных деньгах'; ***деньги*** *уплывают между пальцев* – 'быстро расходуются'; ***деньги*** *уходят как вода* – 'деньги быстро расходуются' и др.

Идея негативного отношения к деньгам и к богатству вообще долгое время культивировалась советской властью, что отразилось, как подчеркивает Ю.С.Степанов, на шкале реальных культурных ценностей [Степанов 2001: 565].

Однако указывается на существование возможности заработать деньги честным, упорным трудом: *такие* ***деньги*** *на земле не валяются* – 'то, что легко не достаётся'; *Без* ***денег*** *– бездельник.* Отсюда и семантика веры, истины, которая отражается с помощью чистых денег: *принимать за чистую* ***монету*** – 'принимать что-либо всерьез, считать истиной'. Божественность честно заработанных денег подтверждается ФЕ: ***Денежка*** *не бог, но полбога есть;* ***Денежка*** *не Бог, а бережет* (или: ***денежка*** *не бог, а милует*); *После Бога,* ***деньги*** *первые.* Поэтому традиционно одобряется бережное и экономное отношение к деньгам: ***денежки*** *счет любят; вести счет* ***деньгам (денежкам)*** – 'бережливо, экономно расходовать'. Ценность и важность денег соизмеряется с такими значимыми в русской культуре объектами предметной сферы, как *шпага, головной убор*: *без* ***рубля****, как без шпаги; без* ***рубля*** *как без шапки*, а также элементами соматического кода – ум, руки: *без* ***денег****, что без рук; без* ***рубля*** *– без ума.*

Своеобразие отношения к деньгам в русской культуре проявляется в таких чертах русского национального характера „нежадность" и „нестяжательство". ФЕ, обозначающие жадного, скупого человека отличаются негативной коннотацией: *гоняться за длинным* ***рублем****; каждая* ***копейка*** *гвоздем приколочена; за* ***копейку*** *удавиться; дрожать (трястись) над каждой* ***копейкой****; держаться за каждую* ***копейку; копеечная*** *душонка* – 'крайне скупой, расчётливый, мелочный человек' и др., а доброта соотносится с самым значительным мерилом материальных ценностей – *золотом*: ***золотое*** *сердце;* ***золотая*** *душа.*

Интересным представляется соотношение концепта 'деньги' с такими духовными качествами человека как *ум – глупость*. С одной стороны, ум выступает критерием богатства – только умный человек может стать богатым: *Был бы ум; будет и* ***рубль****; не будет ума, не будет и* ***рубля****; Без ума суму таскать, а с умом* ***деньги*** *считать.* С другой – прослеживается связь со сформировавшимся в русской культуре стереотипом духовного, а не материального богатства. Поэтому пейоративную окраску получают ФЕ: *Богатый на* ***деньги****, голь на выдумки (на ум); На* ***деньги*** *ума не купишь.*

Отношение к деньгам рассматривается сквозь призму и такого первичного и значимого для русской культуры концепта, как *свой – чужой*: ***Денежка** чужая твой рубль сожжет; Кумушка, кума, купи себе ума – да на свои **денежки**; Не **деньги**, что у бабушки, а **деньги**, что в запазушке; Считай **деньги** в своем кармане!*

'Деньги' в русском языковом сознании выступают мерилом различных ценностей. Наиболее значимым понятием является друг – дружба: *Не имей сто **рублей**, а имей сто друзей; Друг **денег** дороже; Друга на **деньги** не купишь; **Деньги** найдут друга; Много друзей, коли **денежки** есть; Не давай **денег**, не теряй дружбы*; данное слово или обещание, договор: *уговор дороже **денег**.* Оценка важности чего- или кого-либо происходит посредством соотнесения с самыми ценным товаром – золотом: *на вес **золота** ценить, стоить* – 'очень высоко ценить'. Отсутствие ценности, значимости фиксируется фразеологизмами с компонентами *грош, пятак* – деньгами самой маленькой стоимости: ***грош** цена; **гроша** медного (ломаного) не стоит* – 'не имеет ценности'; *не ставит ни в **грош** ни в **денежку*** – 'нисколько не ценит'.

Итак, в русском языковом пространстве 'деньги' являются одним из значимых и многогранных ментально-вербальных образований, характеризующихся тесной связью с многочисленными культурными концептами. Разнообразие фразеологических единиц, содержащих в качестве компонента наименования денежных знаков, свидетельствует о „семиотической плотности" понятия и его знаковости в русской культуре.

Литература и источники

Апресян 1995: Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2-х томах. М., 1995.

Бабушкин 1996: Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996.

Бирих, Мокиенко, Степанова 1997: Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь фразеологических синонимов русского языка. – Ростов на Дону: Изд-во „Феникс", 1997.

Бирих, Мокиенко, Степанова 1998: Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Словарь русской фразеологии. – СПб.: Изд-во „Фолио-пресс", 1998. – 704с.

Верещагин, Костомаров 1982: Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов. // Словари и лингвострановедение. – М., 1982.

Зусман 2003: Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания // Вопросы литературы 2003, № 2.

Карасик 2001: Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. / ВГПУ Волгоград: Перемена, 2001.

Красных 2002: Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. – М.: ИТДГК „Гнозис", 2002.

Ляпин 1997: Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода // Концепты. Научные труды Центроконцепта. Вып. 1. Архангельск, 1997.

Макконнелл, Брю 1992: Макконнелл К., Брю С. Экономикс. – М.,1992.

Маслова, 2001: Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Издательский центр „Академия", 2001.

Мец 1960: Мец Н. Д., Наш рубль. – М., 1960.

Молотков, 1978: Молотков А. И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Изд-во „Русский язык", 1978.

Пословицы 1984: Пословицы русского народа. Сборник В.Даля в 2-х томах. – М., 1984.

Руднев 2000: Руднев В. Русские деньги // Логос, 4, 2000 (25).

Спасский 1970: Спасский И. Г. Русская монетная система. – 4 изд., Л., 1970.

Степанов 2001: Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001.

Телия, 1996: Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический, лингвокультурный аспекты. – М.: Школа „Языки русской культуры", 1996.

Фразеология… 1999: Фразеология в контексте культуры. – М.: Изд-во „Языки русской культуры", 1999..

Черных 1999: Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – т. I, т. II – М.: Изд-во „Русский язык", 1999.

Язык ... 2002: Язык, коммуникация и социальная среда. Вып.2. Воронеж: ВГТУ, 2002.

ПАРИТЕ КАТО КУЛТУРЕН ФЕНОМЕН В РЕКЛАМАТА

Румяна Б. Тодорова, Златко Кр. Тодоров

MONEY AS A CULTURAL PHENOMENON IN ADVERTISEMENTS

Rumyana Todorova, Zlatko Todorov

Money is an abstract concept used very often for measuring different values in life. That is why it can be regarded not only as an economic symbol but as a cultural symbol as well. The concept of money is closely connected with other cultural concepts such as friendship, happiness, justice, honour, consciousness, success, well being and dignity. All this is reflected in advertisements in various ways depending on the specific social and cultural circumstances ads appear in.

Парите са абстрактно понятие, което много често се използва за измерване на различни стойности от живота. В този смисъл парите, освен икономическа сила, могат да се разглеждат и като културен символ. В наши дни любовта към живота все повече се трансформира в любов към парите. Според Дейвид Муун представители на повечето култури се прекланят пред парите, стига последните да са тяхно притежание, а не нечие друго. Или както Марк Твен се изразява: „Много малко хора могат да понесат благополучието. Т.е. на други хора“ [вж. Муун 2006, www.knoxnews.com/ kns/personal finance/article/]. Муун правилно отбелязва факта, че определението за “worth” със значение „стойност/цена“ се появява почти винаги в парични измерения (пак там). Както например първите две определения на тази дума в LDELC [1992: 1515]: „имащ/и посочената стойност“ (“having the stated value”); „имащи притежания на посочената стойност“ (“having possessions of the stated value”) [срв. CCELD 1992: 1690]. Подобни дефиниции, но и с изричната уговорка, че става въпрос за пари („имащи стойност в парични измерения“), се срещат в повечето речници [вж. OALD 2000: 1496; LDCE 2003: 1908; и др.]. Или, с други думи, и в двата случая, на “money” („пари“) и на “worth” („стойност“), общите семантични признаци са: |+плащане| (“payment”) и |+богатство| (“wealth”), имащи отношение към процесите на покупка и продажба. Освен положителен, тези признаци могат да имат и отрицателен знак, тъй като тези понятия зависят директно или индиректно от смяната на притежателите на абстракта „пари“, който намира изражение в определената конкретна ситуация.

Уилям Лайс, Стивън Клайн и Сат Джали твърдят, че „най-важните лостове на задоволството се намират в областта на междуличностните отношения, област на нематериални блага“ [1986: 252]. Но тъй като в едно консуматорско общество стоките са от съществено значение в междуличностните отношения, въпреки че в по-горе изложените дефиниции и семантични признаци не фигурират културни измерения, пазарните механизми все пак се считат и като част от културната система на това общество, а не само двигатели за движението на стоки и пари. Обратното е също вярно, а именно, че в определенията за „култура“ не присъства семантичен признак със значение на „пари“. Но в много голяма степен, и то особено рекламните текстове, предизвикват стоков фетишизъм, който води до несъзнавана или подсъзнателна връзка на стоките с различни социално и културно значими ценностни системи, такива като щастие, съвест, успех, истина, справедливост, грях, чест, приятелство и др., както с положителен, така и с отрицателен знак.

Терминът „консуматорска/комерсиална култура“, който много често се използва напоследък, съчетава в себе си икономическата и културната политика на съвременните постиндустриални общества, пресъздадена в рекламните текстове. Така че е доста трудно да се направи разграничение между функциите на парите като икономически символ и като културен символ. Те просто се преплитат и почти не съществуват независимо една от друга.

Както Джали пише, „не бива да се учудваме, че много коментатори в днешно време идентифицират областта на културата просто като допълнение към системата на производство и потребление“ [вж. Джали, http://www.sutjhally.com/onlinepubs /onlinepubs_frame.html]. В тази връзка могат да се посочат притесненията на много държави относно въвеждането на еврото като международна обменна единица, и тъй като тази единица ще бъде използвана в повечето страни на Европейския съюз, въпросът, който се задава, е няма ли този процес да предизвика някакви промени в културните ценности на всяка една европейска нация, наред с икономическите и финансовите. Няма ли това „унифициране“ да доведе до глобализация и интеграция и ще се отрази ли то благоприятно на междудържавните отношения? Независимо от факта, че тези явления още не са се „развихрили“ с пълна сила, повечето продукти и услуги в печатните и електронните (най-вече Интернет) реклами могат да се купуват с кредитни карти, като предизвикателствата, които биха накарали всеки да се възползва от това, са по-ниските цени, на които се предлагат рекламираните стоки. С този начин на плащане парите престават да бъдат представители на дадена националност и се превръщат в знак за глобална валута, въпреки че спецификата на еврото във всяка европейска държава е относително запазена, т.е. на монетите, например, е обозначена страната, в която се появяват и функционират.

Трансакцията от една валутна система в друга по всяка вероятност ще прекрати културната значимост на съответните валутни стойности. Едва ли би могла да съществува културна идентичност при наличието на икономическа обединеност. В такъв случай парите от специфичен културен феномен се трансформират в строго абстрактен икономически знак с глобална значимост. За глобализацията като неизбежен процес започна да се говори почти веднага след настъпването на демократичните промени в страните от бившия социалистически блок. Все по-често се споменава терминът „глобална идентичност“, отколкото „национална идентичност“, въпреки че точно в надпреварата към глобализация, точно представители на банковата институция (HSBC/Хонгконгската и Шанхайска банкова корпорация с ограничена отговорност) буквално наводниха пазара с реклами, „проповядващи“ значимостта на локализацията и строго специфичните регионални особености, които не бива в никакъв случай да се пренебрегват, а напротив непрекъснато да се изтъкват и изнасят на преден план. В своите реклами HSBC се нарекоха „световната местна банка“ (“the world's local bank”). Поддържаната от тях идея е ясно изразена и в по-голяма част от рекламите им, а именно: „За да разбереш напълно една страна и нейната култура, трябва да бъдеш част от нея“ [вж. Тодорова 2005: 76]. Самото название, което Банката използва за себе си, обаче, е само по себе си противоречиво (използван е оксиморон) и заостря вниманието на реципиентите към стремежа на институцията да обслужва все повече клиенти по целия свят и в същото време да подчертава принадлежността им към съответната национална група от хора. В английски език бе създаден и нов термин, който да обхваща и отразява и двете тенденции: “glocalisation”, произтичащ от двата процеса на „глобализация“ (“globalisation”) и на „локализация“ (“localization”). Все пак, принадлежността на всеки един от нас към определена социална и/или културна общност до голяма степен зависи от това дали отговаряме на определени изисквания, свързани с идеята за гражданственост, национални традиции и култура, идентичност и др. Или, с други думи, представите за „глобалното село“ започват постепенно да променят своите очертания и да придобиват нови измерения. В много случаи мненията за процеса на глобализация не само се различават, но са и коренно противоположни помежду си, като в някои от тях се прокрадват нотки на определени страхове за бъдещето на нациите. Както Николас Бурбулес и Карлос Торес споделят, за някои „глобализацията първоначално означава появата на наднационални институции, които играят решаваща роля при вземането на решения на национално ниво“. За втори тя е свързана с „появата на глобални икономически процеси и парична взаимозависимост“, а за трети означава „възникване на нови глобални културни форми, медии и технологии на комуникация, които оформят отношения на присъединяване, идентичност и взаимодействия във и извън културно-определени ситуации [вж. Бурбулес, Торес, http://faculty.ed.uiuc.edu/burbules/papers/global.html]. Обикновено културните специфики са съотнесени към конкретните социални значимости. Така например през 90-те години на XX в. в България се появиха реклами, които „агитираха“ към превръщане на спестяванията в левова равностойност в такива с доларова равностойност (вж. реклама на Булбанк във вестник „Стандарт“ от 16.08.1995 г.). По същия начин през 90-те години на миналия век във Великобритания повечето рекламни агенции „съобразиха“ начина на поднасяне на информацията (било то в тематично или в цветово отношение /предимно в черно ѝ бяло/) в този тип текстове с настъпилата рецесия (напр. реклама на Саачи и Саачи във вестник “Independent” от 05. 11. 1992 г., призоваваща населението да използва обществен транспорт, като по този начин се подпомага икономиката на страната).

Въпреки че политиката на уеднаквяване/унифициране с цел по-лесно и по-безпроблемно признаване на универсалните и общовалидни социални принципи се засилва, културният еквивалент на паричния знак в рекламата до известна степен се запазва чрез представянето на стоките и услугите, които са строго специфични за дадените регион или област, културна и/или социална общност, или пречупени през призмата на определена културна формация. Рекламодателите генерират системи от значения, престиж и идентичности, като ги „заемат“ от определени социални групи и ги връщат на същите тези групи, свързвайки рекламираните стоки и услуги с техния стил и начин на живот, междуличностни и социални взаимоотношения, ценностни системи, нужди и желания. По този начин пазарната икономика се превръща в културна система, а паричните стойности се използват за манипулиране на културата и съзнанието на определените целеви аудитории, които в процеса на глобализация ще бъдат все повече и повече част от едни „въображаеми общности" с все по-размити и неясни граници (фразата е използвана и въведена от Бенедикт Андерсън [вж. Андерсън, http://ssr1.uchicago.edu/PRELIMS/Culture/cumisc1.html].

REFERENCES:

Андерсън, Б.: B. Anderson. *Imagined Communities.* http://ssr1.uchicago.edu/PRELIMS/Culture/cumisc1.html

Бурбулес, Н., Торес, К. 2000: N. Burbules, K. Torres. "Globalization and Education: An Introduction". *Globalization and Education: Critical Perspectives.* Eds. N. Burbules, K. Torres. http://faculty.ed.uiuc.edu/burbules/papers/global.html.

Джали, С.: S. Jhally, "Advertising at the Edge of the Apocalypse". http://www.sutjhally.com/onlinepubs/onlinepubs_frame.html

Лайс, У., Клайн, Ст., Джали, С. 1986: Leiss, W., Kline, S., Jhally, S. *Social Communication in Advertising: Persons, Products, and Images of Well-Being.* New York: Metheuen.

Муун, Д. 2006: D. Moon, **"The love of money and handsaws". March 26, 2006.** www.knoxnews.com/kns/personal/finance/article/0,1406,KNS_327_4568361.00.html.

Тодорова, Р. 2005: R. Todorova. "To the Global Village via the Local Pub". *Spaces, Gaps, Borders. Proceedings of the 8th International Conference of the BSBS.* Vol. 2. ed. M. Georgieva. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press. 75-78.

CCELD 1992: *Collins Cobuild English Language Dictionary.* London & Glasgow: Collins.

LDCE 2003: *Longman Dictionary of Contemporary English.* Harlow: Longman.

LDELC 1992: *Longman Dictionary of English Language and Culture.* Harlow: Longman.

OALD 2000: *Oxford Advanced Learner's Dictionary.* Oxford: OUP.

АКСЕОЛОГИЯ НА ПАРИТЕ В РУСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ЛИТЕРАТУРА

Лила Мончева

The paper propounds some observations on the development of the conception of money in the Russian literature from; the 10-17 th century. The movement of the meanings in the semantic group „welfare-wealth-poverty" from its biblical-christian moral-ethical parameters to the contemporary social-class and economical concepts has been studied.

Тъй като интерпретацията на проблема за аксеологията на парите в руската средновековна литература изисква предварителни обяснения, стадиално предхождащи културно-историческото съдържание на концепта „пари" в руското средновековие, ще си позволя кратко припомняне на формирането на понятието „пари" и семантично свързаните с него понятия като „потребност", „удовлетворение", „благо", „богатство". Историята и философията на парите, както е известно на информирания специалист, започват с извеждането на понятието „пари" от найранните антропологични и психологически императиви за потребността, удовлетворението ѝ, хедонистичното усещане за благо и блаженство, след което започва социалното осъзнаване на тези императиви и включването им в системата на стопанско-икономическото общуване. Разширяването на икономическите връзки, мултипликацията им, разнообразяването на техните продукти и начините на консумацията им се отразява на общественото съзнание, религията, морално-етичните модели, културогемите и т. н.

Започвайки с размяната на дарове, преминавайки през „стоковите пари", на които особено настоявал Аристотел, през т. н. „пари за смятане", историята на парите стига до днешните „знакови пари" като всеобща универсална мярка на стойността. Имагинерна по своята същност, тя е способна да остойности продукти от всякакъв порядък: материални, интелектуални, духовни, морални[1]. Но така стоят нещата днес. В християнското средновековие аксиологията на парите се налага не в значението на семемата „пари“, а чрез семантично обвързаните с нея семеми „благо“ и „богатство“, затова в съчиненията на руската литература, най-вече тези, обвързани с църквата и духовните институции, се интерпретират понятията „благо“ и „богатство“. Названията на руските пари като „куни“ и „гривни“ се срещат в неофициалната ранна руска писменост, например Новгородските писма на брезова кора, които илюстрират финансовите взаимоотношения на хората[2]. В повечето случаи староруската литература от зараждането си до новото време си служи с понятийно-терминологичните означения на парите, кодифицирани, както всичко останало в Библията – Стария и Новия Завет.

---

[1] **Димитров, Р.**Философия на богатството. София, 2006, с.230-239.

Преди обаче да посоча библейския код (кодове) на парите, бих искала да се спра на много важната за християнската култура постановка на Аврелий Августин (Августин Блажени), който подчинява концепта „пари“ на концепта „благо“. За „благо“-то пишат почти всички философи на всички времена, интерпретирайки го в духа на епохата и обществената ѝ практика. Първите интерпретации започват от Платон, Аристотел, Диоген Лаерций и киренайците. Платон разглежда благото като общо, в което участвува всяко отделно благо. Абсолютното благо според Аристотел е красота, добро и истина. Аристотел придава и хедонистичен аспект на доброто, тълкувайки го като наслада и щастие[3].

Августин тръгва от абсолютното благо на Платон, поставяйки го начело на теологическата йерархия на благата в качеството му на атрибут на единствения Бог: „Та тъй като всички блага – били те големи или малки (според степенуването на нещата) – не могат да съществуват по друг начин освен чрез Бога, а, от друга страна, всяка природа като такава е нещо добро, то никоя природа не може да съществува по друг начин, освен благодарение на върховния и истинен Бог – понеже всички блага, които не са самото висше благо, ала са близки нему, пък даже и последните блага, най-отдалечените от него, съществуват единствено благодарение на висшето Благо“[4]. Не е трудно да се забележи връзката на основополагащата за християнската култура на парите теза на Августин от една страна с Платон, а от друга – с библейския код на парите. Всъщност библейският код е двувариантен – старозаветен и новозаветен. В Стария Завет не се споменава лексемата „пари“, а се употребяват лексемите: „богатство“, „съкровища“, „стада (животни)“, „злато“, „сребро“, „скъпоценни камъни“, „скъпи дрехи и оръжие“, „жени“, т. е. става дума за стокови пари. Всичко това старозаветната словесност означава с лексемата „богатство“. Интересно е, че в семантичното гнездо на богатството се включва и „славата“ (и до ден днешен е съхранена семантичната връзка на двете понятия: „Пари и слава, слава и пари“). Бог казва на цар Соломон: „Аз ти давам богатство и слава, тъй че не ще има подобен на тебе между царете през всичките твои дни“ [3 Цар. 3:13]. Старият Завет утвърждава авторитарната воля на Бога като единствен разпоредител и източник на богатство: „Богатството е от Бога и силата да го придобием е от него“ [Второзак. 8:17-18]. Старият Завет изключва личното участие или усилието на индивидуалната воля на човека да придобие богатство.

Отправките от старозаветния код към новозаветния могат да се открият в старозаветните паремии – Псалтира, притчите на Еклизиаст, притчите на Соломон, където в морално етичен план се интерпретира темата за богаташите и богатството. В друг интерпретационен ракурс е поставена историята на богатия Йов. Отнемането на богатството и щастието на Йов в изпитание на вярата и търпението му чрез страдание поставя за пръв път в Стария Завет въпроса за цената на богатството: „Ще даде ли Той [Бог – Л. М.] някаква цена на твоето богатство? Не – нито на златото, нито на каквото и да е съкровище“ [Йов 36-11]. Именно търпението и страданието в името на вярата са базисни за интерпретацията на христологията, а оттам и за цялата новозаветна християнска култура, особено за православната. Страданието на Йов става своеобразна парадигма, която единствена в Стария Завет, макар по предварително зададен от Бога план, включва и човешкото усилие – с цената на страданието и търпението човекът да заслужи своето материално и духовно богатство.

Тази старозаветна история е развита в най-убедителния наратив на новозаветната притча за бедния Лазар, притча, превърната в парадигма за целия християнски дискурс по темата „богатство и пари“. Така всъщност възниква и се утвърждава другият (вторият) вариант на библейския код, който е изграден в Евангелията, Апостолските деяния и посланията на Апостолите. Доминиращата в тях тема за Христос и неговия спасителен за човека пример изтласква понятията за благо и богатство в трансцедենталните измерения на вечния живот, а смирението, страданието, търпението, любовта и милосърдието са условията за придобиването на вечното благо. Земното богатство е подложено на ригористично отрицание, а притежателите му на яростни филипики. Известни са стиховете от Евангелието на Матей, където евангелистът говори за трудностите, които препятстват богатия да влезе в царството небесно, довеждайки това твърдение до абсурдното сравнение за камилата и иглените уши: "А Исус каза на учениците Си: Истина ви казвам: Трудно ще влезе богат в небесното царство.При това ви казвам: По-лесно е камила да мине през иглени уши, отколкото богат да влезе в Божието царство“ [Мат. 19:23-24]. Или Лука, който патетично възкликва: „Тежко и горко на вас, богатите!“[Лука 6:24] и разказва „Притчата за бедния Лазар“.

---

[2] **Степанов, Ю**. Константы: словарь русской культуры, изд. 2-ое. М., 2001, с. 561-562.

[3] **Димитров, Р**. Цит. съч., с. 81.

[4] **Аврелий, Августин**. За природата на доброто. София, 1992, с.7.

Темата за богатството, поставена в антитеза с темата за бедността, е активно интерпретирана в учителната литература от началния Киевски период. Поученията на староруските проповедници Теодосий Печорски, Лука Жидята, Йоан и др. следват модела на учителната проза, зададен от раннохристиянските писатели и пренесен от Византия и България в преводни и оригинални съчинения. Темите за любовта, милосърдието„ нищелюбието, търпението са част от проблематиката на духовното богатство на християнина. Така понятието „богатство“ навлиза в учителната литература в качеството си на концепт с душеспасителна семантика, необходима за превръщането на езичниците в християни.

В сборниците с учителни съчинения, внесени отвън, по правило е включена и „Притчата за бедния Лазар“, която наред с проповедите изпълнява и просветителски задачи в духа на раннохристиянската образованост и християнската етика. Тази притча придобива нова и съвсем различна от първоначалната ѝ поява интерпретация през XVII век. В XI-XII век, обаче, нейната поява в руската литература се дължи на сборниците Пролог“ и Златоустовия „Измарагд“, както и на „Учителното Евангелие“ на епископ Константин Преславски, който предлага първото, по мнението на А. Н. Робинсон, радикално тълкуване на притчата, различно от тези в хомилетичните сборници[5]. Руският медиевист открива акцента на старобългарската интерпретация на притчовия текст в изместване на вниманието от темата за богатството към общо моралната тема за нравственото падение на богатите, живеещи в разврат и пиянство. По такъв начин Константин Преславски делимитира социално-класовата роля на богатството, привеждайки го единствено в системата на морално-етичните ценности. Затова Лазар в интерпретацията на старобългарския книжовник е заслужил вечния живот не с

---

[5] **Робинсон, А. Н.** „Богатство“ и „бедность“ в толкованиях русских писателей второй половины XVII в. // Борьба идей в русской литературе XVII века. М., 1974, с.252-253.

бедността си, а с търпението, с което носи социалното си страдание и с високата си християнска нравственост. Но преди да се върна отново към интерпретационния модел на „Учителното Евангелие“ през XVII в., трябва да отбележа периода XV – XVI в., когато Русия излиза от татарското владичество и се съсредоточава върху перспективата на културно-историческото си развитие.

Формирайки се като централизиран държавен организъм, Московската държава с разширени граници е изправена пред ревизия на своето богатство. Именно в този период се ражда голямата обществена дискусия, която се разгръща вътре в самата руска църква, но е инспирирана от светската власт. Става дума за спора на т. н. „стяжатели“ и „нестяжатели“, т. е. на духовниците от високия клир, които отстояват идеята за притежанието на земи и богатства от църквата и нейните служители с техните опоненти, отричащи това право на църквата и духовните институции (манастирите), позовавайки се на устройството на раннохристиянските общини. Водачи на двата спорещи лагера са на „стяжателите“ – Йосиф Санин Волоцки и митрополит Даниил, а на „нестяжателите“ – Вассиан Патрикеев, князът, приел иночески чин и емигрантът от гръцки произход, високообразованият монах Максим Грек. Спорът за притежанието или не на богатства от духовниците и техните институции завършва с победата на „стяжателите“. Техните официални опоненти са съдени и заточени, където единият умира, а другият излиза от заточението в края на живота си. Този спор обаче е твърде значим за развитието на идеята за богатството на руска почва, защото чисто християнското съдържание на тази идея тук вече придобива обществено-политически и национални черти. Не случайно и до днес изследователите-имаголози сочат „нестяжанието“, респ. „нестяжателството“ като атрибутивен белег на образа на руския човек. Това заключение обаче се извежда в контрастивен план с образа на западния човек. Тъй като това е друга сложна тема няма да се спирам на нея, само ще отбележа, че заключението е вярно, но то се нуждае от допълнителни уговорки.

Другият показателен момент за развитието на християнската идея за богатството в руската средновековна литература е спорът между водача на старообрядците протопоп Авакум и лидера на „латиняните“, поета, работещ за културната преориентация на Русия към Западна Европа Симеон Полоцки. И двамата влизат в спор за бедността и богатството с интерпретациите си на един и същи текст – евангелската притча за бедния Лазар, отчитайки предходната екзегеза на този текст и по-конкретно тази на Константин Преславски. Онова, обаче, което налага епохата и което и двамата руски писатели-публицисти отчитат, е задълбочаващата се социална и класова диференциация на руското общество през XVII век и засилващата се обществена и културно-историческа активност на демократичния елемент. Затова Симеон Полоцки, придворният поет на цар Алексей Михайлович в редица свои съчинения и най-вече в сборника „Обед душевный“ наред с морално-етичните параметри на антитезата бедност-богатство прокарва идеята за социалното примирение и духовното единение на богатите и бедните пред лицето на Бога, отстоявайки официалното обществено-политическо статукво:

„Аще к слово сице конец полагаю: *богатии* о богатом помышляйте, жития его гонзайте, *Лазари любите*, в добродетели богатитися, да небесное и нетленное наследите богатство… *Нищии, Лазаря помышляйте*, терпении храните, благодарнии бывайте… (курсивът мой- Л. М.)[6].

Водачът на руските староверци подхожда към темата за бедността и богатството, както и неговия опонент Симеон Полоцки от позицията на учително-дидактическата практика, но заедно с това представяйки и позицията на „плебейския аскетизъм“, типичен за ранния етап на руския църковен раскол[7]. Протопоп Авакум засилва реториката на публицистичната инвектива, безкомпромисно осъждайки богатството и богатите, отхвърляйки възможността за примирение и единение с тях. Авакум интерпретира притчата за бедния Лазар в остро изобличителен тон, сваляйки цялата вина за страданието на бедните върху „горделивите“ и „безсърдечни“ мъчители, които заслужено трябва да отидат в огнената геена. С възмущение Авакум говори за това, че „гордые бросаются на брата аки псы“. Напълно в стила на бунтовния разколник е емоционално експресивната интерпретация на отношението на праотеца Авраам, който в притчата се обръща към богаташа, страдащ в ада, с обръщението „чадо“:

„Полно-тко, милостивая душа, Авраамо-от миленькой, – „чадом“ зовет, да в рожу-то и в брюхо-то толстое пнул бы ногою…“[8]. Така у протопоп Авакум евангелската притча придобива конкретно социално-политическа трактовка, като богатството и бедността отново стават знаци на социално-икономически взаимоотношения.

Семантичният ракурс на богатството, поставен от Авакум, добива своето развитие в духа на съвременната политикономия и социология в епохата на Петър Велики. Израз на новото разбиране е съчинението на самоука, издигнал се до върховете на обществото, Иван Посошков „Книга о скудости и о богатстве“. В тази книга Посошков препоръчва на императора- реформатор да развива икономиката, образованието но най-вече да подобри финансовото положение на бедните, на селячеството: „Защото – казва той, – държавата не може да бъде богата, когато народът е беден“.

Аксиологията на парите в старoруската литература претърпява задължителната за средновековието семантична еволюция, която с промените в общественото съзнание и идеологията на епохата постепенно започва да променя своите параметри. Запазвайки средновековната си характеристика на морално-нравствен и религиозно спиритуален фактор, тя в епохата на секуларизация придобива социални, класови и идеологически белези, които впоследствие в новото време се развиват в сложно взаимодействие, пораждайки контроверсии в руската култура като цялост.

---

[6] Цит по: **Робинсон, А. Н.** Цит. съч.,с.261.

[7] **Робинсон, А. Н.** Цит.съч., с.262.

[8] Пак там., с.264.

ИКОНОМИЧЕСКИ СЮЖЕТИ И МЕТАФОРИ В ДРАМАТУРГИЯТА НА А. Н. ОСТРОВСКИ И КОНТЕКСТЪТ НА ДВОРЯНСКАТА КУЛТУРА

Денка Н. Кръстева

ECONOMIC PLOTS AND METAPHORS IN THE DRAMAS OF A. N. OSTROVSKI IN THE CONTEXT OF THE GENTRY CULTURE

The article studies the two stages of the economic history of the Russian Gentry (18-19 c.) and the literary history of money. In the context of the Enlightenment and its ideal of social harmony the wealth is subordinate to the idea of spiritual perfection.

The dramas of Ostrovski present the nobility – pragmatics relationship as a mental structure conflict.

The pragmatic argument versus the notion of easy luxury is being analyzed as well as the activity-men failure to submit the aristocracy gallantry to the profit. There is analysis of the equality crisis between nobility and celebrity background in the transition of the gentry from "to be" to "to have".

В проучванията на руската литературна история на парите през последните години предпочитан обект на изследване е материалът от 60-те-70-те години на XIX век – епохата на установяване на капиталистически отношения в Русия. Осъществяват се проучвания, свързани с черти на националното мислене и техните резултати се осмислят във връзка със съвремененния опит на Русия да застане на пътя на капиталистическа икономика. Прочитът на творчеството на Достоевски, Салтиков-Шчедрин във вебериански дух анализира конфликта между религиозния етос и прагматизма [Макеев 2002, Дрисколл 2002, Чавдарова 2003]. Тези резултати намират подкрепа в изследванията на етнокултурните представи за „нечистата/дяволска същност“ на парите [Богданов 1995].

Драмите на Островски, създадени в същия контекст на настъплението на капитализма, моделират конфликта на икономическата сцена в Русия чрез съотнасяне на социални типове и диалога „светска култура – прагматизъм“. Метонимия на това съотнасяне е устойчивият сюжет на брака между разорения дворянин и деловия човек с богатство. Островски моделира сблъсъка на икономически представи чрез изпитанието на хедонизма на аристократичното съсловие и изтласкването му от принципа на размяната, циркулацията на парите и тяхното натрупване, представени от излизащото на преден план търговско-промишлено съсловие [Раскин 1996: 698-699]. В такъв случай предизвиква внимание литературната история на връзката „аристократичен етос – етос на прагматизма – икономически контексти“. Ще подходим към този въпрос като застанем в точката на пресичане между икономическата история на руското дворянство и литературната история на парите.

1. В литературния образ на пълна зависимост на разорения дворянин от предприемчивостта и прагматизма, създаден от Островски, се открояват интертекстуални връзки с предхождащия контекст на дворянския аристократизъм от сантиментално-романтичния период в руската култура (началото на XIX век) и с централния в него образ на аристократа. Ще припомним този контекст с цел да очертаем икономическия сюжет в него.

За формиране на навиците на руските дворяни по отношение на парите съществена роля имат целенасочените усилия за обособяване на светски бит от времето на Петър I и насетне, както и реализацията на една от идеите на Просвещението за социално благополучие като част от проекта за приобщаване на Русия към европейската цивилизация през XVIII век. Екатерина II развива идеята на Петър I за цивилизоване на дворянството. Имаме предвид опита за създаване на светско аристократично общество с разширяване на неговия периметър извън велможния придворен кръг. Известно е, че с указ на Екатерина е учредена Дворянска банка за кредитиране на руските благородници за строителство на домове и за битов разкош. Погледът към историята на интериора, костюма, украшенията на светския човек през втората половина на XVIII – първата третина на XIX век дава основания да се твърди, че „разкошът“ е установена норма на петербургския столичен бит и всекидневие [срв.: Бродел б.г.].

Като прилагаме риторическия подход към икономическите отношения, проявени в бита на аристократите от XVIII – първата третина на XIX век, ще се опитаме да видим икономическия сюжет в рамките на публичността и дворянското всекидневие през тази епоха. Да предоставим думата на документите – исторически свидетелства от времето на Петър I до началото на XIX век, събрани от М. Пыляев[1]:

У князя Гагарина (по времето на Петър I – Д.К.) за столом подавали кушанья на пятидесяти серебряных блюдах, сам же он ел только на золотых тарелках. Колеса его кареты были также серебряные и лошади подкованы серебряными и золотыми подковами. Парадный мундир князя был залит алмазами… Князь выстроил роскошныя палаты… дорогие дерево, мрамор, хрусталь, бронза, серебро и золото, все было употреблено на украшение покоев… [Пыляев 1867: 67-68]. При Елисавете Петровне экипажи богачей блистали золотом… Золоченые колеса, красная сафьяновая сбруя с вызолоченным набором…

…еще великолепнее: у некоторых богатых господ парадные кареты с зеркальными стенами были вызолочены снаружи… Императрица Екатерина получала в подарок драгоценные кареты, украшенные помимо живописи, драгоценными каменьями ……в 1805 году… обращала на себя внимание карета, чрезвычайно нарядная, какого-то Павлова: голубая, с позолоченными колесами и рессорами … с золотым набором сбруи … [Пыляев 1897: 70, 71]

Можем да твърдим, че икономическият сюжет на аристократичното всекидневие реализира вълшебната приказка за принца и принцесата с инвариантните мотиви 'мраморни палати', 'покои от сребро и злато', 'дрехи, обсипани със скъпоценности', 'златна каляска със сребърни колела'.

Във връзка със стремежа към разкош се формира икономическа практика, в която разходите многократно превишават доходите.

…Чтобы быть на хорошем счету… требовалось расходовать большие суммы, и чтобы не растеряться в раззолоченной толпе, наполнявшей дворцовые апартаменты, человек, не обладавший миллионами, неминуемо должен был продавать ежегодно не одну сотню „душек“ (крепостни селяни – Д.К.)*… Манштейн в своих записках пишет: „придворный, тративший на свой туалет в год не более 3 тысяч рублей, был почти незаметен [Пыляев 1897: 71]*

Руският столичен аристократ често изнемогва пред нормите на светския бит. Чужд на деловитостта и прагматизма, той не предприема мерки за увеличаване на доходите от именията. С цел да решава проблемите с дълговете дворянинът избира най-лекия път: да увеличава данъците и многократно да залага именията с крепостните [Вж. по-подр.: Лотман

---

[1] Навсякъде в текста цитирането на източниците е според езика на изданието.

1983: 39-41, 134]. Така на другия полюс на разточителството в светския бит се разполага разоряването или спасението чрез наследство. Литературен образ на коментираната икономическа ситуация „между лукс, огромни дългове и разоряване“, „получаване или борба за наследство“ намираме в двата романа за тази епоха – в „Евгений Онегин“ и във „Война и мир“. По частните писма като документ на времето най-добре може да се съди за паричните проблеми и финансовите неблагополучия на светския човек.

В рамките на публичността аристократичната култура, организирана от принципа „да бъдеш“, полага целенасочени усилия да интегрира представите за парите и тяхната употреба към идеала за „изисканост“. В това отношение наблюдаваме връзка с черта от мисленето на народната култура, която подчинява 'богатството' на етически представи. По този повод само ще отбележим, че в руската езикова картина на света 'богатството' се мисли като съставна на многозначното понятие 'благо'/'добро', компоненти на което още са 'блаженство', 'правда', 'мъдрост', 'труд', доказано с изследването на народни пословици, поговорки и лексикографски материал [Сафонова 2003].

Първата следа за мисленето на икономическите понятия в коментираната среда на светското общество ще търсим в езика. Става дума за лексеми, появили се през XVIII век за означение на добро имуществено състояние, доходи и придобиването им: 'благосостояние', 'благоприобретение“ [Словарь русского языка XVIII века 1985: 44, 51]. Чрез калкиране от френски език [Шанский, Иванов, Шанская 1975: 48] се усвояват икономически идеи – компоненти на просветителския идеал за социална хармония. Той намира своето обобщение в трактата на Русо *За Обществения договор* [Русо1996: 40, 44, 86] в идеята за доброто управление в съгласие със закони, чиято грижа е благосъстоянието на хората, обединени в гражданско сдружие. Интензивност на тези употреби забелязваме в състава на руския русоизъм като част от утвърждавания сантиментален контекст на етическо съвършенство. Честността на пътя на придобиване с усилията на нравствената личност обуславя употребите на лексическия ред 'благоприобретение', 'благоприбыток', 'благосостояние' в текстове на Карамзин – „История государства Российского“, „Марфа-Посадница, или покорение Новагорода“ [ru.wikipedia. org./wiki/Карамзин].

Прави впечатление единният словообразователен модел на сложна дума, в която първият корен „благо“ предшества икономическите понятия „доход“, „богатство“, „имущество“. Езикът следва утвърдения френски езиков модел [bien-être, bien publique], който изразява семантичното поле „благородство“ – в случая на произхода на парите и изискаността на тяхната употреба. Наред с това ‘благо’ активизира смисловото поле „блаженство“ като сегмент от идеала на епохата за душевно съвършенство и социална хармония. Наблюдаваме усложняване на понятието „благо“: наред с традиционните значения, свързани с живота на душата, се утвърждават нови, чийто контекст е просветителската мечта за социално/материално благополучие.

Освен езиковите „следи“ за мисленето на парите във всекидневието на аристокрацията, ориентирана към идеала за духовно съвършенство, съществени са следите за тяхната употреба в практиките на публичността.

Ще споменем популярните за тази епоха наставителни Книги за добрия тон и аристократизма на поведението на светския човек във връзка с гостоприемството. Те не допускат проява както на скъперничество така и на разточителство при прием. Както е отбелязано от П. Бурдийо, приемите като норма на светския живот са системно упражнение на практиката на дара и тя е организирана като „размяна“ на отложени ответни действия, с което се дава възможност дарът да се изживява като безвъзмезден. Чиста форма на практиката на безвъзмездния дар е благотворителността. Тя се превръща в част от идеологията на Просветената държава – царство на социалната хармония. „Първите благотворителни организации в Русия имали полудържавен характер, например, „Общество на човеколюбието“ (от 1802 до 1814 г. – „Благодетелно общество“) [Раскин 1996: 822]. Тази практика се усвоява от кодекса на аристократизма, попаднал под влияние на просветителския идеал за етическо съвършенство през епохата на сантиментализма. Без да навлизаме в историята на литературния език в подкрепа на това разсъждение само ще споменем факта, че сред неологизмите, въведени от Карамзин, е и ‘благотворительность’ [ru.wikipedia. org./wiki/Карамзин].

През разглеждания период на сензитивното познание във връзка с просветителската ценност на нравствено съвършената личност е съществена значимостта на нематериалния капитал: благопристойност, чест, добро име, достойнство, почтеност, образованост, изисканост, светскост. Символичният капитал (по Бурдийо) остойностява личността с „добро име и признание“ в отбраното аристократично общество. Той намира допълнителна подкрепа в романтичната митологизация на идеалните същности, противопоставени на материалния свят. Художественото мислене на тази епоха е организирано от елегично обсъждане на суетата (Vanitas vanitatum), преходността (Memento mori) и активното противопоставяне на всички техни проявления, едно от които е стремежът към материални блага. Показателен е полемизиращият нюанс в мисъл на Жуковски от неговия дневник, утвърждаваща представите на „чувствителността“ за душевно богатство:

Единственное наше добро (богатство – Д.К.) *есть сердце наше и его чистые чувства...*

Доказателство за връзката „богатство – чувства“ е любовната метафора „съкровище“ и високата честотност на нейната употреба в езика на сантиментализма, представена като обръщение в синонимния ред „ангел, божество, съкровище, идол“ (негова следа са частните писма – напр. на Пушкин до Наталия Гончарова). Частното писмо и литературата на мадригала и романса утвърждават този ред като клишират представи за безвъзмездния дар в сферата на чувствата с употребите „подарено сърце, живот“, а в контекста на русоизма в идиличното клише за щастие, свързано с бедността (например, романсовият „рай в бедна колиба“).

Очевидна е последователността на отнасянето на богатството не към парите, а към сферата на високите същности. Очевидна е и нагласата за интегрирането на парите и особено на тяхната употреба към идеала за благовъзпитаност и изисканост особено в сферата на публичността. Наблюдаваме, че аксиологизацията на символния капитал като страна на аристократичния етос регулира отношението към тях като към „средство“ и не допуска те да бъдат „цел“. Казано на езика на Е. Фром, парите в живота на руското дворянство през края на XVIII – началото на XIX век (през периода на съзидание на аристократичния етос и особено в рамките на светския бит) са поставени в режима на принципа „да бъдеш“.

2. Описаната икономическа практика на руското дворянство се прекъсва през 1860-те години след отмяната на крепостното право. Разореното аристократично съсловие, лишено от източника на доходи, попада в нови за него икономически условия – на пазара и на принципа на размяната „дай, за да получиш“, на целта „да се правят пари и да се управляват“. Тези условия сблъскват дворянина с новия „герой на времето“, за когото са съществени циркулацията на парите и тяхното управление с цел „печалба“, „доходи“. Това е предприемчивият човек, видян в търговеца, промишленика; човека, разчитащ на труд и деловитост или прагматично търсещият доходоносна служба. Тук ще отбележим две страни на диалога между дворянина, останал извън труда, и предприемчивия човек.

Първият аспект на този диалог е свързан с войнстващата позиция на прагматизма по отношение на „пилеенето на пари за разкош“ като черта на бита и всекидневието на дворянството.

В този контекст Островски създава важна страница от руското литературно мислене за парите, организирана от няколко тематични линии със средствата на негативната поетика [Фарино 2003: 49]. Първата от тези линии е последователната полемика на прагматика с идеалистичните представи за разкош без труд. Наблюдаваме ирония спрямо основни текстове, които са съизмерими с икономическото мислене на дворянството – те се активизират като правило с преки цитати и са подложени на пародиране. Впрочем, техният кръг („*фантазия и возвышенные чувства*“), обхващащ фолклорната измислица и сантиментално-романтичния идеализъм, е уточнен от практичния човек: *Обмануть неземную деву, заоблачного поэта, обыграть романтика или провести по службе начальника, который занят элегиями, гораздо легче, чем практических людей…*(„Бешеные деньги“ – Островский 1987, т.2: 211-212).

Фолклорното приказно богатство е един от основните образи на икономическите представи на дворяните. Негативната поетика се откроява в иронизирането на приказни мотиви (‘златна планина’, ‘златни мини’), герои (‘фея в каляска’, ‘вълшебник’), функции на героите (‘жеста’, творящ палати) и в отрицанието им (*Не съм вълшебник, не мога да строя мраморни палати с едно мръдване на пръста си* – „Доходно място“ – Островски 1973: 22). Кулминация на тази стратегия откриваме в жанровата трансформация „вълшебна приказка – комедия“ с похвата на дублиращия театър. Героите в „Бешеные деньги“ комедийно разиграват „приказния“ сюжет за златната планина. Ироничната дискредитация на приказното богатство допълнително е означена в името на героя Глумов, режисиращ надсмиването над идеалистичното мислене за парите. Интригата играе с желанието на разорената светска красавица за разкош и пари, безгрижна за придобиването им. Приказният мотив за жеста на феята и мигновената поява на каляска и дворец се проектира със своя „негатив“ в света на размяната. Езикът на цинизма изговаря цената на „жеста“, с който „се става фея, мигом се придобива карета, а колибата се превръща в палати“ („Бешеные деньги – Островский 1987, т. 2: 253). Разиграването на „комедията“, глумяща се с образа на златната планина дискредитира икономическия „идеализъм“, поддържащ социалната роля на руската дворянка – ‘ефирна принцеса в каляска’.

Краят на битуването на „икономическата приказка“ за хедонизма и разкоша на дворянството ясно е означен в монолога на разорената аристократка в „Бесни пари“:

…моя богиня беззаботного счастья валится со своего пьедестала, на ее место становится грубый идол труда и промышленности, которому имя бюджет. Ах, как мне жаль бедных, нежных созданий, этих милых, веселеньких девушек, им не видать больше изящных, нерасчетливых мужей. Эфирные существа, бросьте мечты о несбыточном счастье, бросьте думать о тех, которые изящно проматывают, и выходите за тех, которые грубо наживают и называют себя деловыми людьми… [Островский 1987, т.2: 279- 280].

Втората линия в полемичната реч на прагматизма е насочена срещу сантиментално-романтичната идеализация на чувствата в тяхната противопоставеност на богатството. На ирония са подложени емблематични образи: романсовия „рай на любовното щастие в бедната колиба“ („Доходно място“ – Островски 1973:31; „Бесприданница“ – Островский 1974: 678), „съюза на душите“ в културата на „чувствителността“ към дружбата и любовта. Значими са ироничните преформулировки „два тела – една душа и един карман (джоб – Д.К.)“ („Бесприданница“ 685), отрицанието на идеалистичната синонимия „любов – щастие“ от нова, представителна за прагматизма, „щастие – пари“ (*Счастье возможно с состоянием…* – „Бешеные деньги“ – Островский 1987, т. 2: 237; *Парите и хубавият живот облагородяват човека…* – „Доходно място“ – Островски 1973: 72).

В наблюдавания полемичен интертекст попада и дворянският аристократизъм. Той е визиран с емблематичната фигура на „образованата аристократка с изящни маниери зад пианото“ („Доходно място“, с. 31). Последователността на полемиката с аристократизма атакува представите на сантименталистката педагогика – за естетическото възпитание на чувствата като инструмент за изграждане на изисканост – знак за душевно богатство. На демитологизация е подложен представителния за сантиментално-романтичната епоха мит за *Златния век* на изкуството. Демитологизацията е означена с изтласкането на метафората *золотой век искусства* от езикова конструкция, бележеща притежание – *век золота*: *Теперь торжество буржуазии, теперь искусство на вес золота ценится, в полном смысле наступает золотой век* („Бесприданница“ – Островский 1974: 727)

Просветителският идеал за съвършенство на душевния свят – сърцевина на аристократизма на духа и благородството, възпитавани чрез изкуството, се оспорва от „категоричния императив“ на новото време – сентенцията „Парите облагородяват човека „– („Доходно място“, с. 72).

Деловитостта отрича основна форма на изискаността в светския бит – *галантността* („*Стыдно деловому человеку увлекаться*“ – „Бешеные деньги“) (Островский 1987, т. 2: 237), тя мисли *красотата* в режима на пазарния принцип. Монологът на Глумов в „Бесни пари“: „*Нет, красота не мертвый капитал, она должна приносить проценты. Только дурак может жениться без расчета. ... для человека, составляющего карьеру, она будет средством к быстрому повышению*“ („Бешеные деньги“ – Островский 1987, т. 2:. 211).

Очевидна е активността на полемичната позиция на прагматизма по отношение на разкоша и изяществото като основни форми в дворянския бит, на регулираните от аристократичния етос представи за богатството. Наред с това се забелязва втора страна в диалога „дворянин – делови човек“.

Любопитен е погледът на прагматизма към *светския салон*, към неговите норми за *изисканост* и *bon ton*. В драмите на Островски наблюдаваме как литературата мисли реалия от социокултурния контекст – включване към класата на почетното гражданство на търговци и предприемачи според размера на богатството [Раскин 1996: 699]. Монологът на „героя на времето“ – деловития Василков в „Бешеные деньги“ – представя опит за проникване на този герой в централната културна форма в светския живот на дворянството, опит за интегриране към него с „делова“ цел. Героят „пресмята ползата“ от всички компоненти на салонния живот, конструирани около идеала за изисканост и хармония: светски блясък, bon ton, изкуство на разговора (*У меня особого рода дела, мне нужно такую жену, блестящую и с хорошим тоном...В настоящее время разбогатеть очень возможно....А у меня речей нет. О, проклятые речи!* („Бешеные деньги“ – Островский, 1987, т. 2: 207, 259).

Конкуренцията между „светския закон за изисканост“ и „икономическия закон за ползата“ („Бешеные деньги“, с.226) в полето на аристократичния салон поставя въпроса за противопоставянето от страна на аристократизма срещу новия образ на „почтеност“, срещу търсенето на символното благо на признанието в съчетание с „деловитостта“, за която парите са основна „цел“.

Първата реакция за сблъсъка между аристократизъм и прагматизъм отразява „отбраняването“ на изискания разговор от страна на аристократа: *он не знает наших потребностей, он чужой – гостиная не аудитория, не технологический институт, не инженерный корпус... экономические законы выдумал... Для нас законы есть – законы света и приличий...* („Бешеные деньги“ – Островски 1987, т. 2: 226).Втората

следа на различие аристократът вижда в костюма на богаташа, който го сближава с простолюдието: *...я видела миллионщика в простом бараньем полушубке и в бобровой шапке...* („Бешеные деньги“ – Островски 1987, т. 2: 224). Третото различие е в мисленето на символните блага. Подобен въпрос активизира подхода на Ерих Фром при изследването на двата битийни модуса „да бъдеш“ и „да имаш“. Наблюденията на Фром над идиоматичен материал сочат определящата речта роля на „имам“ – конструкции в представянето на модуса на притежанието [Фром 1996: 39-51].

В анализираната тук „имам – ситуация“ предизвиква внимание говоренето за символния капитал. В текстовете на „Доходно място“, „Бешеные деньги“(„Бесни пари“), „Банкрут“ („Свои хора сме – ще се разберем“), „Без зестра“, „Вълци и овце“ забелязваме висока честотност на употреба на икономически метафори, които характеризират речта на деловия герой, както и на дворянина, който преживява прехода от „да бъдеш“ към „да имаш“. Ще приведем метафорите с техните съответствия в речника на аристократичния етос, организиран около символните блага „добро име“, „благообразие“, „достойнство“, „чест“, „признание“.

Да съзнаваш достойнствата си – **Да си знаеш цената** („Вы должны знать цену себе, „Бешеные деньги“, с.253; „Неужели красота поняла свою цену“, „Бешеные деньги“, с. 228; „Знать цену своей красы“ – „Снегурочка“, с. 607; „...не дорого ценю я свою любовь, но продавать не стану“ – „Снегурочка“, с. 647).

Признание – **Ценя някого, оценявам, придаване на стойност** („.. его ценят“ – „Доходно място, с.89; „Вы оценили меня...“ – „Бесприданница“, 695; „...она меня оценила“ – „Бесприданница“, с. 718 – Островский 1974)

Независимост – **Да не си задължен** („...на никого няма да си задължен за нищо, без да даваш никому сметка („Доходно място“, Островски 1973: с. 54)

Отмъщение – **Разплата** – („Доходно място“, Островский 1974: 94*)*

Защита на честта – **Уреждане на сметки** – („Мы с вами в расчете...“ – „Бешеные деньги“ – Островский 1987, т. 2:. 262, 274)

Изясняване на отношения – **Разчистване на сметки**– („Старые счеты покончены...“ – Паратов, „Бесприданница“, Островский 1974: 683)

Изкупление на грешки, вина –- **Заплащане с цената на** страдания (Лидия- „Вы за свою вину ничем не платите, а я могу поплатиться жестоко“...“Бешеные деньги“... с. 275)

Принасяне на нещо в жертва – **Струва ми скъпо**– („Досталось мне не дешево...“ –Паратов, „Бесприданница“... с. 683)

Планове – **Пресмятания** – („Не ошибься в своих расчетах! – „Бешеные деньги“... с. 228) („У меня другие планы и расчеты...– Паратов, „Бесприданница“... с. 683)

Успех/неуспех – **Печалба, загуба/банкрут** – („На одном потеряем, на другом проиграем...“ – „Бесприданница“...с. 697, 716) „Банкрут“/ „Свои люди сочтемся“)

Наблюдаваните икономически метафори демонстрират мисловната нагласа на „прагматичния“ герой в режима на пазарната размяна. Интензивността на тяхната употреба е езиковият знак за извъннположеност спрямо модуса „да бъдеш“ и духовността като основен параметър на аристократизма.

Тук ще добавим пренасянето на пазарния речник дори в езика на влюбения делови човек, който се самоопределя като „пресмятащ човек“: *„сердце отомстило, оно может одурачить математика, но у меня воля твердая и я, как бы ни увлекался, из бюджета не выйду“* (Васильков, „Бешеные деньги“).

В тази връзка е любопитно езиковото противопоставяне между представите на обеднелите дворяни за светостта на брака, готовността за жертва и безвъзмезден дар в името на щастието и речника на чувствата на прагматичния човек, организиран от идеята за покупко-продажба. Да съпоставим:

„Меня манит скромная семейная жизнь, она мне кажется каким-то раем...“ (Лариса, „Бесприданница“); „Брак – дело священное...“ (Паратов, „Бесприданница“, с. 697); „Бракът е свято нещо...“ (Жадов, „Доходно място“, с. 53); „Сърцето ми било е и ще бъде ваше...“ („Доходно място“, с. 4); „Я готов пожертвовать даже жизнью чтобы вы были счастливы...“ (Милашин, „Бедная невеста“, с. 114).

Готов съм да заплатя с цената на своето безчестие, само и само да купя любовта ви... (Вишневски, „Доходно място“, с. 22)

В разглеждания икономически контекст бракът цитира фолклорните метафори „невеста – стока“, „жених – купувач“, „родители – търговци“ (припомнени в „Снегурочка“) като ги лишава от преносното значение и им връща прякото („Бедная невеста“, „Бесприданница“/ „Без зестра“).

Женитбите на дворяните в текстовете на Островски представят продължение на традицията „придобиване без труд“. Този сюжет е литературен образ на прехода на дворянството от „да бъдеш“ към „да имаш“ (Паратов в „Бесприданница“, Лидия в „Бешеные деньги“). Дворянката „без зестра“ в драмите на Островски („Бесприданница“) възражда образа на „бедното момиче“ от приказката. Приказният сюжетен ход ‘даряване с богатство заради душевна красота и добродетелност’ – качества, които са аксиологизирани и от аристократизма – се превръща в елемент на негативната поетика. Обеднялата дворянка може да встъпи в брака-сделка с достойнства-капитал. Като стока е възприета единствено красотата, а нейният купувач я включва към бюджета си, планирайки изгодите от нея (този мотив варира в „Бедната годеница“, „Вълци и овце“, „Бесни пари“)“.

Очевидно е, че волята за притежание формира мисловна нагласа, която свързва нематериалния капитал с понятията на пазара – „стока“, „цена“, „заплащане“, „сметка“, доказано с интензивността на тяхната употреба от страна на „деловия човек“. На езика на пазара се преформулират всички ценности на дворянската култура, напълно се измества изискаността по отношение на парите.

Можем да обобщим, че в драмите на Островски новият герой на времето мисли общуването като верига от калкулации за ползи, печалби и загуби. Островски обобщава тоталността на експанзията на пазара и на принципа на „размяната“.

Като обобщение на разколебаването на икономическите представи на аристократа е промяната във възприятието на парите от страна на разорения дворянин. Той сам определя широкия жест на разточителството с метафората „неистови/ неудържими/ бесни/лишени от разсъдък пари“ и изгражда антитезисната представа за „умните пари“ на предприемача (придобити с труд и подлежащи на управление, увеличение).

В заключение ще отбележим, че драматургията на Островски дава представа за неразрешимия конфликт между етоса на аристократизма и етоса на предприемчивостта по отношение на богатството и символните блага в условията на установяване на капиталистически отношения. Освен пряката линия на противопоставеност между деловитост и аристократизъм, като аспект на драмата между изисканост и прагматизъм, разиграла се през средата на XIX век, са любопитни междинните явления.

Опитът на прагматичното „почетно гражданство“ да се сдобие с „признание“ от аристократичното съсловие, да се „сроди“ с него с цел да подчини изискаността на ползата е неуспешен. Деловитият човек остава „отвън“ салона.

Преходът на салонния дворянин от принципа „да бъдеш" към „да имаш", за да запази „разкоша" обозначава кризата на равенство между знатен произход и аристократизъм. Аристократичният етос се отмества извън онази част от съсловието на благородниците, застанала на пътя на прагматизма.

На този фон е любопитен погледът към съвременното наставително четиво, което „пресмята" един от резултатите на техниките на манипулиране на събеседника -впечатлението за изисканост и почтеност като качества на прагматичния човек.

Източници и справочници

Островский 1974: А. Грибоедов, А. Сухово-Кобылин, А. Островский. Пьесы („Свои люди – сочтемся"/ „Банкрут" и др.). Москва, „Художественная литература".

Островский 1987: А. Н. Островский, Сочинения в трех томах. Москва „Художественная литература".

Островски 1973: А. Н. Островски. Пиеси („Доходно място" и др.). София, „Народна култура".

Словарь ...1985: Словарь руссого языка XVIII века. Вып. 2, Ленинград, „Наука".

Шанский, Иванов, Шанская 1975: Н. М. Шанский, В. В. Иванов, Т. В. Шанская, Краткий этимологический словарь русского языка. Москва, „Просвещение".

Цитирана литература

Богданов 1995: К. А. Богданов, Деньги в фольклоре. Спб. Изд. „Белла".

Бродел б.г.: Фернан Бродел, Структурите на всекидневието. Възможното и невъзможното.

Бурдийо 1997: Пиер Бурдийо, Практическият разум. Върху теорията на дейността. София.

Дрисколл 2002: Дж. Дрисколл, Человек без интереса (Экономика дарения в романе Ф. М. Достоевского).// Новое литературное обозрение, № 52, с. 55 – 73.

Лотман 1983: Ю. М. Лотман, Очерк дворянского быта онегинской поры// Лотман Ю.М. Роман А. С. Пушкина „Евгений Онегин". Комментарий.

Макеев 2002: М. Макеев. Договор с дьяволом в условиях становления капитализма в России.// Новое литературное обозрение, № 52, с. 44- 54.

Пыляев 1897: М. И. Старое житье. Очерки и рассказы о бывших в отшедшее время обрядах, обычаях и порядках в устройстве домашней и общественной жизни. СПб.

Раскин 1996: Д. И. Раскин, Исторические реалии российской государственности и русского гражданского общества в XIX веке.// Из истории русской культуры. Том V (XIX век), Москва, „Языки русской культуры".

Русо 1996: Жан-Жак Русо, За Обществения договор. София, Изд. „Лик".

Сафонова 2003: Н. В. Сафонова, Концепт *благо/добро* как сегмент ментального поля нации (на материале русского языка). Тамбов, Изд. Тамбовского государственного университета.

Фарино 2004: Ежи Фарино, Введение в литературовведение. СПб., Изд. РГПУ им. А. И. Герцена

Фром 1996: Ерих Фром, Да имаш или да бъде ш. Дилемата на човешкия избор. София, Изд. „Кибеа".

Чавдарова 2003: Д. Чавдарова, Към концептуализацията на парите в творчеството на Достоевски в контекста на руската култура.// Русистика. Язык, коммуникация, культура. Шумен.

ru. wikipedia. org./wiki/ Карамзин

www. mirrabot. com/ work/work 37096.html

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯТА НА ПАРИТЕ В РУСКАТА „СЕЛСКА“ ПРОЗА ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК В КОНТЕКСТА НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКАТА КУЛТУРА („ПАРИ ЗА МАРИЯ“ НА В. РАСПУТИН)

Дечка Чавдарова

THE CONCEPTUALIZATION OF MONEY IN RUSSIAN “COUNTRY” PROSE FROM THE 60-70-YEARS OF THE 20-TH CENTURY IN THE CONTEXT OF SOCIALIST CULTURE

Dechka Chavdarova

The conceptualization of money in socialist culture (despite the changing of the code of Russian culture after the October revolution), is close to the orthodox idea of the phenomenon, inherent in Russian mentality. However, in real socialist society, despite the propaganda against Philistinism, mercantilism is prevalent. That mercantilism is being denied by the “country” prose from the 60-70- years of the 20-th century, ascribing it to the socialist city, and asserting the patriarchal values of Russian culture. This tendency is most vividly expressed in V. Rasputin's short novel “Money for Maria”, containing the concept: “Help the poor...”. In the context of the piece, money is interpreted in a mythological aspect, as a subject of evil, a dark force. Thus namely, the “country” prose seems to continue the problematization of money in 19-century Russian authors.

Изследователите на руската култура откриват в нея специфично руско отношение към парите, което свързват с православната идея *нестяжателност*. В своя речник на константите на руската култура Ю. Степанов определя нестяжателното отношение към парите като една от тези константи:

> *Мы живем в стране, где бесплатная трудовая услуга вдове, старику, больному все еще, слава богу, считается нормой. Мы выезжаем (на время или навсегда) в другие страны, где бесплатная трудовая услуга вдове, старику, больному считается странностью или глупостью. В таком отношении к деньгам – константа русского национального характера.* (Степанов 2001:560)

Разбира се, споменатата християнска идея, отличаваща Православието от Протестантизма, е присъща в някаква степен на всички култури от православния културен ареал, поради което може да се оспорва нейната руска специфика. Но не подлежи на съмнение, че в различните текстове на руската култура (сред които особено важна роля играе литературата) „нестяжателното“ отношение към парите се интерпретира като руска черта, аксиологизира се и се доутвърждава в мисленето на руския човек.

В последните години концептуализацията на парите в руската литература на XIX век привлече силен изследователски интерес. А. Ястребов, който проследява развитието на представата за парите и търговеца в този период, пише за „формиране на национални принципи на феномена *пари*“ и илюстрира специфично руското осмисляне на парите със стереотипите на немеца, евреина, французина, англичанина (Ястребов 1999). Д. Дрискол анализира романа „Идиот“ на Достоевски от гледна точка на феномена *дар*, като се опира върху „Очерк за дарението“ на М. Мос (Дрисколл 2002). В посока на търсенето на руското отношение към парите е анализът на творчеството на Достоевски и Островски от ракурса на пръскането на пари с широк яристократичен жест (Чавдарова 2006). Принос в изследването в спецификата на руската литературна концептуализация на парите представляват текстовете на Л. Мончева и Д. Кръстева върху материал от руската култура и литература, прозвучали на конференцията „Парите като културен феномен“ – Шумен, 2006.

Ако продължим с изследването на коментирания руски концепт през XX век, ще се изправим пред често дискутирания напоследък въпрос за съдбата на устойчивите концепти (идеи) на руската култура след Октомврийската революция, когато рязко се променя културният код. Според някои културолози социалистическата идеология унищожава много от ценностите на руската менталност, но по мнението на други социалистическите идеологеми се налагат успешно, защото се коренят в идеи на националното мислене[1]. Един от концептите, илюстриращи връзката между социалистическата култура и руската православна култура, е концептът *пари*. Още в социалистическата утопия на Чернишевски „Какво да се прави“ („Что делать“) парите се оказват ненужни в новия тип общество, обитаващо „кристалния дворец“. Социалистическата култура след Революцията развива антибуржоазната, антиеснафска традиция, присъща на руската култура от предходния век. Антиеснафския патос подхваща авангардът, в който най-силно звучи гласът на Маяковски. През 60-те години на XX век в съветската култура тече активна пропаганда срещу еснафството (намерила своя „превод“ и у нас, макар че, според мен, за нея няма почва в българската менталност).

Особено място в съветската култура заема т. н. „селска“ проза от 60-те – 70-те години на XX век (Распутин, Белов, Астафиев и др.). Тя се оказва полемична спрямо соцреализма и в такъв смисъл изпадаща от канона, въпреки опитите да се „опитоми“ и да се включи в единния метод чрез концепцията „соцреализъм без брегове“. В съвременната социокултурна ситуация „селската“ проза отново се оказа извън канона, възприема се като анахронична и е изместена от постмодернизма. Но тя привлича вниманието на изследователите от гледна точка на проблема за националната менталност.

Тъй като в епохата на реалния социализъм антибуржоазният патос и идеята за социално равенство са проблематизирани, „селските“ писатели улавят опасността от унищожаване на изконните ценности на руската патриархална култура и свързат съвременната еснафщина и меркантилността с градската култура. Изследователи на идеите на руската култура откриват у „селските“ писатели опозицията партиен, космополитен град – руско, национално село и подчертават, че в соцреализма не може да съществува опозицията „лош град – добро село“ (вж. Лазари 1999). Една от съществените разлики между селото и града в концепцията на „селските“ писатели е отношението към парите. Тази разлика намира пряк израз в реплика на героя на Шукшин Иван Расторгуев от киноповестта „Печки-лавочки“ (1972), противопоставяща стремежа към парите на екологията:

> *Вот нам говорят: давайте сравняем город с деревней. Давайте! Значит, для вас в городе главное что, деньги? Ну, значит, давайте и для деревни так же сделаем – деньги будут главными. А хрен! Так нельзя... Что получается? Если я не поленюсь, я это свои 120 рублей завсегда вышибу. Так? Буду вкалывать с утра до ночи...а то и ночи прихвачу...так? Правильно! Но один маленький вопрос: чем больше я получаю, тем меньше я беспокоюсь, что после меня вырастет. Вот.*

Отношението към парите се превръща в основна тема на повестта на В. Распутин „Пари за Мария“ („Деньги для Марии“) от 1967 г. Тази творба съдържа концепта „Помагай на бедните“, който Ю. Степанов включва в константите на руската култура. В основата на сюжета лежи усилието на героя Кузма да събере пари, за да спаси съпругата си Мария, заплашена от затвор след откриване на липсваща сума в касата на селския магазин, в който работи. В тази ситуация селянинът за пръв път се изправя пред проблема за парите, към които до този момент е безразличен: *К деньгам Кузьма всю жизнь относился очень просто: есть – хорошо, нет – ну и ладно* (Распутин 1980:604). Патриархалната представа за парите съдържа опозицията пари – храна. Благополучието в патриархалното мислене се свързва с храната като дар от Бога и източник на живота, а трупането на пари е лишено от смисъл: *Он мог думать о запасах хлеба и мяса – без этого нельзя обойтись, но мысли о запасах денег казались ему забавными, шутовскими, и он отмахивался от них. Он был доволен тем, что имел* (Распутин 1980:605). В този контекст се вписва комичният образ на рекламата на спестовната каса в селото на Кузма. През наивното, детско възприятие на героя тази реклама разкрива своята чуждост и неуместност в селската среда: изобразеният на плаката мъж, който призовава да се откриват спестовни книжки, е розовобуз и „не прилича на никой от селяните“, а Кузма никога на може да улови неговия поглед.

Представата на селския човек за парите е близка на митологичното мислене – в съзнанието на героя те оживяват, превръщат се в субект на злото: *Почему деньги выбрали его? Ведь он никогда не имел с ними ничего серьезного. Казалось, за это они и решили ему отомстить* (Распутин 1980:605). В съответствие със същността на митологичното мислене е и възприятието на парите като тъмна сила, обитаваща нечистата сфера: *Но деньги с порога не увидишь, их почему-то всегда прячут: засовывают в щели к тараканам, в карманы старых пиджаков, на дно чемоданов. Считается, что деньги боятся света* (Распутин 1980:606). В съзвучие с опозицията село – град, характерна за „селската“ проза, в творбата на Белов се съпоставят гледните точки на селянина и работника за парите чрез изобразения разговор във влака, с който Кузма пътува към града, за да търси пари. Работникът осъзнава връзката труд – пари: той говори за своята трудоспособност и паричния ѝ еквивалент. Но и в неговото мислене парите са персонифицирани като същества със своя воля, на чието поведение е присъща ирационалност:

> *Денег у меня много. Они меня, бабуся, любят. Они – как бабы: чем меньше внимания на них обращаешь, тем больше они тебя любят. А кто за каждую копейку дрожит, у того их не будет... Мы друг друга понима-*

ем. Мне их не жалко, им себя не жалко. Пришли – ушли, ушли – пришли (Распутин 1980:618-619).

Макар работникът да осъзнава връзката труд – пари, неговата представа за парите съдържа фатализъм – той се страхува, че печалбата зависи не само от неговата воля, а от чужда воля и от съдбата: *А начни я их в кучу собирать, они сразу поймут, что я не тот человек, и тут же со мной какая-нибудь ерунда: или заболею, или с трактора снимут. Я это все уж изучил.* Спецификата на това мислене се състои и в представата за използването на парите – тяхното пропиване като една от житейските радости: *Пропиваю. А что? Я за день намерзнусь, намаюсь, а не выпить? Что это за жизнь? Я отдых тоже должен иметь* (Распутин 1980:619). Независимо от това, че тази гледна точка се сблъсква с други гледни точки и че авторовата позиция се дистанцира от нея, в концепцията на творбата тя стои по-високо в ценностно отношение от страстта към парите. Чрез въвеждането на подобна представа за парите спецификата на руското отношение към този феномен се свързва не само с митологичната, фолклорна гледна точка на селянина, но и с пренебрежението към парите, пръскането им с широка ръка и отвращението към спестяването и особено към скъперничеството.

Чрез тази концептуализация на парите руската „селска“ проза продължава по свой начин антибуржоазния и антиеснафския патос на руската литература на XIX век, като, в полемика със соцреализма, свързва този патос не със социалистическата утопия, с утвърждаването на новия човек, а с обръщане към миналото, към патриархалната култура. Именно концептуализацията на парите може да даде ясна представа за двойнствената връзка между социалистическата култура и националната менталност.

Бележки:

1. Кондаков анализира концепцията на Бердяев за връзката между социалистическата колективност и руската общинност. Тази връзка интерпретират и авторите на статиите „Колективност“ от полския речник речника „Идеите в Русия“, като стигат до противоположни изводи – от една страна, за успешното налагане на социалистическата идеологема за колективността върху руската общинност, а, от друга страна, за съществената разлика между двете идеи. Бихме могли да открием и връзката между социалистическата представа за труда като героичен акт и отхвърлянето на прагматиката на труда в руската култура до епохата на социализма.

Цитирана литература

Гройс 1993. Гройс, Б. Поиск русской национальной идентичности. // Россия и Германия. Опыт философского диалога. Москва, с. 30-301.

Дрискол 2002. Дрискол, Дж. Человек без интереса (Экономика дарения в романе Ф. М. Достоевского). // *Новое литературное обозрение*, бр. 58, 6, с. 55-73.

Кондаков 1997. Введение в истории русской культуры. Аспект пресс.

Лазари 1999. Город. // Идеи в России… 1999-2003. Идеи в России. Idee w Rosji. Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski w 5 t. pod red. Andrzeja de Lazari. Łódź. Том II, с. 94.

Степанов 2001. Степанов, Ю. Деньги. // Константы. Словарь русской культуры. Москва, „Академический проект“.

Ястребов 1996. *Ястребов, А. Поэзия и проза денег. Москва, „Аграф“.*

ПАРИ И ДЕТСТВО

Младен Енчев

The paper examines the presence and functions of money in child's life in the so called traditional society. It emphasizes the ritual meaning of money in childhood, the use of money in the process of child's upbringing, and its role as a mediator between the child and pleasure.

The thoughts on the problem are illustrated by examples from the Bulgarian Literature.

Когато в онези далечни времена човечеството ражда знаменитото си хрумване за символно остойностяване на материалното, то едва ли е предполагало, че отсега нататък съдбата му ще се подрежда не само под знака на звездите, но и под знаците на парите. Бързо надраснали първоначалната си чисто инструментална (търговски) функция, те скоро разпростират символния си потенциал върху почти всички сфери на социалното битие, превръщайки се във феномен, чиято културна значимост е почти съизмерима със значимостта на овладяването на огъня. Подобно на него, те са атрибут, фиксиращ мястото на човека в опозицията природа/култура, доколкото представата за това в какво се превръщат парите, ако човек живее сам на необитаем остров, има не по-малка аргументационна стойност от представата за ролята на огъня в митологичната кулинарна опозиция сурово/варено. Всъщност, ако продължим с митологията, ще се окаже, че човечеството е живяло вън от влиянието на парите само в т.н. Златен век и би трябвало да живее така в неговата идеологическа реинкарнация – комунизма. Явно освен всички други свои функции парите притежават още една – те стоят на границата на утопиите. Може би, за да охраняват реалността от тях. За разлика от една друга граница – на живота и смъртта – чието преминаване пък опосредстват. Друг е въпросът дали хонорарът на Харон е бил по възможностите на всички мъртви.

Всъщност охраната на границите и обслужването на тяхното преминаване вероятно ще се окаже една от най-експлоатираните вторични функции на парите, защото точно с нея те се вписват в парадигмата на социалната стратификация. Парите не само разделят обществото на определени пластове, но и пазят техните граници или дават разрешение за преминаването им. Това разбира се в най-голяма степен важи за разслоението, почиващо на имуществен принцип, но в определена степен се отнася и до общественото разделение по възраст. Защото парите са немаловажен аспект на стратификацията деца – възрастни, участвайки както във формирането и поддържането на нейния статус, така и в характеристиката на мотивираните от нея отношения.

Върху това е положен и предметът на настоящия текст. Неговото заглавие е доста общо и предлага изследователски перспективи, надхвърлящи физическата вместимост на зададения жанр. По тази причина, например той няма да коментира историческата динамика на връзката пари-детство, нито пък спецификата на реализацията ѝ в социалните пространства на града и селото, макар сами по себе си тези проблеми да са твърде интересни. Работата ще се съсредоточи върху присъствието и функциите на парите в детското битие, случващо се в т.н традиционно общество, като нейните наблюдения, коментари и изводи ползват материал от българската художествената литература.

Възникнали в детството на човечеството, парите имат важно присъствие и съществена роля и в детството на човека. Те го съпътстват още в несъзнаваните фази на неговия живот. Известен етнографски факт е пришиваната златна (сребърна) монета върху шапчицата на новороденото. В този случай парите са освободени от своите символно номинални изражения и функционират със знаците на материала, от който са направени. Тук парите са натоварени с апотропейна или благославяща функция, те трябва да предпазят пеленачето от уроки (обикновено такива качества притежава среброто) и да му донесат благополучие, богатство, успех (символно изразявани от златото). Макар и свързано с парите, в примера детето е пасивно в отношението си към тях. Актът на свързване е външен и изразява релациите възрастен-дете и колектив-индивид, в които парите овеществяват суеверията, страховете и надеждите на възрастните, отнасящи се до детското, но и косвено до собственото им бъдеще.

Възникнала в обредните обстоятелства на раждането, фолклорната връзка дете-пари разгръща своя потенциал в по-следващите фази на детството. В пълно съгласие с общия дух на народната култура и в тях парите реализират главно своите празнично-ритуални значения, докато основната им пазарна функция остава незадействана. Свидетелства за това могат да се открият в пътеписите на минаващите през българските земи западни пътешественици, които, наблюдавайки устроеното в тяхна чест „моминско хоро“, изразяват удивлението си от драстичното разминаване между мизерния бит на българските села и богатството на празничните накити, украсяващи главите и шиите на живеещите в тях деца и девойки: *"Виждат се деца с шапки, отрупани с монети, докато те и техните родители страдат от липса на храна."*[1]

Срещата на различни културни представи ражда неадекватната интерпретация на видяното. Чужденците англичани прибързано си обясняват това с *„глупостта на суетата“*, защото им липсва туземната обредна памет и в съзнанието им номиналната стойност на парите отдавна е затъмнила техните магически свойства. Оспорвайки обяснението им, Елена Попова заключава, че в случая парите функционират чрез своите ритуални аспекти, те реално“са изведени от обръщение и номиналната им стойност е без значение за притежателя им. Златните монети се ценят заради материала, от който са направени.“, заради магическите му способности „да пази от уроки и нечисти сили, да носи здраве и плодородие“[2].

Интересен е и начинът, по-който са събрани тези монети с различно историческо и политическо поданство. Като накити те се предават от поколение на поколение, а попълването им разкрива традиционният финал на т.н. моминско хоро, при който, както пише Попова, водачката му хвърля бялата си кърпичка в скута на чужденеца, за да бъде напълнена с пари[3].

Доколко отзвуците на подобна памет отекват в изграждането на асоциативното звено чужденец – пари в съзнанието на майката от Алековия разказ „Пази, боже, сляпо да прогледа“, която праща малкия „Ристу“ при пристигналия в селото консул, за да му иска *„пет пари“*, е трудно да се каже. Но понеже петте пари са медни и следователно лишени от обичайните обредни аспекти на монетите, тяхното предполагаемо предназначение по-скоро пренася постъпката от сферата на секуларизирания ритуал към тази на откровената просия. За целта на настоящия текст обаче по-интересна е детската роля в проведената акция. Тя е изцяло инструментална, детето е покорно оръдие в ръцете на възрастния, използващ неговото незнание, доверие и привързаност, за да реализира лични цели. Използваният от автора глагол *„учи“* и причастието „научено“ – *„детето бе научено“* – едва ли е случаен и имплицира в себе си идеята за негативните страни в общуването деца-възрастни. По един близък до романтизма начин героят дете на Алеко е още „сляп“ за стойността и възможностите на парите. (Той не знае, защо са му, знае само защо ги иска – така е казала майка му.) Когато сам става възрастен и „проглежда“, последиците, както разкрива разказът, са катастрофални за неговата нравственост.

Преследвайки определени морални внушения, сюжетът на Алеко несъзнавано представя и детското отношение към парите в традиционното общество. В патриархалния свят на българското село детето дълго време остава „сляпо“ за тяхната пазарна стойност, защото като че ли самият патриархален свят е сляп за нея. В простото му съществуване, основано на самоосигуряването и натуралната размяна, парите не са жизнено необходими. Те придобиват важност само при излизане от неговите граници, само в контактите с „другите“, с „несвоите“ или тогава, когато хармонията на този свят е поставена под заплаха *("Бели пари за черни дни")*. Може би затова като част от патриархалния родов космос детето активно се среща с парите най-напред не в бита на делника, а в сценария на празничния ритуал. Новогодишната баница с късмети е вероятно неговият първи реален досег с парите и при всички случаи първият с пари, които може да притежава лично. Защото в новогодишната баница парата изпълнява двойна функция – тя е символ на богатство и плодородие за цялата семейно-родова общност, но и личен късмет на този, комуто се е паднала.

Българската литература пази доста спомени за детските впечатления от Новогодишната нощ и вълненията, свързани с парата, се оказват тяхно различимо общо място. В една от главите на „Преживяното“ например Т.Г. Влайков споделя как майка му поднася новогодишния *„тутманик“*. *„Разделя го на пет равни къса. И слага пред всекиго по един. Бърже грабвам своя къс и започвам да го ровя. Там, там – нищо не намирам. „Аз нямам късмет! – Готов съм да заплача. „Я виж там, в краешничето какво се червенее“ – казва мама поусмихнато. Дръпвам падналото настрана краешниче, сърчено го разтварям и: „Парата, парата! – извиквам радостно, взел в ръка малкото клонче, на което с червен конец е вързана бяла пара. „Я гледай, я гледай!“ – зачудено сякаш казва тато, който сега е в хубаво настроение и готов е дори да се шегува. – Ами аз чаках мен да се падне големият късмет, че нали съм уж най-голям, пък то…“ „Той е най-малък – обажда се мама –ама е, че е най-късметлия…“ Аз гордо държа клончето с червения конец и сияя от радост…“*

Споменът на писателя хронологически отвежда към последното десетилетие преди Освобождението и свидетелства за все още непрофанизираната стойност на обредната пара. Детето се радва не на нейния номинал и пазарни функции, а на качеството ѝ на „най-голям късмет“ в празничната баница. То е гордо, че е победител в своеобразното състезание с останалите, при това „по-големи“ . Удоволствието идва главно от социалното (родителско) признание на неговата победа, на временната му доминация в един колектив, в който извън празника заема най-ниското стъпало.

Нова година като че ли се оказва най-финансово детерминираният по отношение на детето празник. Ако парата в баницата е възможност, стопроцентова само в сферите на надеждата, Сурваки със сигурност компенсира детското разочарование от евентуален „лош късмет". Защото парите са задължителен атрибут на този празник, в който главни участници са малките – те са част от реквизита на сурвакаря и форма, в която той получава дарове от сурваканите. За потвърждение нека отново се позовем на Влайков: *„(Баща ми – бел.авт.) поразбърква повече кесията си и изважда оттам нещо. Това пък на нашия суруквар. И си простира ръката. Целувам я. Той ми пуща някаква голяма пара. Поглеждам крадешком – стар цвънец. У-у, колко много! Мама пък е пренесла едно възле, развързва го и почва да рови из него. Какво ли търси там? Жълтиче, мъничко, продупчено жълтиче е извадила, хванала го е с два пръста и провира през дупката му ален конец, па го завързва на суровакницата ми... Жълтиче! Не знам де съм от драгост...*"

Епизодът въвежда в традицията на празничното патриархално боравене с парите, но подсказва и общите принципи на това боравене. Ако в един символно-ритуален план те са свързани главно с фигурата на майката (въззопа с накитите, от който вади малкото „жълтиче"), в един битово-практичен те несъмнено са атрибут на бащата. Неслучайно парите дар са дадени от бащата, в последващия разказ за сурвакането на роднини и познати също прави впечатление, че пари даряват мъжете, докато жените даряват с краваи, симиди, сушени плодове. Когато жените все пак дават на сурвакарите пари (освен майката едно *„бяло грошле"* на детето дава и негова близка от дом, лишен от мъжко(!) присъствие), то това не са пари, а завързана с конец пара, която се окача на сурвакницата, тоест пари, които изцяло изчерпват стойността и функционалността си със своето обредно назначение.

Споменът разкрива няколко страни в отношението дете – пари. Най-напред потвърждава констатацията, че връзката дете-пари е най-активна в темпоралната зона на празника. Второ, свидетелства, че героят е навлязъл във възрастта, когато детството се е простило с девствеността си по отношение на практичната стойност на парите. Той не само определя вида на монетата -*"стар цвънец"*, но при вида ѝ възкликва не „Колко е голяма" или „Колко е блестяща", например, а именно *„У -у колко много!"*. Споделеният спомен изкушава изграждането и на още една връзка – познанието за пазарната стойност на парите ражда в почти библейска каузалност съзнанието за срам. Когато бащата пуска в ръката на сина си *„някаква голяма пара"*, той поглежда към нея *„крадешком"*. Лексемата недвусмислено подчертава съзнанието, че споменатият зрителен жест е нещо нередно, нещо, което излиза от правилата за добро детско поведение. Без съмнение за разлика от Библията тук срамът не е продукт на внезапно осъзнаване, а резултат от патриархалното възпитание, в чийто модел парите реализират в живота на детето главно своите развращаващи аспекти.

Всъщност сферата на възпитанието е онова традиционно социокултурно пространство, където парите и детето контактуват най-интензивно. Идеологическото им елиминиране в детското битие, тяхната директна нравствена (или по-точно безнравствена) маркираност са част от опитите на патриархата да съхрани уюта на родово-семейния си космос. Естествено подобна нагласа към парите не е останала без влияние и от страна на християнската традиция, в която прословутите тридесет сребърника на Юда са формирали трайно нравствено негативно отношение към парите.

Литературата обаче дава примери, как още през Възраждането възпитанието открива начини да отстоява своите цели, не като отрече парите, не като се преструва, че те не съществуват, а като ги вербува за своята кауза, като ги накара да работят не за привличане на други пари, а за формиране на нравствени достойнства.

Първият пример за това е христоматийно познат. Дава ни го „Под игото" и едва ли е нужно да цитираме текста, в който Чорбаджи Марко поверява на децата си ключа от *„ковчега с парите"*, кара ги да му носят *„кесията с минцовете"* от *„севлевия сандък"* или да му отчетат от панерчето с жълтиците двайсет рубета, за да възпита у тях честността на потенциалния утрешен търговец, но и тази на обикновения човек.

Ако при Вазов връзката пари-нравствено качество (пари-честност) е твърде директна и донякъде ограничена заради практичната си зададеност от принципите на определен професионален морал, в класическата ни детска проза от годините между двете световни войни тази връзка намира своята задълбочена, нравствено мотивирана интерпретация. Представителна за периода, белетристиката на Ангел Каралийчев предлага достатъчно доказателства за тази констатация. Парите в прозата на автора са възпитателно обвързани основно с два нравствени идеала – трудолюбието и милосърдието, като обикновено предпочитат художественото си партньорство с второто. В разказите му остойностяването на трудолюбието най-често не се нуждае от посредническата намеса на парите, а когато ги използва, функционализира главно ролята им на митично съкровище, на разбираема метафора на богатството, с което земята се отплаща на човека в замяна на неговите грижи („Сеитба“, „Дядовото Божилово имане“). Парите обаче са съществен елемент от белетристичните сюжети, призвани да йерархизират милосърдието в нравствената аксиология на детето и оттам в социалната му поведенческа практика. Те са функционално натоварени да овеществят проявата, да станат външен израз на душевното качество. Обикновено това се постига чрез въвличането им в благороден жест, където собствените пари се отстъпват в полза на някой друг. Типична илюстрация на казаното е разказът „Сърце“, в който Нешко Татарчето, подхвърлено дете, се разделя със събираните цяло лято пари, за да може внезапно обеднялото му съселянче Трайчо(нанесло му по-рано тежка обида) да си купи обуща. В този сюжет парите са включени в „приказния свят“ на автора с единствената цел, да обслужват неговите закони, да хармонизират атмосферата на духовните му пространства, да утвърждават непреходността на нравствените му ценности. Подарените пари стават израз на победата на прошката над отмъщението, на милосърдието над егоизма, на духовното над материалното и в крайна сметка на човешкото над нечовешкото.

Сюжетът може да бъде разгледан като инвариантен за цяла поредица детски разкази от годините между войните. Във всички тях героят дете спестява пари, които впоследствие дава на свой приятел или съученик, изпаднал в беда. Самият Каралийчев го интерпретира нееднократно. Инвариантът може да се разпознае в „Итьо, Дядовото Дамяново чираче“, където спечелената с труд и определена за гъдулка половин жълтица е дарена за буквар и цървулки на бежанче от Македония, или пък в „Рибарите от Свети Иван“, в който с печалбата от купения със собствени средства лотариен билет едно бедно вестникарче спасява от нищета жителите на цял рибарски остров. Не по различни са нещата и в „Шведска шейна“ от Г. Райчев. Разказът извежда още в заглавието си детската мечта, провокираща отказът от временното удоволствие в името на бленувания предмет. В него героят отстъпва събраните пари на свой приятел за лекарства на болната му майка. В „Матадорът“ на Д. Калфов пък едноименната играчка е пожертвана заради счупено от съученик училищно стъкло, което причинителят не може да плати. И двата разказа включват парите в един несъмнено възпитател сюжет, като освен върху милосърдието и безкористната помощ акцентират и върху нравствените аспекти на другарството. Точно по тази причина, поради

това, че парите се дават не на непознат страдалец, а на нуждаещ се беден приятел, жестът е изваден от нравствено нееднозначната сфера на филантропията и му е придадена наистина морална същност.

Прозата ни за деца от нейния класически период явно добре съзнава, че при цялата си морална аргументация, при цялата си възпитателна целенасоченост високите послания на разказите могат да срещнат трудно преодолимата съпротива на реалния детски егоизъм, на силната зависимост на детската натура от изкушенията на удоволствието. Затова и във финалите на разказите благородните детски постъпки са овъзмездени не само с душевното удовлетворение на постъпилия правилно, но и с материалното признание на възрастните за тази правилност. По един типично приказен принцип, където всяко добро получава и материална награда, и тук шейната и матадорът стават притежание на желаещите ги с посредничеството на бащиния портфейл.

Разказите внушават възпитателната си идея посредством изграждането на аксиологичен ореол около отлагането и въобще около отказът от удоволствие. Техните герои са способни да преодолеят естественото детско желание да получат удоволствие в мига, в който пречките пред това са премахнати (спестяват пари вместо да си купят лакомства), заради едно компенсиращо лишенията бъдещо удоволствие, но впоследствие изцяло се отказват от него в името на нещо, което лежи вън от сферата на удоволствието. Всъщност разказите се опитват възпитателно да изравнят удовлетворението (моралното) и удоволствието – финалното постигане на желаните предмети е своеобразно доказателство за това.

Възпитателното обвързване на парите с отказа от удоволствие обаче явно посочва далеч по-пряката им връзка със самото удоволствие. Българската детска литература отдавна е забелязала това, защото още П. Р. Славейков в една от ранните си залъгалки на фолклорна основа пише:

Пени, пени куни!
Дала мама цици,
а тати парици
да купим халвица.

Кукриго, петльо!
Заколи го, тетьо,
да не буди мама,
да спинкаме двама.

При цялата си краткост текстът е изключително информативен за спецификата на коментираната връзка. Парите са лишени от смисъл и нямат присъствие в удоволствията, основаващи се на физическата връзка между детето и майката. Те са посредник в досега към отделените от майчиното тяло удоволствия и по своеобразен начин фиксират периода на раздяла с най-ранните фази на детството, когато светът на човека се простира до хоризонта, очертан от сетивното усещане за близостта на майката. Залъгалката подсказва и нещо друго, че ако връзката майка-детско удоволствие е пряка, то връзката на бащата с това удоволствие се нуждае от посредничеството на парите. Изкушенията този факт да се интерпретира във фройдистки план са твърде големи, … но млъкни, сърце.

Доколкото залъгалката по фолклорна жанрова презумпция е текст на възрастния, адресиран до детето, и следователно въведената в него реална гледна точка е тази на големите, която в най-добрия случай се опитва да съвпадне с детската, то горните констатации може да се сторят недостатъчно съответни на автентичното детско отношение към двойката пари-удоволствие. Тези резерви обаче би следвало да отпаднат, когато като илюстрация се привлече един от епизодите в споменната книга на Крум Григоров „Моето детство“. В него парите са означени като изключителна детска ценност именно в отношението им към удоволствието. По повод на случайно намерена *„поръждавяла пара“* героят споделя: *„Ако имаше и други деца, с които играех, и те видеха парата, трябваше да водим война за нея, дорде остане у мен.“* Неслучайно той дълго я трие, мие с вода, лъска с песъчинки, *„дорде светне на слънцето“*, след което я пъха в специално пришит вътрешен джоб на антерията си, предназначен за *„по-скришните си“* – на езика на детството – по-ценни, неща. Описаните грижи около парата, целящи да ѝ придадат блясък, издават една несъзнавана детска редакция на митологичната памет за пряката връзка между стойността на предмета и блясъка на метала, от който е направен. Посоката на нейната употреба обаче е далеч от сакралните зони на обреда. Търсеният блясък е стремеж да се потвърди ценността ѝ като пазарна единица, да се постави извън съмнение стойността на нейния търговски потенциал. Ценността на парите в случая е резултат от способността им да проправят път към детското удоволствие: „И не толкова се радвах на парата – спомня си повествователят – колкото на мисълта, че може с нея да си купя бонбони“. За разлика от фикционалните и идейно подвластни герои на Райчев и Калфов споменният Аз от творбата на Крум Григоров не вижда в парата част от сума, чието натрупване обслужва отложеното в бъдещето случване на едно свръхйерархизирано желание. Той не прилича и на Каралийчевия Нешко, събиращ спечелените пари без ясна предварителна цел, несъзнавано

придаващо им статута на съкровище, впрочем механизъм на притежание, твърде познат в детството (топчета, копчета, разнофункционални предмети). За героя от „Моето детство“ парите са единствено актуален посредник между него и насладата – един особено подходящ за случая (бонбоните) синоним на удоволствието.

С познанието за тези възможности на парите детето формира и ново отношение към тях. Но едно е познанието за парите, съвсем друго тяхното притежание. Детето по презумпция е „безпаричен човек“. И затова зависи от обстоятелствата в стремежа си към удоволствие. Едно от тези обстоятелства са родителите, които владеят парите и които, следователно, стоят на пътя между детето и неговото желание. Възрастните винаги са били препятствие пред детския стремеж по тотално удоволствие. Това е неизменна и съществена част от възпитанието на малките. Парите се оказват само атрибут на това препятстване, макар че в много случаи осъществяват своята рестриктивна функция вън от волята на родителите (сами лишени от пари) и тогава ролята им на възпитателен посредник изглежда доста съмнителна. Изкушен от лакомствата на сладкаря Гергин, например, героят на Крум Григоров моли баща си да му даде *„четири пари“* за захарно петле. Съобразно тактическия трафарет на всички небогати бащи обаче той стои невъзмутимо, пуши цигарата и си тананика. Когато бащата шивач вижда, че тактиката му да се прави на ударен е срещнала един достоен в своята недиалогична настойчивост противник, използва последната си възможност – експлоатира желанието на всяко дете да бъде приемано за „голям“, изравнявайки го с възрастните посредством познанието за реалните проблеми, пред които е изправено семейството: *„Не виждаш ли как се изкарват? Никой не плаща. Все за после оставят. Нямаме с какво да си купим брашно, а ти петлета ми искаш…“*

Неполучило пари от родителите си, детето търси други начини за тяхното набавяне. Трудът още не е сред тях, доколкото възрастта му не позволява да върши нещо, за което някой би заплатил. Затова споменният герой от коментираната книга възлага всичките си надежди на находката. Идеята за набавяне на пари чрез тяхното намиране не е откритие на Крум-Григоровия персонаж. Откриването на съкровище е банален детски блян, а търсенето му известна детска практика. Аргументирането на това твърдение оставяме на авторитета на Марк Твен. В „Приключенията на Том Сойер“ на съкровищата са отделени доста страници, но цитирането на началното изречение от главата „Търсене на зарито съкровище“ ни се струва напълно достатъчно: *„В живота на* *всяко нормално момче настъпва период, когато го обхваща непреодолимо желание да търси скрито съкровище*".

Героят от „Моето детство" също заживява с фикс идеята, че трябва да „*намери*" пари: „*И отново се заравях в боклука, ходех по шосето, обръщах замръзналите камъчета с почервенели пръсти, дано намеря някое петаче... Ала и това не ставаше. Чудех се на хората как никой не губи пари, за да ги намеря.*"

Най накрая след разочарования, обиди и плач, детето стига до заветното си захарно петле. Скъпернически близано, гордо разнасяно и показвано два дни, петлето удовлетворява не просто вкусовите желания на щастливия си притежател, но повдига и неговото самочувствие в детския колектив. „*Чак на третия ден го изядох, че взе да се топи и да лепне по ръцете ми*". Постигнато в пространството, удоволствието може да получи допълнителен интензитет във времето. Възможността да бъде удължавано е едно от ценените му не само в детството качества.

Това, че парите за дълго бленуваното лакомство са дадени от бащата, който в края на краищата не устоява на детските сълзи и отваря кесията си, ни връща към вече подхвърления проблем за мястото на възрастния в релацията пари – детство, за да напомни не само за важността му[4], но и за нееднозначността на неговите употреби. По принцип парите са атрибут на света на възрастните. Парите са израз, но и оръдие на властта, която те упражняват над детето. Ползват се като действен инструмент на възпитанието, но понякога и просто като средство, подчертаващо абсолютната детска подчиненост на волята на възрастния. Присъщата за детството липса на пари нерядко получава изражението на съзнателно държане на детето встрани от парите с цел съхраняването на контрола над важни властови лостове от страна на големите. Възпитателното негативиране на парите в детското битие заедно с външната си нравствено мотивирана функция несъмнено съдържа и подобни властово санкциониращи амбиции. Стоящ с парите си на пътя между детето и желанията му, родителят си запазва възможността да манипулира неговото поведение. В най-крайния си вариант тази възможност се реализира за купуване на авторитет. Манипулацията в този случай обаче се оказва двустранна, защото купеният респект има твърде малък срок на годност.

Не така стоят нещата, когато триадата дете – родителски пари – удоволствие напусне сферите на субективната воля и бъде поместено в света на социалните реалности. Тогава осъзналото правилата на съществуване на обществото дете открива обективните пречки пред удоволствието и отговаря емоционално адекватно на родителските жертви в името на тяхното отстраняване. Така в разказа „Бъдни вечер" от книгата на Добри Немиров „Когато бях малък", Дочко преодолява болката от неполучените за празника ботушки, защото е осъзнал действителните причини за това и е доближил собствените си ценностни представи до тези на възрастните. Подобни са нещата и във вече цитирания Крум-Григоров епизод с бащината кесия, отворена въпреки всички съвети на практичния разум пред съкрушителната сила на детското разочарование и болка. Монетите в нея са само две, но едната веднага се пренася в детската ръка, за да се превърне не просто в петле, а в утешение, в трогателно с простотата си щастие (*"Аз изтръпнах, когато видях в ръката си истинска пара. Да. Та кой бе по-щастлив от мен в този миг?"*), и след това в искрена детска благодарност (*"Искаше ми се да притисна тате, да го целувам два, три, десет, безброй пъти, но се страхувах да не си отиде Гергин с бонбоните."*).

Властовите функции на парите в детството подсказват и основанията на тяхната мотивировка като детска ценност. Най-съществените, несъмнено трябва да се търсят в качеството им на условие за постигане на желаното удоволствие. Едновременно с това обаче, парите в детството явно присвояват ценност и от социално-властовите си аспекти. Притежанието на пари сваля от детето абсолютната зависимост от одобрението и разрешението на възрастния в постигане на собствените желания и по този начин му осигурява относителен поведенчески суверинитет. За да се съгласим с това е достатъчно само да си спомним как романът на Астрид Линдгрен „Пипи Дългото чорапче" придава правдоподобност на странния факт, че едно деветгодишно момиченце живее само в действителния свят на големите: първо, Пипи е изключително силна физически, и второ, разполага с цяла торба парички. Притежанието на пари е едно от условията, които правят достоверна детската самостоятелност.

Несъмнено личните пари са пряко свързани с детската свобода и възможността те да се събират за „свои нужди" е сред първите пробиви в социалните ѝ ограничения. Допускането на подобно притежание е обстоятелство, неотделимо от развитието на обществените нагласи в посока на признаване на детето като личност и в този смисъл не е пресилено да допуснем, че приемането на идеята за „детски джобни" е своеобразна революция в общественото отношение към детството.

В заключение като своеобразно обощение на всичко казано дотук за парите и за детството би могла да се изведе една друга, много важна тяхна функция – ролята им в детското усвояване на културното пространство. В този контекст парите обслужват раздялата с тесния интимен свят на домашното и навлизането в широкото пространство на разнородните социални отношения. Защото в локуса на дома парите са лишени от функционалност, тяхната действена сила се проявява вън от него. Парите са медиатор в контактите на домашното и чуждото, те са необходимо средство за навлизане и пребиваване в големия социален свят на неродовите общности. По този начин парите по същество обслужват онзи процес по разширяване на детското социално пространство, който протича паралелно и във взаимна зависимост с физическото и духовно израстване на детето, паралелно с постепенното му превръщане от индивид в личност.

Библиография

1. Дж. Джексън, 1797. В: Пътеписи за Балканите. т. 7. Английски пътеписи за Балканите. С., 1987, с. 324.

2. Е. Попова. Златото в народната култура на българите през османския период. В: Пари. Думи. Памет. С. 2004, с. 43.

3. Пак там. с. 43.

4. В традиционната представа за хармонично детство или поне в тази, която изгражда литературата, това място даже е неотменимо, доколкото дирекният контакт на детето с придобиването на пари най-често е последица от нарушена семейна хармония – детето е сирак и трябва само да изкарва прехраната си (да си спомним децата от поезията на Ст. Дринов и Тр. Симеонов).

„ПРИНЦ БЕЗПАРИЧЕН, РОДЕН КРАЙ ЕГЕЯ“

Магдалена Костадинова

Този „принц безпаричен“ на българската поезия, разбира се, е Христо Смирненски. Той умее, по-добре от всеки друг, с подкупваща фриволност да съвмести аристократичната титла с плебейското безпаричие. При това – в любовно стихотворение:

„Принц безпаричен, роден край Егея,
расъл сред нарове, спал под лози“
(„Принц безпаричен“)

На лъчезарието на топлия юг и на амурните пориви са противопоставени „хладната столица“ и недостъпната „внучка на дядо Мойсея“.

Това са от малкото стихове на Смирненски, в които нахлуват спомени за Беломорието и родния Кукуш(някои казват, че са единствените). Там, в дома на Измирлиеви наистина е имало лозница, нарове и смокини. Някакъв полъх от древната Аркадия (географски тя е там някъде разположена) и от изгубено щастие има в тези стихове. Иначе, по всеобщото мнение, адаптацията на младия поет към столицата след 1913 година е пълна.

В бохемско-галантните стихове на ранния Смирненски безпаричието не е твърде тягостно. То дори придава допълнителен чар и автентичност на естествената младежка безкористност. Като негови конотации могат да се включат още: чистота, свобода, духовност и т.н. Незаинтересованост от материалното в живота, безкористност и непрагматичност са сред вечните характеристики на поетите; те градят мита за творческата личност. Затова западната артистична бохема, а после и българската, безпроблемно се вграждат в архетипа на поета; добавяйки още бунт срещу обществените порядки, възхвала на виното и любовта.

Безпаричието напълно се вписва в битието и манталитета на литературната ни бохема от началото на XX век. Литературните издания от това време („Българан“, „Барабан“, „Смях и сълзи“, „Маскарад“...) са пълни със стихове, които демонстрират артистични жестове на отказ от благополучие, на пиянски премеждия и любовни страдания. Дебелянов, който създава българската елегическа класика, има своите „Бохемски нощи“; Смирненски публикува ст.„Горчиво кафе“(с полунощното връщане „на зиг-заг“ дома) в същата 1921 г., когато в „Червен смях“ печата високата си поезия. Той често събира в едно и също стихотворение (както в ст. „Вечер“) „poeta sinekurio“ и „истински поет“. Тома Измирлиев демонстрира иронията от смесването на духовно и материално. В ст. „Поръчана поезия“ се редуват два вида тристишия, представящи веднъж поезията, а втори път прозата на живота. До сантименталното „печално се люшка самотна върба“ стои: „без лев съм аз вече, а тъй е далече / на месеца края“. И при Подвързачов емоционалната амплитуда е голяма – от „дивните нощи от сняг и магнезия“ („Декември“) до другото лице на зимата – с „безпаричие и студ“ („Из улиците“).

Българските литературни историци все още не са изследвали достатъчно двата етажа в поезията ни от началото на XX в. – поне не в сравнителен план. А е интересно да се види как едни и същи хора – Димчо Дебелянов, Христо Смирненски, Тома Измирлиев, Димитър Подвързачов... – правят веднъж висока поезия, с тематиката и стила на символизма, и пак те (в същите или други издания) създават сатирично-злободневна лирика. Когато нашата литературна история утвърждава поетите от това поколение само чрез единия аспект на поезията им (Дебелянов и Смирненски само със сериозно-патетичните им текстове, Измирлиев само с хумористичните...) има нещо сбъркано в подхода и неадекватно на фактите. Защото не само животът на бохемстващите ни поети е смес от тъжно-смешни събития, но и поезията им е такава – обхваща „от великото до смешното“. Само така, в своята противоречива цялост, тя представя и литературната стилистика на епохата, и природата на извънлитературните неща. Вярно е, че има леко кокетство и поетическо заиграване с темата за безпаричието и скъсаните подметки, но има и реално страдание. Има факти, които са безспорни: войните и гибелта на Дебелянов, мизерията в Ючбунар и Коньовица, туберкулозата и смъртта на 25-годишния Смирненски. Стигаме до старата истина, че литературните и житейските неща трябва да се мислят в единство.

В ранните, неидеологизирани стихове на Смирненски границата между игривата любовна задявка и социалната критика се преминава лесно.Особено пък ако обект на ухажването е красива еврейка. Дори ако биографите на поета са прави, че конкретният повод е реално съседско момиче, този лирически обект, обременен с мита за еврейското сребролюбие, има добър художествен потенциал. От невинния флирт, изплакан на нещо като еврейски социолект: „Я те любим ой, Ребеко“

или „Моя хубава Рашел“, става ясно, че и за ухажването „трябват мъки и пари“. Красавицата е охранявана не толкова от родителската ревност, колкото от пословичното еврейско гешефтарство. Няма как в такова семейство да влезе човек, който е „роден без дарби спекулантски“.

Честото споменаване на безпаричието („безпаричен“, „безмонетен“, „безсребърен“) всъщност е съзнание за липса, за отсъствието на нещо важно, за нарушаване на права, изобщо – за отклонение от някакво друго, нормално, състояние. В стихотворение, публикувано най-напред в „Българан“ („Златен оркестър“), което започва така: „Безсребърен друмник с измачкана раница“... е сериозно-иронично описана „черната мъка“ от това, че съдбата съвсем рано е сложила „секвестъра“, т.е. възбраните, върху младия човек. Подписано е с псевдонима Нагел Смуглий. Това е същият поет, който във високия регистър на „Червен смях“, където се подписва Смирненски, вече е казал:

„Ний всички сме деца на майката земя,
но чужда е за нас кърмящата ѝ гръд“
(„Ний“)

Голямото по обем творчество по Смирненски, стихове и проза, е създадено в краткия интервал от 1915 до 1923 година. Само 8 години! И в този период той успява да изпробва различни жанрове и стихотворни техники, а също така и две основни лирически интонации – високия регистър на екзистенциално-политическата утопия и битово-снижената тоналност на сатирата. Темата за парите и социалното неравенство доминира и в двете. Но поетът има усет за високото и ниското и обиграва темата в различни модуси. Понякога, обаче, преднамерено и демонстративно ги смесва.

Знае се, че въпросът за имането и нямането е универсален и вечен, философски въпрос. Обвързан е с много други, трудни за дешифриране понятия: власт, успех, щастие, оцеляване, любов, почтеност и т.н. Може би поезията по-успешно от философията проявява моралните аспекти на проблема: тънките нюанси на огорчение или задоволство, усещането за пълнота или накърненост на битието. Поетът обикновено има добър усет за словото, за основните му значения и конотациите, които то поражда.

Смирненски говори за пари само в сатиричните си текстове. В другите, патетично-извисените творби от стихосбирката „Да бъде ден!“, присъстват смислови и лексикални аналози на думата „пари“, само по-престижните ѝ синоними: злато и сребро, „златний бог“, „златний телец“, „жълтия метал“ или пък блясък, разкош и т.н. И безпаричието там звучи иначе: „робска участ“, „вечни грижи“, „стенещи вълни“, „изтерзани лица“, „тълпите бездомни и боси“. Нека не забравяме, че в няколкото години (1920-23), когато са писани стихотворенията от тази група, престижната поезия в България, а и в Европа все още е символизмът. Култивиран е вкус към високия стил. Българската критика, знае се, не свързва еднозначно Смирненски с нито едно от тогавашните литературни течения, но взаимни влияния и прилики в стилистиката, разбира се, има. За разлика от символистите при Смирненски експресията, високата поетическа лексика възсъздава лесно разпознаваеми лица и проблеми. Той, безспорно, е социално и политически ангажиран поет. В контекста на творбите (например ст. “Ний“) и на стихосбирката като цяло „стенещите вълни“ са наречени още „вечните творци“, „морните борци“ и дори съвсем директно – „бедните деца на майката земя“. Експресивната лексика тук не залага смътни символи, а обслужва окрупняването, мащабното осмисляне на процесите в обществото. През този период Смирненски е идеологически свързан с партията на Благоев и Бакалов, но е свързан някак по своему. И социалните проблеми на делника, и политиката в държавата, и ставащото в Русия – всичко идва в поезията му по конкретни поводи, но надхвърля смисъла им. Ориентирано е към глобалните категории добро и зло и „всевечната борба“ между тях. Затова идеите му лесно се илюстрират с митологеми – робите-гладиатори, Спартак, Прометей, Исус и Голгота. Изобщо при тази група стихотворения, представени основно в стихосбирката „Да бъде ден“, проблемът за парите е част от големия размисъл за начините, по които съществува човекът – властващ или унижен, щастлив или нещастен. Постигането на социална справедливост би било празник за човечеството (тези „... огньове, огньове, огньове / и дъжд от искри“ не може да са друго освен картина на празника).

Делниците в човешкия живот обаче са много повече. На тях е посветена по-голямата част от лириката на Смирненски. Сред огромното разнообразие на тази втора група текстове има и такива, които показват как в стилистиката на делничното говорене и дори в спектъра на смешното може да се прави висока поезия. Стихотворението „Покупки за празниците“ е силна творба, чийто ефект е постигнат с банална тема и битова лексика (говори се за прасенца, помади и „семчици бели“). Поетичността там не е в плана на изразяване, а в дълбоките нива на текста. Ироничният привкус предпазва читателя от евтина състрадателност и насочва към размисъл.

Много преди да го обявят за пролетарски поет, Смирненски е вече плътно обвързан със социалната тема. Залетите с кал или нагрети от слънцето софийски улици, разноликите тълпи по тях привечер, пазарната шарения и „бедните гаврошовци“ – това е неговият живот, проблемите на неговата социална среда. Понеже всеки и всичко (почти всичко!) зависи от парите, и в рамките на този – ниския поетически регистър – феноменът „пари“ се осмисля на различни нива: парите като личен (и даже съвсем частен) въпрос, като проблем на определена социална прослойка, на държавата България или пък на другите държави.

Учудващо често се споменават парите (по-точно безпаричието) в хумористично-сатиричните произведения на Смирненски, но по обясними причини критиката пренебрегва тази част от поезията му. Струва ѝ се някак непрестижна.

Когато стиховете казват, че „хонорара не достига / даже за кафе в „Континентал“, няма как да не помислиш, че това е хонорарът на самия Христо Измирлиев и че казаното малко по-горе за балтона – „одрипял до лакти чак“, сигурно също е вярно. Което не изключва да се направи по-широкия извод – за дереджето на българските поети изобщо и дори още по-широкия... Когато иска да обобщава, обаче, Смирненски често изоставя обичайния за лириката аз-изказ и заговорва в множествено число. Неговото „ние“ може да звучи твърде различно: от патетичното „И ние сме деца на майката земя“ до самоироничното:

„Вървим полека ние, бродягите печални:
аз-бледний Санчо Панса, той – гладний Дон Кихот“
(„Мечти“)

Или пък тук: „ний трима бродяги – царе безмонетни“(„Среднощни сенки“). А още по – събирателно може да бъде това „ний“, когато се отнася за всички „синове на фукарлъка“. Същия ефект на всеобщност дава и безлично-обобщителното „човек“. Например в спомена за старото хубаво време,

„когато с един лев човек на пазара,
с един лев сал, можеше много да вземе“
(„Нощ“)

Твърде често се говори за пари в злободневките на Смирненски. А злободневки при него всякакви: „Злободневка. Студ“, „Злободневка. Изборно хоро“, „Кална злободневка“, „Майска злободневка“, „Бюфетна злободневка“, „Предпролетна злободневка“ и т.н. И каква по-злободневна тема от безпаричието? Или от времето? Освен това тези две най-злободневни теми могат лесно да бъдат свързани. Стихотворението „Листопад“ има подзаглавие „вместо злободневка“. Там листопадът, освен дето е „златодрехий“, „тъжен“, „опърничев“, дори „човешки“, е и паричен:

„В джоба ми прилегна мрак
и повея остър хлад,
т. е. се довлече пак
и паричен листопад“

(„Листопад“)

Зимата пък идва с „дребни сметки / за балтони и подметки“. А ето и още една злободневка – за зимните ветрове:

„А на всичко туй у джоба
сви се вихърът със гнев
и отвея в свойта злоба
сетния сиротен лев“
(„Злободневка“)

Освен безпаричието на простолюдието (да го наречем битово) поетът непрекъснато коментира и безпаричието на държавата. Виновни за него са политиците и гешефтарите. Ньойският мирен договор, натрапен от Съглашението, предвижда тежки репарации. (Освен това България губи излаза си на Бяло море и Западните покрайнини.) Смирненски посреща завръщането от Париж на българската делегация (след като ѝ е връчен този унизителен договор) с поредното злободневие, ядно и иронично, сега вече политическо:

„Добре дошли, гости драги,
с триж по-тежки армагани,
сто финансови тояги
и потури изподрани“
(„Добре дошли, скъпи гости“)

Според договора България е длъжна да изплати над 2 милиарда златни франка репарации. Няма как политиците ни да не са „кахърлии“ и „бледи“. „Светата репарация“(както е наречена в ст.“Сурвакане) ще сурвака българите много години наред. Това е времето на земеделското правителство на Александър Стамболийски, когато, казва Смирненски, „валят оранжеви закони“:

„...ветрей се жълтият байряк
и само болната валута
по два-три пъти на минута
изпъшква и задрямва пак.“
(„Картинка“)

Бедата на държавата, то се знае, не се отразява еднакво на всичките ѝ поданици. За някои времената са добри. Коментар на ситуацията прави една „гешефтарска песен“:

„Да, растат си милионите
и пазарните цени
зер са тлъсти комисионите
в тези спекулантски дни.“
(„Помрачени небосклоните“)

Творческият период на Христо Смирненски е изцяло свързан с военна и следвоенна България – трудни години, които историци и политолози са описали подробно. Но изкуството най-добре може да възпроизведе нюансите на страдание, гняв, възмущение и изобщо атмосферата на една национална катастрофа. Смирненски е от малкото творци, които съумяват да запазят присъщия на изкуството игров момент дори в интерпретацията на много сериозни и много тъжни неща. Иронията е средство да се надмогва злото и да се оцелява. Тя е интелектуално превъзходство на субекта над обстоятелствата. От първите си стихотворения и чак до края, до посмъртно отпечатаното „Как ще си умра млад и зелен“, той запазва усета си към смешното.

Ако се върнем към въпроса за репарациите и към сериозното заглавие „Комисия по репарациите“ на стихотворение, писано през май 1921 г., два месеца след като такава комисия действително е посетила София, съдържанието му ще ни се стори лековато. Защото под това заглавие се крие „писмо до Жанет в алеята на въздишките“. То все пак има отношение към репарациите:

„а ти бе за мен Македония
и излаз на Бяло море.“

И после:

„не помня в каква територия
мира аз подписах, уви.“
(„Комисия по репарациите“)

Смирненски, както вече стана дума, много често така безпардонно смесва високото и ниското, сериозното и смешното. А и, според него, за това кое е високо и кое е ниско, може да се спори. Той обича да пародира най-престижните тогавашни поети – Вазов и Кирил Христов, подгавря се с всички действащи политици (най-често със Стамболийски – „наш Сандо“), побългарява персонажите на световни писатели: Дон Кихот и Санчо Панса, Нагел и Дагни(„аз – Нагел безпаричен съм, ти – Дагни босокрака“)...Един от псевдонимите му е Нагел Смуглий.

Лорелай (вероятно Хайневата Лорелай) е преобразена във Вакарелска Лорелай – наред с другите „селски примадони“, „пиротските баронеси“, „ерзац контеса Щаси“ и т. н. И самият поет, сладкарският син Христо Измирлиев, в един от най-често използваните си псевдоними, е Лорд Джемс Шокинг. Когато пък се подписва Ведбал, добавя – „от коляното на Макавеите“. Така че „от великото до смешното“ (има стихотворение с такова заглавие) разстоянието е кратко. Аристократът може да се окаже подлец, политиците са „чисти аферисти“, а богаташите са загубили всичките си добродетели по дяволската стълба към върха. Затова Смирненски не се притеснява да си присвоява всякакви титли и – след многото говорене за пари – да каже с бохемска лекота:

„Винаги принц безпаричен
все пак се чувствам богат,
първо: защото те любя,
второ: понеже съм млад...“[*]

---

[*] Всички цитати от Смирненски са по изданието: Христо Смирненски. Събрани съчинения, т.1-6, С., 1978-1980

II.

ПРОБЛЕМИ НА ЕЗИКА, ЛИТЕРАТУРАТА И КУЛТУРАТА

ЗА ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ ПРИ ДОИЗГРАЖДАНЕТО НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Албена Д. Антова

ABOUT THE LANGUAGE SITUATION IN THE ELABORATION OF THE NEW BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

Albena Antova

This article retraces the language situation in the town of Shoumen after 1878. It starts from definition of language situation then passes on to an account of intralinguistic and interlinguistic aspects of language situation in the town of Shoumen. The key words of this paper are language situation, social situation, language formation.

0. Увод

Периодът на доизграждане на новобългарския книжовен език обхваща времето от Освобождението на България от османско владичество до края на 19 век – началото на 20 век. Това е период на установяване на единни основни норми в книжовния език [История на новобългарския книжовен език 1989: 46]. Изследователите приемат, че с Дриновско-Иванчовския правопис от 1899 г. се постига относително единство в езиково-правописната практика. Поради недостатъчните изследвания този период представлява интерес с оглед на практиката на дейците ни от създалата се през Възраждането Шуменска книжовна школа. За постигане на по-голяма яснота по проблема е необходимо проследяването на езиковата ситуация в град Шумен през споменатия период.

Съществуват редица трактовки на понятието езикова ситуация на Ал. Йедличка, Вл. Барнет, В. Будовичова, Л. Николски, Д. Брозович, Г. Нещименко, Х. Гладкова и много други. Известният български учен М. Виденов обобщава, че *езиковата ситуация* включва в своя обем формациите на един език или на повече от един език, характерни за езиковото общество на дадена етническа общност или на дадено административно-териториално обединение в определен синхронен срез, реализирани в континуума на езиковата комуникация; то отчита тяхното функциониране като зависимост от дадените социални условия, т.е. езиковата ситуация е функция на обществената ситуация, в която се включва и комуникативната ситуация [Виденов 2000: 199]. Езиковата ситуация не е статична, включва вътрешната динамика както в дадена езикова формация, така и между различните формации. Това се обуславя от социално-икономическото и културното развитие на дадено общество.

Докато през Възраждането нямаме единен административен и културен център, който да ръководи процесите на унификация на книжовния език, то след Освобождението на България този център е вече налице, макар че все още не е поел всичките си функции. Освобождението заварва книжовния език нормативно неуреден. Във връзка със създадените нови обществени и културни условия след Освобождението се появява необходимост от интегриране на различни предосвобожденски книжовноезикови школи и на унифициране на езиковите норми [История на новобългарския книжовен език 1989: 270]. Българският книжовен език, макар и неуреден, става език на държавната власт и се използва във всички официални сфери на общуване. Следователно се променя и характерът на езиковата ситуация у нас. Ако през Възраждането тя може да се определи като екзоглосна и небалансирана поради съществуващото напрежение между функциониращите езикови формации, то след 1878 г. езиковата ситуация е вече ендоглосна и балансирана [вж. Виденов 1990: 48]. За българското езиково общество вече загубват социалната си значимост чуждоезичните формации. В кодификацията осезателно започва да се чувства българската наука за езика, има условия за действително научни спорове и за правописни борби [пак там]. След Освобождението у нас се изгражда система на народно образование, вземат се мерки за подготовка на кадри, за създаване на по-богата и по-издържана учебна литература, обогатява се бързо литературният живот, развиват се при много по-благоприятни условия науката, публицистиката, културният живот, книгоиздаването и пр. [Андрейчин 1986: 63].

На фона на културно-историческото ни развитие може да се проследи езиковата ситуация в Шумен в този синхронен срез, като се разгледа в два основни аспекта: **интралингвален** и **интерлингвален.**

1. Интралингвален аспект на езиковата ситуация

Известно е, че град Шумен е силно развит културен и просветен център още през епохата на Възраждането. През 19 век в Шумен се наблюдават добре развити форми на самоуправление на българите. Шуменската община е доста активна. Читалищата „Арахангел Михаил“ (1856 г.) и „Напредък“ (1869 г.) развиват разнообразна и културна дейност. Възникват различни дружества и комитети [Вачкова 2005: 14]. Продължително време в Шумен функционират до Освобождението три училища за децата – горното и долното, а за възрастните – неделното. Освобождението заварва града с четири добре уредени училища [по-подробно вж. Вачкова 1997, 2001, 2005] .

Населението в Шумен през 1865 г. е 19 814 души, като от тях: мюсюлмани (мъже и жени) – 10 076 души, българи – 8 108 души, арменци – 976 души, евреи – 424 души, цигани – 230 души, което прави общо 19 814 души население. Вижда се, че мюсюлманите (което не означава само турци) са само с 1 968 души повече от българите. След Освобождението „с оттеглящите се турски войски се вдигало от селата и голяма част от населението: турско и българско, което с колите, покъщнината и домашните си животни се устремило към града“ [Джумалиев 1968: 17]. Мотивите за преселването на бежанци в Шумен са били, първо – под заплахата на руското настъпление, второ – поради безчинствата и разорението, което внасяли движещите се след турските редовни войски черкези и башибозуци. Хиляди бежанци от Омуртажко, Джумайско и Беленско изпълвали площадите и улиците на града [пак там]. Относно народностната структура на населението в градовете трябва да се подчертае, че настъпва бързо побългаряване, главно поради изселването на турци и гърци и притока на заселници от селата. В книгата си „Българските градове“ Св. Кираджиев отбелязва: “... до 1944 г. почти не остават градове, където българите не са силно преобладаващо население. Изключение правят Никопол, с преобладаващо турско население, Момчилград, Нови Пазар и Шумен, където остават много турци.“ [Кираджиев 2001: 72]. Шумен е от градовете, характеризиращи се с намаляващ брой на населението през разглеждания период. През 1880 г., когато градът е бил 23 093 души и е бил по-голям от София и на четвърто място по големина след Пловдив, Русе и Варна, той през 1887 г. е едва 23 161 души, а през 1900 г. намалява до 23 102 души. Мотивите за тази стагнация са най-вече бавното икономическо развитие, породено от западане на занаятчийството поради внасянето на евтини европейски стоки след Берлинския договор, както и значителните изселвания на градски жители, особено турци, които са се явявали като най-голям консуматор на занаятчийските стоки.

Естествено е сред населението в градовете да се наблюдават социални различия, условно групирани както следва: богати жители (фабриканти, едри търговци, висши чиновници, банкери, лихвари); интелигенти (учители, чиновници, свободни професии, инженери, архитекти); средноимотни жители (занаятчии, дребни търговци) и бедни жители (индустриални работници, общи работници, слуги и др.) [Кираджиев 2001: 73]. След Освобождението стопанският облик на Шумен се променя – макар и да запада занаятчийството, тук се откриват първите фабрики на пивоварната (1882 г.), развиват се мелничарската, кожарската и спиртната промишленост [Пенков, Дойков 1998: 144]. Също създаването на новата администрация стимулира развитието на редица градове, особено на по-големите. Шумен е придобил и важно военно-гарнизонно значение, което благоприятства за развитието на града. Малко по-различно стои въпросът за социалната прослойка на интелигентите. Новата българска столица София става притегателен център на интелигенти от цялата страна. Интересни изследвания прави Н. Генчев в книгата си „Българска възрожденска интелигенция“[1]. Значителна част от останалата жива след Освобождението възрожденска интелигенция се концентрира в столицата. Там се преселва и живее постоянно ¼ от възрожденския интелектуален потенциал [Генчев 1991: 277]. По данни на Н. Генчев в град Шумен през Възраждането са работили 247 души, а след 1878 г. едва 23-ма от възрожденските книжовници. Той коментира, че дори и двата периода да са неравностойни по продължителност, пак става ясно, че след Освобождението интензивните възрожденски центрове са вече изпразнени от компактни групи интелигенти и са се превърнали в мъждукащи културни средища [Генчев 1991: 278].

Освен малкото останали възрожденски интелигенти, в Шумен има и новосъздала се интелигенция в лицето на учители и обществени дейци. След Освобождението в Шумен има добре уредени две първоначални училища – „Андрейково“ и „Св. Кирил“, едно мъжко педагогическо и едно девическо, което носи името на основния си благодетел Нанчо Попович – „Нанчова гимназия“, основано през 1891 г. В Шумен има и едно арменско, едно еврейско училище и едно руждие (турска прогимназия). След Освобождението се внася по-голямо единство и стройност в образователната система. До голяма степен положителна роля изиграва новоприетият закон за образованието през 1880 г. Според него структурата на народните училища станава следната: първоначално училище – четири години, трикласно училище (прогимназия) – три години, гимназия – четири години. Тя се е запазила около половин век с незначителни изменения [Янчева 1978: 13]. В общи линии тази структура продължава демократичните тенденции в образованието от Възраждането, но е явен стремежът повече деца да получат основно образование [пак там]. По закона за народното просвещение първоначалното училище е било задължително за всички деца от 7 до 13- годишна възраст. Шуменското образование е било доста по-напреднало спрямо другите големи градове. Това важи за целия Шуменски окръг, който почти се равнява по процент на грамотност на Софийски окръг и в сравнение с другите окръжия този процент е по-висок [вж. Изложение на състоянието на Шуменското окръжие за 1891: 6]. Град Шумен представлява малко по-голяма част от населението в Шуменската околия, където грамотните са 10 719, а неграмотните са 35 924 души [пак там]. Селското население в Шуменски окръг „по образованието си стои на ниска степен, знаещи да четат и да пишат се намират твърде малко, с изключение на градовете, където образованието стои много по-високо. Образованието обаче в сравнение с миналите години е напреднало много“ [вж. Изложение за състоянието на Шуменский окръг – 1888: 73]. Като илюстрация на нивото на обучение в Шумен може да се посочи програмата на девическата „Нанчова гимназия“, където са се изучавали следните предмети: Закон Божий, български език, старобългарски език, руски език, френски език, алгебра, геометрия, аритметика, физика, химия, българска история, естествена история, отечествена география, всеобща география, стопанство, хигиена, антропология, педагогика, история на педагогиката, практика, Фребелова метода, практика на Фребел, рисуване, ръкоделие, краснописание, пеене.

Нашите първи строители на нова България веднага след Освобождението въвеждат в горните класове часове по два чужди езика – руски и един западноевропейски език (тогава в Европа доминира френският, затова той е най-масово изучаваният западноевропейски език) [Виденов 2005: 195]. Навлизането на руския език в обучението е напълно оправдано и се ползва с висок престиж. Стабилизираният още от Възраждането български книжовен език е достатъчно развит за нуждите на литературата и публицистиката. Историческата повеля налага той да стане държавен език и бързо да развие административно-правен стил. Тук на помощ идва езикът на руската администрация, която първоначално приема държавните функции в страната [Виденов 2005: 156]. Руското влияние спомага за интелектуализацията на книжовния ни език. Чрез него се извършва деориентализация и реславянизация на българската култура и на книжовната езикова формация.

---

[1] За интелигенция в това изследване се приема „онази социална група или прослойка с особена идентичност, основана на общи ценности и на образованието, заета с производството, разпределението и разпространинието на културата“

В град Шумен продължава своето развитие обществената и просветната дейност. През 1895/96 г. продължават да работят и да се обогатяват читалищата „Арахангел Михаил“, притежаващо 940 книги, 28 политически вестника, 26 периодически списания; читалище „Напредък“ – 380 книги, 24 политически вестника, 12 периодически списания; читалище „Съгласие“ – 6 политически вестника и 3 периодически списания. През 1896 г. в Шуменското окръжие е отворено и едно ново, турско читалище под название „Турско народно читалище“. Също са открити три „ученолюбиви“ дружества: 1) Шуменско Археологическо дружество, основано през 1895 г., с цел да събира старини и учреждава по-късно Окръжен музей; 2) Учителско дружество „Основа“, основано през 1880 г., с цел – „умствено и нравствено повдигане на членовете си“. Дружеството притежава библиотека от 691 книги, а числото на членовете му е 72. За постигане на целта дружеството чете разкази, дават се представления и вечеринки; 3) Околийско учителско дружество, основано през 1894 г., с по-обща цел – „умствено и нравствено повдигане на народа“. Това дружество се смята за член на „Българский учителский съюз“, основан през същата година [Изложение на Шуменското окръжие 1896: 84].

В Шумен съществуват и четири благотворителни дружества: 1) Женско дружество „Родолюбие“, основано с цел „умствено и нравствено повдигане на членовете си и подпомагане на бедни семейства и бедни ученички“. Дружествената библиотека се състои от 140 книги, а в читалнята се получавали 5 политически вестника и 6 периодически списания; 2) Шуменско благотворително дружество „Благодетел“ е учредено да помага на бедни. За постигане на целта се дават представления, вечеринки, концерти и др., библиотеката му има 450 книги, а в читалището се получават 20 политически вестника и 18 периодически списания; 3) Еврейско благотворително дружество, за подпомагане на бедни семейства и ученици и 4) Арменско благотворително дружество – със същата цел [пак там].

В Шумен силно развито е книгоиздаването и книгоразпространението. През 1883 г. е открита първата печатница тук „Спас Попов“, а след нея се откриват печатниците на Д. Кънчев (1887 г.); „Искра“ (1890 г.); „Основа“ (1891 г.); „Опит“ (1892 г.) и през 1894 г. в Шумен е пренесена варненската печатница на Ил. Блъсков. Основните направления на полиграфическата продукция могат да се класифицират по следния начин: образователно-педагогическа литература, обществено-политическа периодика и литература и литературно-художествени издания [Димков, под печат]. Това е поредното доказателство за културен и просветен напредък на гр. Шумен от Възраждането до края на века. В Шумен, както и в цялата страна, се създават условия за широкото разпространение на българския език и неговата книжовна формация.

В обобщение за интралингвалния аспект на езиковата ситуация може да се каже, че тя е ендоглосна и балансирана, защото българският книжовен език е език на държавните институции и е с висок престиж. Битуването на диалектите се ограничава до тясно битовото общуване. Езиковата политика е насочена към борба с диалектното многообразие чрез училищата и е насочена към унифициране на нормите на книжовния ни език до създаване на общ правопис.

2. Интерлингвален аспект на езиковата ситуация

Интерлингвалният аспект на езиковата ситуация включва взаимодействието на българския език с функциониращите чуждоезични формации. Независимо от масовото изселване на турци и гърци от територията на страната, след Освобождението Шумен е от българските градове, характеризиращ се с многобройно турско население. През 1896 г. броят на населението е 22 517, от които 12 646 са българи, 7 930 са мюсюлмани, а 1 941 от друга народност (предимно евреи и арменци) [Изложение на Шуменското окръжие за 1896: 21]. Докато през Възраждането ***турският език*** е навлизал в комуникацията на българите по два основни канала – естествен и институционален [по-подробно вж. Николова 2004: 32], то след създаването на новата българска държава турският език прониква само по естествен път. *Естественият канал* се свързва с устните контакти между българския и турския етнос, функциониращи в ежедневния бит, поради съвместното съжителстване на българите с турците. Още през Възраждането българите усвояват турския език, мотивирани от чисто практическите нужди. В книгата си „Билингвизмът в българските земи 15-19 век“ Н. Николова отбелязва: „Усвояването и ползването на говоримия турски не са били застъпени в еднаква степен и представени равномерно, не са имали организиран характер. Мотивацията за владеенето е била лична и продиктувана от нерегламентирани комуникативни нужди ...“ [Николова 2004: 196]. Използването на говоримия турски език се ограничава в битовото общуване между българи и турци, както и между самите българи (поради широкото му разпространение). След Освобождението влиянието на турския език ограничава сферите си на употреба до всекидневното битово общуване. Турският език, който всъщност се представя от турски диалекти, не се изучава в българското училище и е заменен от българския език в държавната администрация. В Шумен има една турска прогимназия, а в цялата Шуменска околия, включваща град Шумен и още осем селски общини, съществуват 111 частни турски първоначални училища [Изложение на Шуменското окръжие 1899/00: 57]. От казаното дотук става ясно, че българите са се образовали в добре уредените български училища, турците са били отделени съответно в турските училища и са извършвали своята просветна и културна дейност в „Турското народно читалище“. Може да се обобщи, че взаимодействието на българската езикова формация с турската се ограничава до битовото общуване, където се наблюдава двустранен билингвизъм поради съвместното съжителство на българите с турците, което продължава дълго след Освобождението.

Необходимо е да се отбележи и появата на ***руски език*** в езиковата комуникация на българите. Елементи от него навлизат в държавните институции, поради необходимостта от изчистване на езика от турцизмите в официалните сфери на употреба, както и поради нуждата от интелектуализиран книжовен език, който да ги обслужва. Тази интелектуализация не е можела да стане за поставения кратък исторически срок чрез вътрешно езиково възпроизвеждане и самозадоволяване. Наложило се е „внос“ отвън [Виденов 1990: 43]. Така чрез руското влияние се отговаря на една основна нужда – деориентализация и реславянизация на българската култура и на книжовната езикова формация. Образец за българската интелигенция не е можела да бъде друга славянска страна, защото не е имала нужния авторитет [пак там]. Руското езиково влияние е обусловено от вековното културно сътрудничество и взаимодействие между двата народа, от специфичните форми на взаимовлияния на българската и руската култура – от огромното културно влияние на старобългарски и среднобългарски върху развитието на руския литературен език [История на новобългарския книжовен език 1989: 340]. Руският език влиза по институционален път чрез изпозването предимно на руска лексика в административния стил и чрез изучаването му в училищата, както и по естествен път – още с навлизането на руските войски в града, от които една част са били разквартирувани, а друга част на „бивак, разположен в северната част на полето“ [Георгиева, Пенков 1996: 455]. Ролята на руския език е била толкова голяма и защото той е запазил старобългарското езиково наследство под формата на ***черковнославянския език***, който подсилва близостта между двата сродни езика. Това е една от главните причини за използването на руския език, който с посредничеството на черковнославянската традиция участва в изграждането на публицистичния и административния стил, както и в оформянето на българската терминологична система [История на новобългарския книжовен език 1989: 343]. Трябва обаче да се отбележи, че ролята на руския език в езиковата комуникация на българите се свежда до употребата му главно в държавните институции, както и за т.нар. академичен билингвизъм поради задължителното му изучаване в училище. Неизследван остава въпросът за употребата на руския език, навлязъл по естествен път между българското население и пребиваващите руски войски в Шумен.

Съществува известно ***чешко влияние*** при формирането на езика на българската наука. Голям брой чешки специалисти идват у нас след Освобождението. Чешкото езиково влияние се наблюдава в областта на българската химическа, археологическа, географска и математическа наука. Основните причини за чешката „културна инвазия“ в следосвобожденска България са икономически (България предлага работа на много чехи, които се борят с безработицата на тогавашната Австро-Унгария, част от която все още е Чехия) и емоционално-идеологически (за мнозина от чехите е от голямо значение чувството за славянска взаимност и възможността да живеят и работят в свободна славянска страна) [Вачкова 2001: 58].

По-компактни групи ***евреи и арменци*** има в Шумен както през Възраждането, така и след Освобождението. Създадава се арменско и еврейско училище, както и арменско и еврейско благотворително дружество. Наблюдава се отново разпределение на сферите на употреба на функциониращите езикови формации и може да се обобщи, че взаимодействието на българския език и арменските и еврейските диалекти е на ниво битова комуникация.

В обобщение за интерлингвалния аспект на езиковата ситуация може да се каже, че българският език, със статут на висок, престижен език, е във взаимодействие с руския книжовен език, който също е с висок статус, с чешкия книжовен език (при образуването на научната терминология) и с нископрестижните турски, арменски и еврейски диалекти, чието функциониране се ограничава до битовото общуване между лица с нисък социален статус. Ако наложим модела за определяне на езиковата ситуация, отразен в „Диглосията“ на М. Виденов, можем да определим взаимодействието на българския книжовен език с турските, арменските и еврейските диалекти като ситуация с наличие на билингвизъм с диглосия поради ниския статус на чуждоезичните формации [по-подробно вж. Виденов 2005: 72-76].

3. Заключение

В заключение за езиковата ситуация в град Шумен в периода на доизграждане на новобългарския книжовен език може да се обобщи, че в официалните сфери на употреба тя е ендоглосна, защото се представя само от формациите на българския книжовен език, битуващ в писмената и разговорната комуникация на интелигенцията. Руското влияние в администрацията се осъществява предимно в терминологията, а чрез изучаването му в училище се осъществява т.нар. „академичен билингвизъм“ [по-подр. Вж. Виденов 2000: 204]. Чешкото влияние спомага за развитието на научния стил. В неофициалните сфери обаче езиковата ситуация в Шумен е екзоглосна. Освен формациите на българския език в нея участват и формации на други езици, говорени от представителите на етничните малцинства: турски диалекти (турското население, макар и многобройно, е малцинствен етнос спрямо българския – през посочения период турското население е около 4000 души по-малко от българското и е разположено в селата на Шуменската околия); еврейски и арменски диалекти. Етническите малцинства в България са билингви. В неофициалните сфери (в семейството и в приятелските кръгове) или в комуникативния континуум само от представители на съответния етнос се използват съответните етнически езици. Българският етнос също е в билингвални отношения с турското малцинство поради исторически и практически причини. В официалните сфери задължително се използва книжовният български език, чийто облик е в зависимост от социалните фактори (образованост на лицето, професия и т.н.) [Виденов 2000: 203].

Цитирана литература:

Андрейчин 1986: *Л. Андрейчин*, Из историята на нашето езиково строителство, С., 1986

История…1989: *БАН*., История на новобългарския книжовен език, С., 1989, 538

Вачкова 1997: *Вачкова К*.,Изследвания по история на българския книжовен език, част 1, Шумен, 1997

Вачкова 2001: *Вачкова К*.,Изследвания по история на българския книжовен език, част 2, Шумен, 2001

Вачкова 2005: *Вачкова К*., Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език, Шумен, 2005

Виденов 1990: *Виденов М*., Българска социолингвистика, С., 1990

Виденов 2000: *Виденов М*., Увод в социолингвистиката, С., 2000, 318

Виденов 2005: *Виденов М*., Диглосията, С., 2005

Генчев 1991: *Генчев Н*., Българска възрожденска интелигенция, С., 1991

Георгиева, Пенков 1996: *Георгиева Д., Пенков М*., Шумен и Шуменско 15 – 19 век, Шумен, 1996

Димков, под печат: *Димков Н*., Книгопечатане, периодика и книгоразпространение (1878 – 1900), под печат

Джумалиев 1968: *Джумалиев Г*., Град Шумен през Освободителната война – 1877/78г., Шумен, 1968

Изложение...1888: Изложение за състоянието на Шуменский окръг – 1888г., Шумен., 1888

Изложение...1891: Изложение за състоянието на Шуменското окръжие – 1891г., Шумен, 1891

Изложение...1896: Изложение за състоянието на Шуменското окръжие – 1896г., Шумен, 1896

Изложение...1899: Изложение за състоянието на Шуменското окръжие – 1899/00 г., Шумен, 1900

Кираджиев 2001: *Кираджиев С*., Българските градове, С., 2001

Николова 2004: Николова Н., Билингвизмът в българските земи 15-19 век, Шумен, 2004

Пенков, Дойков 1998: *Пенков И., Дойков В*., Градовете на България., 1998

Янчева 1978: *Янчева Е*., 150 години на просвета и култура, С., 1978

КНИЖОВНОЕЗИКОВАТА ПРАКТИКА НА БОЛГРАДЧАНИНА НИКОЛАЙ КАЗАНАКЛИ

Надежда В. Иванова

LITERARY LANGUAGE'S PRACTICE OF NIKOLAI KAZANAKLY FROM BOLGRAD

Nadezhda Ivanova

Literary language's practice of Besarabian Bulgarian intellectuals from Bolgrad has a representative role and significance and demonstrates the similarities and differences in language tendencies within Bulgarian boundaries in the 1860's-1870's. Nikolai Kazanakly is one of the first Bulgarian intellectuals in Bolgrad. He publishes a textbook of World History, in which he follows (almost but not quite) the model of Bulgarian language of another Besarabian intellectual – Teodosii Ikonomov. In some cases N. Kazanakly excels his own teacher and he deserves a dignified place in the History of the New Bulgarian literary language.

Един от първите представители на бесарабската българска интелигенция в Болградското културно-просветно средище (все още не добре проучено с оглед на ИНБКЕ) е учителят по история в Централно училище в Болград Николай Казанакли. Той е роден в с. Ташбунар (Бесарабия) около 30-те години на XIX в. Началното си образование получава при местния селски свещеник на черковнославянски език, след което се обучава в румъноезичен лицей в Яш. Откриването на първото национално средно учебно заведение с български език на преподаване съвпада с началото на трудовата му дейност. Тук Н. Казанакли работи като учител по история от 1860 до 1868 г. [Стоянова 1997: 49]. Изявява се като преводач на учебници на български език и публицист, сътрудничи на в. „Общ труд" (1868).

От тези кратки биографични данни става ясно, че всъщност Н. Казанакли не е изучавал български език, а владеенето му се е ограничавало

до рамките на родния селски диалект и в по-късен етап на болградския градски говор, от който вероятно е повлиян заради новото си местожителство. С книжовната форма на езика, предполагаме, се запознава в Централното училище: от речта на колегите си, от книгите и периодичните издания в голямата училищна библиотека, от все още малкия брой учебници и други издания, отпечатани в местната печатница.

Предвид това обстоятелство крайно интересна за разглеждане и анализ е книжовноезиковата практика на този „самоук" български интелигент, издал в Болград през 1864 г. една книга в превод от руски на български език за училищни цели – „Краткий учебник по Всеобща история"[1]. Според украинската езиковедка Е. Стоянова на страниците на дадения учебник е пренесен онзи език, на който общуват в семейството на автора с всички присъщи му просторечия и диалектизми, с примес на черковнославянизми – резултат от началния етап на обучение, със заемки от румънски език – резултат от по-нататъшното образование [Стоянова 1997: 49]. Трябва да отбележим обаче, че подобни характеристики за книжовния език на автора могат да се произнесат почти за всеки възрожденски книжовник, особено за тези, които творят в Болград или в Румъния въобще. За да се даде точна и конкретна оценка, необходимо е по-подробно да се проучи книжовноезиковата практика на Н. Казанакли и да се определи мястото му в ИНБКЕ.

Като цяло езикът на Н. Казанакли споделя общите тенденции и процеси, извършващи се в българския книжовен език през периода на доустрояването и унификацията му. Тази истина се потвърждава още от предговора на „Краткий учебник по Всеобща история", в който на чист и понятен български книжовен език се обяснява ползата от отпечатването на този учебник и от съдържанието му. Авторът се чувства длъжен да обърне внимание и да се извини за езика и правописа си: *„Но колко-то до ꙗзыкъ-тъ ми и правописанѥ-то, за първый-тъ молѭ Гг. Читатели да обърнѫтъ вниманѥ врьхъ мѣстны-ты условꙗ, кои-то рѣдомъ иматъ влиꙗнѥ отгорѣ му, макаръ че гледахъ да сѧ утрѫсѭ отъ това; за второ-то ще кажѫ, что сѧ държахъ, по възможность, до старо-то Българско правописанѥ, безъ да оставѭ да го съобразувамъ и*

---

[1] Пълното название е: Краткий учебник по Всеобща история, съчинение Др. Георга Вебера, Профессора и Директора на школата в Гейделберг. Преведено от немски език на руски под редакция Н. Соколова. От пето издание. От руски на български език преведено от Н. Казанакли, учител по всеобща история и география от Централното в Болград училище. Древна история. Болград. В училищната книгопечатница. 1864.

съ сегашно-то изговарꙗнѥ на думы-ты. Заради това драго ми ѥ да сѧ надѣвамъ, что Гг. Читатели ще бѫдѫтъ благоснисходителны, като срѣщатъ този родъ правописанѥ, може и не напълно испълненый“ (с. VI[2]). Трябва да се има предвид фактът, че към момента на издаването на Учебника е представен правописен модел на новобългарския книжовен език само от Пловдивската школа и от Г. С. Раковски, чиито варианти се отличават с архаичност заради придържането към графиката и към някои морфологични и други форми на старобългарския език, особено последователно застъпени при Г. Раковски. В годината на издаването на Учебника, 1864, излиза и кодификационният документ на Шуменската книжовна школа – „Кратка българска граматика с упражения“ от Д. Войников. Едва ли Н. Казанакли е успял да види тази граматика преди издаването на книгата си, но твърде вероятно е да е запознат със статии по филологически въпроси на Н. Геров, Г. Раковски, Д. Войников, тъй като се знае, че в училищната библиотека постъпват всички тогавашни български възрожденски периодични печатни издания. Възможно е учителят по история да се е запознал и с граматиката на Й. Груев, излязла през 1858 г. Неслучайно в предговора си Казанакли отбелязва, че се придържа към „старото Българско правописание“, макар и да се съобразява със съвременното за тогава произношение на думите.

Така етимологичният принцип е широко застъпен в графиката на Учебника, отпечатан иначе със средствата на гражданската кирилица, както е при много книжовници през Възраждането. Особеностите му са следните:

1. За отбелязване на вокала [ъ] употребява синонимните букви ***ъ, ѫ, ь***: *сътвори, рѫцѣ-ты, първи* (7). За отбелязване на вокала [и] използва буквите ***и, ы,*** почти не се среща ***i:*** *происхожденiе* (11), *животни* (7); *другы-ты народы, събытꙗ, ꙗзыка* (VI) – всъщност буквата *ы* се използва предимно в окончанията на думите и много по-рядко се среща в средисловие. Вместо буквата ***я*** [‘а; йа] и съчетанието ***ия*** [ийа] Н. Казанакли използва старата йотувана **а** (**ꙗ**): *състоꙗнѥ, живѣꙗла, растенꙗ* (7), *сношенꙗ* (11). Това положение не е типично за съществуващите книжовноезикови школи до този момент и по-късно, но е ярка особеност в графиката на колегата му от Болградското Централно училище Теодосий Икономов, което ни кара да смятаме, че Н. Казанакли е силно повлиян от него. Подобна употреба има и при звука [йе] и съчетанието ***ие*** [ийе], в това число и при отглаголни съществителни имена, където използва йотувано е (**ѥ**): *ѥще* (20), **ѥ** (форма на глагола *съм* в 3 л. ед. ч.), *родолюбѥ-то, правописанѥ* (VI), *съѥдинили, ѥдинъ, своѥ-то* (11), *прѣписванѥ, влиꙗнѥ, изговарꙗнѥ* (VI) – този облик на отглаголните съществителни напълно съответства на модела на Пловдивската и Шуменската школа[3] (един от нейните представители, И. Блъсков, отпечатва свои книги в Болград през 1863 и 1864 г.), но присъства също и в правописа на Теодосий Икономов, а по-късно и при Иван Иванов. През Възраждането все още не е постигнато единство в изписването на отглаголните съществителни и това проличава в различните книжовноезикови и правописни практики на тогавашните български книжовници и граматици.

2. При изписването на глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и 3 л. мн. ч. сег. вр. Н. Казанакли следва отново правописа на Теодосий Икономов и на Пловдивската школа, които обединяват всички говорни варианти с окончанията **-ѫ/-ѭ** и за мн. ч. **-ѫтъ/-ѭтъ**, но за III спр. на глаголите окончанието е **-атъ/-ѭтъ**, например: *молѭ, да оставѭ, да посрѣщнѫ* (V – VI), *прѣнасѭтъ, да обърнѫтъ, бѫдѫтъ*, но *иматъ, намиратъ, распространꙗватъ* (V – VI), дори като изключение присъства и окончание **-ꙗтъ**: *прѣдставꙗтъ* (12).

3. Редовно изписва ***ъ*** и ***ь*** в края на думите: *пѫть, вървежь, възможность* (V) *мѣсецъ, разумъ* (7).

4. Буквата **ѣ** стои на етимологичните си места и обединява ***я*** и ***е*** изговор: *мѣсто-то, цѣлость, рѣдъ-тъ* (V), *човѣци* (7), *тѣхный-тъ* (9).

5. Съчетанията ***-ър/-ръ*** и ***-ъл/-лъ*** изписва с **ъ**, а също и с **ь**, понякога и с **ѫ** и почти последователно ги употребява според източнобългарското произношение, което е характерно за говора на Болград и за Теодосий Икономов (но не и за Пловдивската школа), например: *Българети, свръзка, връхъ, първый-тъ, държахъ* (VI), *подѫлбоко* (8), *кълбо* (7) но има също и: *клъбо, длъго, удръжали* (12), *дръво* (7) *првый, утрѫсѭ* (VI) (отърся – б.м. Н.И.), *трѫсе* (15) (търси – б.м. Н.И.) – особено в последните два примера е несъмнено влиянието на родния говор на автора или на болградския градски говор.

6. За енклитичните местоименни форми (ме, те, се) Н. Казанакли отново е следвал примера на Теодосий Икономов, но с малки изклю-

---

[2] Н. Казанакли. Краткий учебник по Всеобща история. Болград, 1864. Понататък за удобство в скоби ще се изписва само номера на страницата, без посочване автора и годината на издаване на учебника.

[3] Виж: Вачкова К. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Шумен: К. Преславски, 2005. 220 с.

чения. Икономов употребява два варианта на енклитиките: **ма, та, са** и **мѧ, тѧ, сѧ**, а преводачът на Учебника по Всеобща история предпочита само вторите, които отговарят напълно на вида им в старобългарския и черковнославянския език, но те не се приемат в съвременния български книжовен език: *мѧ накарахѫ, сѧ прѣподава, да сѧ почне, сѧ държахъ* (V – VI). Това положение не се среща при никой друг книжовник в Болград, освен при Н. Казанакли и Теод. Икономов, не присъства и при нито една от школите през третата четвърт на XIX в., дори и при Г. Раковски местоимението е **ся**, а не **сѧ**. Въпреки че има редки изключения, когато тази енклитика и при учителя по история се появява като **ся**, например на стр. 15 и 16: *да ся трѫсе, да ся ꙗвѫтъ* и др., което е твърде необичайно заради факта, че той не използва буква **я**, а само **ꙗ**. Това ни кара да смятаме, че са възможни грешки при отпечатването на Учебника, особено ако се има предвид, че то е направено от С. Радулов, който употребява само този вид енклитични местоимения (**мя, тя, ся**).

7. Прилагателните от м. р. в ед. ч. приемат само пълно окончание **-ый**: *старый* (8), *различный-тъ, тѣхный-тъ главный занаꙗтъ* (9). Н. Казанакли не използва това окончание с функцията на член, както е и при Пловдивската школа. Това положение е често срещано при болградските книжовници и при Теодосий Икономов.

8. Н. Казанакли писмено разграничава именителен от косвен падеж при имената от женски род в ед. число, което не го различава от книжовноезиковата практика на повечето книжовници в Болград: *облѣчи земѭ-тѫ*... (7); *уроцы-ты по Всеобщѫ Историѭ; Историꙗ-та остава неповредена* (V). Разграничава също така и имената от мъжки род в мн. число, както е при Пловдивската и Шуменската школа и при Теодосий Икономов – *Българе-ти, здрави поглѣди, ученици-ти* (стар им. п.) и *за (на) Българе-ты, отъ другы-ты народы, на ученицы-ты* (стар вин. п.).

9. На етимологичното място на старобългарската **ѧ** пише буквите **е**, **ѣ** или **ꙗ**, освен в случая с енклитиките, където запазва **ѧ**: *врѣме-то* (8), *име* (11), *ꙗзыкъ, пѣть* (VI), *мѣсо* (23). Явно авторът на разглеждания учебник не се е замислял сериозно по въпроса за заместването на **ѧ** с точно определена буква и затова не е постигнато единство и последователност в писането на думи, изискващи тази замяна.

10. След съгласните ***ж, ч, ш*** употребява предимно гласните ***а, у***: *напечатамъ, държахъ, тозчасъ* (V – VI), *части* (8), *коршумова* (18). Но следва едно правило, съблюдавано и от Теодосий Икономов, според което след съгласната ***ч*** вместо ***у*** се пише ***ю***: *прочюти* (12, 15), *чюзды-ты* (17), *чюждинцы* (18), *чюдни* (20), *чювство* (23), *отчюпени* (33), въпреки че се срещат и изключения: *чукана* (10).

11. Членните форми при съществителните и прилагателните имена във вида, в който ги употребява Н. Казанакли, могат да се представят в таблица:

Таблица №1. Употреба на членни форми при Н. Казанакли

	Единствено число			Множествено число	
	м. р.	ж. р.	ср. р.	м. и ж. р.	ср. р.
Им. п.	**тъ**	**та**	**то**	**ти/ты**	**та**
Вин. п.	**а/тъ**	**тѫ**	**то**	**ты**	**та**

Пълният и краткият член при имената от м. р. в ед. ч. не са съобразени със синтактичен или фонетичен принцип, срещат се и в двата вида без определени правила за появата им, например: *сътвори по образъ-тъ си човѣка; в рай-ът* (7). Н. Казанакли пише членните морфеми полуслято с думите, както често се прави през Възраждането и в Болград особено. *мѫчнотии-ты и неудобства-та, в крѫгъ-тъ, лица-та, полза-та, на цѣлость-тѫ, общый-тъ, на уроцы-ты, ученици-ти* (V). Както се вижда, членните форми в мн. ч. при м. и ж. р. са -**ти** или -**ты** в зависимост от падежа. Тези членни форми почти не се употребяват при Теодосий Икономов, който предпочита членът -**тѣ**. Тук Н. Казанакли се разграничава от неговите положения и следва по-скоро Пловдивската школа. Много от възрожденските автори на граматики препоръчват употребата на тези форми на членовете (-ти/-ты), което е резултат от редукцията на гласните най-вече в Източна България и Тракия, а както знаем, повечето книжовници в Болград (в това число и Н. Казанакли) произхождат именно от тези области. По тази причина се срещат още ред случаи на редукция на гласни в текста на Учебника по Всеобща история.

12. Морфемите за степенуване на прилагателните и наречията пише слято с думите или разделно от тях: *понакъсо, най много* (V – VI), *поджлбоко* (8), *най длъго и въ най чистый видъ* (12), *погорно-то сѫщество* (12) и *по горне значенѥ* (13) – явно принцип за избор на слято или разделно писане на тези частици липсва и това се дължи на неустановеността на това правописно положение, както и на много други, в нашия книжовен език през Възраждането.

13. В книжовноезиковата практика на Н. Казанакли не се регистрира употреба на деепричастия, защото той предпочита съчетания от типа „като + глагол“, например: *...този постѫпъкъ не вреди..., като остава на прѣподаватель-тъ само да покаже... мѣстото...* (V). Сегашни деятелни причастия също почти не употребява. Единствената срещната форма е с функция на съществително име и напомня характерна за черковнославянската и руската система дума: *герой или кающыйсѧ* (22).

14. Бъдеще време у Н. Казанакли се образува с помощта на неизменяемата спомагателна частица ***ще***: *ще кажѫ, ще бѫдѫтъ, ще дамъ, ще има* (VI), която редовно се употребява от болградски книжовници, също и от Теодосий Икономов.

15. Прави впечатление, че въпреки влиянието на черковнославянския език в отделни случаи, не се срещат падежни окончания при съществителните и прилагателните имена, което е знак за липса на такива форми в разговорната реч и съответно следва обоснованото с това недопускане на падежни форми в книжния текст. В този акт прозира съзнателното отношение на Н. Казанакли към един от важните въпроси на книжовноезиковото ни устройство, а също и неговото решение за приложението му на практика, предложено на страниците на Учебника по Всеобща история.

16. Местоименната система на българския език при Н. Казанакли е представена чрез варианти както следва:

Лични местоимения: *то, мы, тꙗ, тии; му, го,* ***ѭ****, нѥго, нѥй, тѣхъ*;

Притежателни местоимения: *имъ, ми, тѣхни, тѣхный*;

Възвратни местоимения: *си, своѥ*;

Показателни местоимения: *ониꙗ, таѭ, този и тойзи, това, тѣзи*;

Относителни местоимения: *които, кои-то и кои, коѭ-то, коꙗ-то и коѥ-то*;

Обобщителни местоимения: *сичко, всички, всы-ты* – архаична форма.

17. В подчинените изречения използва руския съюз ***что***, наличието на който впрочем може да е под влияние на черковнославянския език, а оттам и наречието за причина и цел е ***за что-то*** и ***зачто-то***. В същото време срещаме съчетанието ***макаръ че***, втората част на което е със съвременния и още през Възраждането най-широко разпространен съюз ***че***.

18. По отношение на синтаксиса в книжовноезиковата практика на Н. Казанакли се наблюдава редовна употреба на обособени части,

липсващи в народната българска реч и свидетелстващи за старателна книжовна обработка по руски образец, например: *Императоръ-тъ, облѣченый с неограденѫ власть, сѧ ползува у тѣхъ съ божескы почесты...* (18).

19. В учебника на Н. Казанакли, както вярно отбелязва Е. Стоянова, се откроява употребата на диалектна лексика, морфологични и фонетични особености, присъщи най-вероятно на родния диалект на автора и на болградския градски говор, например: *'сичко* (VI), *унукъ* (40), *четыре стърны* (8); *занаѥти* (9) – рядък случай на преглас на **а** в **е**, както е в източнобългарските говори; *уйдисване* (11), *смисанѥ* (8); *кырванна търговиѭ* (10), *чюждинцы* (18), *купринены* (19), *по тривистѫ-тѫ отлѫгнѫтѫ плоскость* (25) – редукция на неударени гласни (рядко се появява); *криꙗха, изыдали, закалꙗли, правꙗли* (13), *произлꙗгалъ* (21), *довезохѫ* (24), *млогобройно-то* (18), *млого-то* (20); въвежда и термините *свиловъдство* (19), *рѫтъ Гымале* (20) и др., които обаче не се налагат в новобългарския книжовен език. Присъстват също и лексикални, правописни и морфологични особености с черковнославянски и руски произход: *благоснисходителны, благосклонность* (VI), *происхожденіе* (11), *зданꙗ* (20), *супруга-та* (25), *счастливый-тъ* (40). Отделни думи пояснява в скоби със синонимна българска или руска дума, а понякога и с румънска, например: *хубость (красотѫ); съразмѣрность (симметриꙗ); занаѥты (Industrie)* (17), *доходачи (пришелци)* (25) и др.

Николай Казанакли в книжовноезиковата си практика частично се придържа към съществуващите до годината на издаването на учебника му модели за книжовен език, като по-скоро копира положения от практиката на Теодосий Икономов, доколкото последният ги е възприел в издадените си в Болград книги и речи. Икономов създава собствен модел на български книжовен език и негов единствен последовател става този учител по всеобща история и география, който, обаче, с въвеждането на някои диалектизми от родния си говор и отклоняването от някои положения на Теодосий Икономов се отдалечава от образеца си за български книжовен език. Предимството на ученика Н. Казанакли пред учителя му Теодосий Икономов е, че намира за необходимо да обърне внимание на читателите върху езика и правописа си и да потърси оправдание за недостатъците им. По този начин той става един от малцината болградски книжовници и интелигенти, а вероятно и единственият, гласно изразил мнението си по книжовноезикови въпроси на българския език, с което заслужава достойно място в ИНБКЕ, въпреки че досега нито той, нито книжовноезиковата му практика са били обект на по-детайлно проучване.

Н. Казанакли с единствената си книга се включва в националното ни езиково строителство, воден от езиковостроителни принципи и методи, от които изхождат редица наши възрожденски книжовници. Негови основни принципи са:

1) Опиране върху съвременната говорима реч в местната ѝ реализация, тъй като Н. Казанакли ясно осъзнава, че „*мѣстны-ты условꙗ ... иматъ влиꙗнѥ отгорѣ му*".

2) Стремеж към наддиалектност поради съзнанието за обединителната функция на книжовния език: „*гледахъ да сѧ утрѫсѭ отъ това*".

3) Придържане към „*старо-то Българско правописанѥ*", но и съобразяване „*съ сегашно-то изговарꙗнѥ на думы-ты*". Тъй като тази цел е очевидно непосилна за него, сам осъзнава, че не е напълно изпълнена.

И макар да се срещат отделни случаи на регионални или чуждоезикови прояви и влияния, като резултат от диглосията и билингвизма на болградската българска интелигенция, книжовноезиковата практика на Казанакли споделя общите тенденции и процеси, извършващи се в българския книжовен език през периода на доустрояването и унификацията му.

Литература:

Стоянова 1997: *Стоянова, Елза.* История одного языкового острова. Письменность болгарской диаспоры на Украине в социолингвистическом и стилистическом аспектах. 1861-1993. Монография. София - Велико Тырново: Знак-94, 1997. 244 с.

КОГНИТИВНИ СЕМАНТИЧНИ ОТНОШЕНИЯ И ВРЪЗКИ НА ПРЕДЛОГА *НА* И ПРЕФИКСА *НА-* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Светлана Й. Неделчева

The paper presents a cognitive semantic analysis of the Bulgarian verbal prefix ***на-*** *and the preposition* ***на****. It aims to reveal the meaning carried by these units themselves and not by contextual knowledge, personal experience or any other type of information. We propose a schematization using topological representation. We show that the different meanings of the prefix and preposition have a common, invariant meaning. We also deal with the apparent synonymy between some meanings of the prefix and the preposition.*

Въведение

Изследването представя когнитивен семантичен анализ на българския глаголен префикс *на-* и на предлога *на*. Използваме топологичните връзки между обектите в пространството, за да представим схематично разположението им едни спрямо други. Много български автори са фокусирали върху взаимовръзката между префикси и предлози. До края на XIX в., обаче, в българската лингвистична литература не е правена разлика между предлози и префикси. 'Предлозите защо служат още? Предлозите служат още да ся съставят сложнити глаголи, като *написвам, записвам, преписвам, надписвам, дописвам* и пр.' [Войников 1880: 61]. Простите или непроизводните глаголи се разглеждат като комбиниращи се с предлози, като в резултат се появяват сложните глаголи [Карагюлев 1905; Калканджиев 1936]. Теодоров-Балан ги нарича 'предложни префикси' [1940: 314-7]. В средата на XX век българските лингвисти [Андрейчин, Иванов, Попов 1957: 130] диференцират префиксите и предлозите на основата на разделното или слятото писане: „Представките се пишат слято с корена на думата, за разлика от предлозите, които се пишат като отделни думи" [Андрейчин 1942]. Те, обаче, пренебрегват факта, че префиксът не съществува самостоятелно и когато е използван по този начин, той е предлог. Приликата между тях изглежда очевидна – 15 от всички 18 глаголни префикса функционират като предлози [Андрейчин 1987, Андрейчин и др. 1993, Георгиев 1991, Стоянов 1977, т.н.] Това отношение не е разглеждано като изграждащо формален модел, където когнитивните репрезентации се отнасят към лингвистичните форми. От синтактична гледна точка (напр. процеси като транзитивирането на нетранзитивна глаголна основа: intr. *скоча* 'I jump' -> tr. *прескоча оградата* 'I jump over the wall') можем да покажем префиксите на глаголите като конституиращи сложен предикат. Този проблем ще бъде предмет на друго изследване. Тук фокусираме върху семантичните отношения и връзки, като анализираме префикса *на-* и предлога *на* в българския език. Въпросът за отношението между глаголните префикси и предлозите от синтактична и семантична гледна точка е по-всеобхватен и актуален не само за българския и за славянските езици, но също за романските езици, към които принадлежи английският.

В това обсъждане първо представяме теоретичната рамка, основана на когнитивната граматика [Талми 1988, Ланакър 1987, 1991, Лейкоф и Джонсън 1999 и др.], която дава концептуалния инструментариум за описание на значението на предлозите и на глаголните префикси. В следващата секция анализираме семантичните значения на предлога *на* в различни конструкции и след това значенията на префикса *на-* с различни видове глаголи.

1. Теоретична рамка

Тази работа е ситуирана в теоретичната рамка на когнитивната граматика и значенията на предлога *на* и префикса *на-* ще бъдат представени от гледна точка на *семантико-когнитивните репрезентации,* генерирани от когнитивните схеми – всяка схема е абстрактна структура, изградена от семантични примитиви, напр. движение, промяна, контрол и др. и обекти от различни семантични типове [Декле 1990, 1996]. Синтаксисът на схемата подрежда примитивите във връзка с техните семантични типове. За да проверим дали приложеният израз, който представя схемата, е добре формиран, трябва да използваме функционалната система от типове, дефинирана по следния начин:

I: индивидуални съществителни/ individual entities (стол, книга, ...), C: колективни съществителни/ collective entities (тълпа, хора,...), L: локация/ location (море, град, държава, ...), M: насипни вещества/ massive entities (захар, кафе, чай,..), A: действие/ activity (работа, анализ,...), състояние/ state: (статична ситуация), кинема/ kinema: (кинематична ситуация) и динамо/ dynamo: (динамична ситуация) са основните типове.

Разликата, която откриваме между семантико-когнитивните схеми, се определя от капацитета на действието, извършено от обекта по отношение на ситуацията. Схемите могат да се разделят на две категории: статични схеми и еволвиращи схеми. Статичните схеми представят статични ситуации. Релаторът, който ги изгражда, е статичен. Статичните релатори, приложени към типовете обекти, конструират статичната ситуация. Еволвиращите схеми изграждат концептуалната категория на модификациите. Кинематичните релатори свързват две ситуации. Примитивите ПРЕМЕСТВАНЕ и ПРОМЯНА са кинематични релатори. Примитивът ПРЕМЕСТВАНЕ посочва преминаването на един обект от едно място на друго, а примитивът ПРОМЯНА маркира промяната на свойство на обекта, движение или завършена ситуация. Една еволвираща схема е кинематична, ако в нея е включен поне един кинематичен релатор и ако в състава ѝ не влиза динамичен релатор, така че динамичната схема е кинематична схема, която е изградена от поне един динамичен релатор.

За да дефинираме когнитивните примитиви, използваме концепти, наследени от топологията. Голям брой лингвисти [Талми 1988] използват топологични понятия. Разглежданата от математиците елементарна топология, обаче, не е достатъчно флексибилна, затова въвеждаме някои квази-топологични оператори със специфични характеристики, дефинирани върху абстрактни локации. Локацията се характеризира от топологични оператори като IN, EX, BOUND, CLOS (респективно вътрешност/ interior, външност/ exterior, граница/ boundary и затворено пространство/ closure (вътрешност + граничност)). Дадена локация LOC можем да определим в зависимост от *вътрешността на LOC* [IN (LOC)], *външността на LOC* [EX (LOC)], *вътрешната граница на LOC* [BOUND_int (LOC)] и *външната граница на LOC* [BOUND_ext (LOC)]. Възможно е да се специфицира сферата/ domain на локацията – например – пространствена сфера/ spatial domain, темпорална сфера/ temporal domain, действена сфера/ activity domain и т.н.. [Декле 1990, Декле и др. 2001].

Ще представим абстрактни репрезентации с помощта на концептите на когнитивната граматика, за да опишем значенията на предлога и префиксираните глаголи и за да разгледаме отношенията и връзките между тях. Целта на описанието е да проследи дали съществува инвариантно значение, изведено от различните изследвани значения.

2. На/на- семантичен и когнитивен анализ

2.1. Предлогът на

В българската езиковедска литература редица изследвания [Цонев 1934; Дуриданов 1953; Мирчев 1963] посочват, че предлогът ***на*** в новобългарския език е станал изразител на разнообразни значения на стария дателен падеж, включително и на притежателното. Усилията на мнозинството автори [Мирчев 1963; Михов 1911; Атанасова 1911] са били насочени главно към изясняване на въпроса как се е стигнало до аналитично предаване на посесивни отношения в новобългарския език. Този факт можем да считаме за разкриващ значението и развитието на предлога, както и на префикса. Настоящото изследване, обаче, фокусира върху пространственото значение на предлога като първоначално и инвариантно. Тук считаме, че предлогът ***на*** изразява релация между обект, движещ се в посока към хоризонтална или вертикална повърхност или неподвижно разположен върху тази повърхност (в зависимост от типа глагол), с който се комбинира. Да разгледаме следните примери:

(1) *Някаква голяма циркова трупа се натоварва **на** параход.*
*'Some large circus troupe had loaded its people **on** to a steamer.'*
(2) *...но с намерение да се повърне и да се нахвърли по-вързло **на** противника си.*
*'...with the intention, however, of returning, to hurl himself more fiercely **on** the enemy.'*
(3) *...благодарих за гостолюбието им, па се метнах **на** едното муле – **на** другото се натовариха вещите ми.*
*'...thanked them for their hospitality, after which I got **on** one of the mules, my luggage was placed **on** the other.'*

А. Динамичните глаголи тук насочват обекта към повърхността, която им служи като опора, когато я достигнат. Стативните глаголи или липсата на глагол позиционира обекта върху повърхността:

(4) ***На** една поличка стояха наредени всичките му лекарства.*
*'All his drugs and medicines were arranged **on** a little shelf.'*
(5) *А моят закон е написан **на** качулката ми: лъжовен свят и суета сует!*
*'My law is written **on** my cap; it's a false world and all is vanitas vanitatis!'*
(6) *Селямсъзът седеше **на** шестото стъпало на стълбите...*
*'Seliamsiz was sitting **on** the sixth step of the stairs...'*

Б. Освен че пространствените локации се използват като повърхности, темпоралните периоди също се концептуализират като повърхности за провеждането на определени дейности, осъществени пред този период, независимо дали това е цял ден (7) или само един момент (8):

(7) ***На**-четвъртия ден полицаите нахлуха отново и извършиха старателен оглед.*
*'**Upon** the fourth day of the assassination, a party of the police came, very unexpectedly, into the house, and proceeded again to make rigorous investigation of the premises.'*
(8) *...той ще я прегърне страстно **на** мига...*
*'...that he was eagerly to seize it **on** the instant.'*

В. Метафоричните употреби на предлога ***на*** също се подчинявт на инвариантното значение за изразяване на позиция върху повърхност, при стативен глагол, или достигане на повърхност като цел на движение, при динамичен глагол, въпреки че в тези случаи повърхността е метафорична:

(9) *„Конете знаят пътя!" помисли си Матаке, но бързаше да влезе в хана и не се спря **на** тая мисъл.*
*„The horses know the road!" thought Matake to himself, but was eager to enter the inn, and did not stay **on** that thought.*
(10) *Аз пак се натъкнах **на** този крайно любопитен епизод.*
*'Again I came **upon** this amazing episode.*

В пример (9) наблюдаваме семантично пространство, където позицията изразява запазване на състоянието на обекта. Схемата на Фигура 1а представя дву-измерна диаграма на хоризонтална ос, където е представена релацията между локацията и обекта.

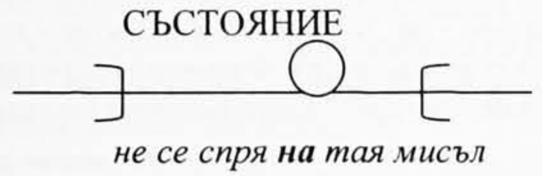

Фиг. 1а. *Матаке... не се спря **на** тая мисъл.*

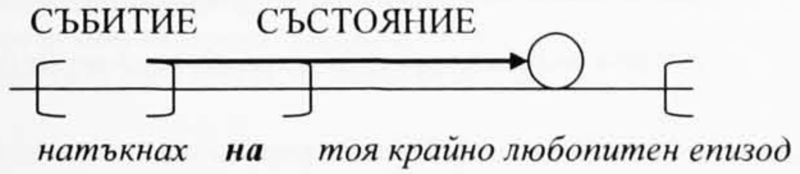

Фиг. 1б. *Аз пак се натъкнах **на** тоя крайно любопитен епизод.*

Считаме, че когнитивното възприемане на една локация като опора за обекта и на обекта понякога като упражняващ тежест върху опората не се отнася само до физическия свят, но и до абстрактните концепти. Опората предотвратява падането на обекта или, в случаи като (10 – Фиг. 1б), спира по-нататъшното му движение. Следователно, като използва *на*, говорещият загатва, че обектът е достигнал локацията или възнамерява да я достигне в следствие на движението си.

2.2. *Префиксът* на-

Употребите на префикса ***на-*** в съвременния български език са свързани със създаването на думи „с различно лексикално значение от това, което е било в произвеждащата дума“ [Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 262]. В повечето от случаите ефектът на префикса ***на-*** върху глагола е, че го превръща в свършен вид, а при съществителните – специфицира локацията. Тук основното му пространствено значение определяме като движение към локация или разполагане върху локация. Много глаголи илюстрират това значение: *намята* ‘to put **on**’; *настъпва*$_1$ (стъпва върху) ‘to tread **on**’; *настъпва*$_2$ (идва) ‘to come **on**’; *нахвърлям* (се) ‘to jump **on**’; *нарамя* ‘to put **on** one’s shoulder’, etc. Това инвариантно значение на префикса *на-* откриваме също в някои съществителни, напр. *наковалня* ‘anvil – an iron block **on** which hot metals are beaten’; *навечерие* ‘eve – the evening before an occasion’; *началник* ‘head – the person who is in charge, etc.

Голяма част от глаголите, образувани посредством префиксация с ***на-***, не променят значително значението си, освен преминаването в свършен вид: *науча* - *уча* ‘to acquire knowledge completely – to acquire knowledge’; *наобядва* – *обядва* ‘to finish having lunch – to have lunch’; *насече* – *сече* ‘to hue to the end – to hue’; *натоваря* – *товаря* ‘to load completely – to load’; *налива* – *лее* ‘to pour into a container – to pour’, etc. Този аспектуален смисъл обикновено се класифицира от речниците като „извършване на действието до край“ както посочват следващите примери:

(11) *Запали бързо електрическото фенерче и си* ***наля*** *чаша уиски.*
‘She hastily snapped on her electric torch and ***poured*** *herself a glass of whisky.’*
(12) *Като че някаква гигантска ръка бе* ***насякла*** *с яростни удари мъртвите долини.*
‘With fierce strokes, some gigantic hand seemed to have ***hewn out*** *the lifeless valleys.’*

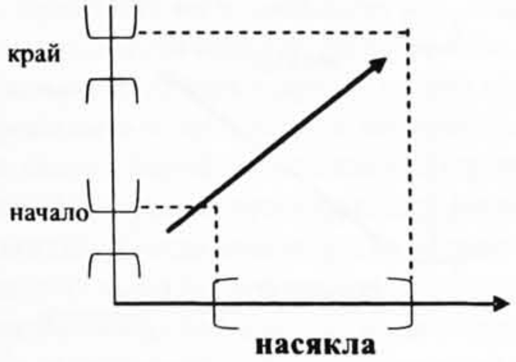

Фиг. 2. (12) *Като че някаква гигантска ръка бе* ***насякла*** *с яростни удари мъртвите долини.*

За пример (12) използваме схемата на Фигура 2. Хоризонталното измерение представя различни места в пространството, а вертикалното – темпоралната ос. Обектът тръгва от началната точка на локацията към целта, която е насичането. Глаголът *насякла* означава, че „сеченето“ е свършило, приключило е, т.е. агенсът вече не е зает със сечене. То е достигнало финалната си точка, което ни води към идеята за **достигането на целта**. Следователно, откриваме отново същия концепт за пристигането в определена локация, макар че не е очевиден на пръв поглед.

В (11) глаголът *наля* означава, че след като процесът, означен с глаголната основа *лее* ‘to pour’ е завършен (т.е. целта е постигната), уискито е вече в чашата.

И накрая, изненадващо е откритието, че *на-* може да изразява придобиване на качество/ характеристика (като префикса *в-*): *начервя* ‘to make one’s lips red’; *насиня* ‘to become blue’. Понякога се свързва с постигане на резултат в следствие на процеса, означен от глаголната основа, като този резултат представлява състояние или качество: *натежа* ‘to grow heavy’, *намокря* ‘to make wet, to wet’.

(13) *Баща му го* ***насини*** *с два плесника.*
‘His father slapped him and his face turned blue.’
(14) *Тя нервно* ***намокри*** *устни и опита да се усмихне.*
‘She nervously wetted her lips and tried to smile.’
(15) *Раницата му* ***натежа*** *по пътя към селото.*
‘His backpack grew heavy while he was walking to the village.’

Това значение може да се представи графично по следния начин (Фиг. 3):

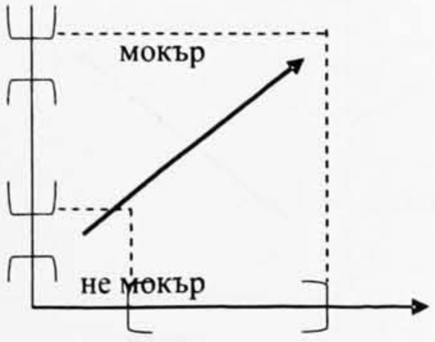

намокри

Фиг. 3. (14) *Тя нервно* ***намокри*** *устни и опита да се усмихне.*

В (14) обектът преминава от едно състояние в друго. В този пример първото състояние ‘сухите устни’ е различно от ‘финалното състояние’, а целта устните да бъдат намокрени е състоянието, постигнато в края. Според инвариантното значение на *на-* и топологичните репрезентации, които представихме на другите му употреби, тук употребата се отнася до промяна, извършваща се върху абстрактна локация. Като разглеждаме глаголите, образувани чрез префиксация с *на-*, виждаме, че повечето от тези глаголи носят идеята за „извършване на действие върху определена локация, която е експлицитно посочена“ (*го насини* в (13) или *му натежа* в (15). Можем да твърдим, че като използва *на-*, говорещият набляга на напускането на предишното състояние (което не е споменато) и основата (която често е прилагателно име) специфицира достигнатото състояние.

Анализът на предлога *на* и префикса *на-* показва че, въпреки разнообразието им от употреби, те всички запазват инвариантното значение – **придвижване към локация или позициониране върху локацията**. Начинът, по който е разгледана локацията, обаче, не винаги е толкова опростен. Изразяването на „придобиване на качество“ е по-абстрактна употреба на префикса *на-* и обхваща състояния, които оказват въздействие върху обакта.

Заключение и перспективи

Представеният тук анализ показва, че префиксите и предлозите имат общи значения и можем да достигнем до инвариантна семантична репрезентация. Предлогът *на* и префиксът *на-*, въпреки че в някои от случаите инвариантното значение не прозира ясно, фокусират върху локацията или движението към локацията с цел достигането ѝ. Изследванията на предлозите и омонимните им префикси в българския език продължават, както и подобни изследвания в другите славянски и в романските езици. Използваме същия топологичен инструментариум с иконична репрезентация, за да обясним и да открием инвариантното семантично значение на всяка двойка префикс/предлог.

Този подход допринася за изучаването на дълбоките връзки между езика и когнитивните репрезентации, като взема под внимание някои диахронни трансформации, дължащи се на когнитивните процеси.

Библиография

1. Андрейчин, Л. 1942. *Основна българска граматика*. С.

2. Андрейчин, Л., Иванов, М. Попов, К. 1957. Съвременен български език, IIч. София: Народна просвета.

3. Андрейчин, Л. и др. 1993. Граматика на съвременния български език, Морфология. т. 2. София: БАН.

4. Андрейчин, Л. 1987. Основна българска граматика. София: Наука и изкуство.

5. Атанасова, Е. 1911. Изрази за притежание в българския език. Изв. Семинара по слав. Филология, кн. 3.

6. Бояджиев, Т., Куцаров, И., Пенчев, Й. 1998. Съвременен български език. София.

7. Войников, Д. 1880. Българска граматика. Пловдив.

8. Декле, Дж. –П. 1990: Desclés, J.-P. 1990. „State, event, process, and topology“, in *General Linguistics*, vol.29, n°3, Pensylvania State University Press, University Park and London, 159-200

9. Декле, Дж. –П. 1996: „Cognitive and Applicative Grammar: an Overview“, in C. Martin Vide (ed.), *Lenguajes Naturales y Lenguajes Formales*, XII, Universitat Rovra i Virgili., 29-60.

10. Декле, Дж. –П., Гвйедежка Е., Монте-Редон А. 2001: Desclés J.-P., Gwiedezka E., Montes-Redon A. 2001. „Towards invariant meanings of spatial prepositions and preverbs“, *ACL-2001 Workshop on Temporal & Spatial Information Processing*.

11. Дуриданов, И. 1953. Един случай на ранна употреба на предлога *на* за изразяване на дателно отношение. Бълг. Език, №1.

12. Георгиев, Ст. 1991. Българска морфология. Велико Търново: Абагар.

13. Калканджиев, П. 1936. Кратка българска граматика. Пловдив.

14. Карагюлев, Кл. 1905. Ръководство по български правопис. Ч I. Пловдив.

15. Кочанска, А. 1996: Kochanska, A. , 1996, „Temporal meanings of spatial prepositions in Polish: the case of przez and w“ in Martin Pütz & René Driven (eds.,) 491-508

16. Лейкоф, Дж. И М. Джонсън. 1999: Lakoff, G. & Johnson, M. 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

17. Ланакър, Р. В. 1987: Langacker, R. W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar, vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. California.

18. Ланакър, Р. В. 1991: Langacker, R. W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar, vol. 2: Descriptive Application*. Stanford: Stanford University Press.

19. Мирчев, К. 1963. Историческа граматика на българския език. С.

20. Михов, П. М. 1911. За новобългарското изказване на дателен падеж. Изв. Семинара по слав. Филология, кн. 3.

21. Пюц, М. и Рене Дривен. 1996: Pütz, M. & René Driven. (ed.) 1996. *The Construal of Space in Language and Thought*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York.

22. Стоянов, Ст. 1977. Граматика на българския книжовен език. София: Наука и изкуство.

23. Талми, Л. 1988: Talmy, L. 1988. „The relation to Grammar in Cognition“, in Rudska-Ostyn, Brygida (ed.), 165-205

24. Теодоров-Балан, А. 1940. Нова българска граматика. С.

25. Цонев, Б. 1934. История на българския език. т. II. С.

МЕТАФОРИЧНИ И МЕТОНИМИЧНИ МОДЕЛИ НА СТРАХ В АНГЛИЙСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Аглика Д. Добрева

METAPHORICAL AND METONYMICAL MODELS OF FEAR IN ENGLISH AND BULGARIAN

Aglika Dobreva

The article deals with metaphors and metonymies of fear in English and Bulgarian. The differences between metaphorical and metonymical expressions in both languages are attributable to differences in the two linguistic systems and to a lesser degree to some cultural peculiarities. The lack of major differences in the metaphorical and metonymical structuring of fear in English and Bulgarian is due to the universality of the metonymical principle 'physiological effects of an emotion stand for the emotion'.

Целта на изследването е да се сравни структурирането на метафори и метонимии на емоцията срах в английски и български език. Изследването на метафори за емоции, а и на метафората изобщо, често е било свеждано до изследвания на метафората като стилистична фигура. За разлика от традиционното схващане за метафората като стилистична фигура редица автори (Лейкъф, Кьовечеч) споделят виждането за метафората като начин на мислене, който би могъл да се приложи в описанието на такива сложни явления като емоциите. Освен това, метафорите и метонимиите могат да ни дадат по-пълна картина за възприемането на абстрактни понятия като емоциите. Метафори за страх са избрани като предмет на статията по следните причини:

Първо, страхът е базисна, прототипна емоция и като такава е добър пример за обобщаващата категория 'емоция'. Второ, концептуалните метафори описват по-пълно емоционални 'концепти' в сравнение с други методи (като компонентния анализ, например).

Метонимии на страх

Когнитивните метонимни и метафорични модели в статията, както и повечето от примерите са цитирани по Кьовечеч. Сравненията с български примери, както и еквивалентите са предоставени от автора на статията.

Както и при други базисни емоции, физиологичните и поведенческите реакции, съпътстващи емоциите, служат да ги заместят при концептуални метонимии. Това личи от следните примери.

ФИЗИЧЕСКАТА ВЪЗБУДА ЗАМЕСТВА СТРАХА:

He was *shaking* with fear. (трепереше)

She was *trembling* like a leaf. (потрепери)

Tom had the *jitters* when he had to go outside alone. (разтрепери се)

The arrival of the railroad caused much *fear and trembling* among the Indians. (буквално 'страх и треперене')

That gave him the shakes. (Това го накара да се разтрепери.)

Snakes give me the *shivers.* (тръпки ме побиват)

Our enemies must be *trembling in their shoes.* ('треперят им мартинките/гащите')

Еквивалентът на български в последния пример може да се определи като 'метафорична метонимия' – термин, използван от Кьовечеч в анализа на емоционални концепти (Kovecses,1990, стр.93). Тъй като треперенето е една от физиологичните реакции на страха и в този смисъл се използва вместо страх, то може да бъде определено като метонимия. От друга страна, процесът на треперене се пренася върху друг обект (гащите, мартинките), така че в същото време изразът може да се определи като метафора.

She *quaked* at the thought of leaving the house at night. (потрепери).

Dick *quivered* like a rabbit.(трепереше, разтрепери се).

В горните примери се използват глаголи-синоними на треперя и в двата езика. В български език се използват представки за образуването на различни глаголи, които имат един и същ корен и които са взаимозаменяеми, докато в английски език се използват различни синоними (макар че от диахронична гледна точка произходът им е общ).

УСКОРЯВАНЕТО НА СЪРДЕЧНИТЕ УДАРИ замества страха в изразите:

His heart pounded with fear. (сърцето му биеше лудо).

My heart *began to race* when I saw the animal. (сърцето ми започна да бие бързо).

The student got up to make his first speech *with his heart in his mouth.*

My *heart leapt into my throat.* ('сърцето ми подскочи', 'усетих сърцето си в гърлото').

Подобни изрази, които се свързват със смяна на местоположението на сърцето, на български са 'сърцето ми отива в петите'. Обаче в този случай местоположението на сърцето е в долната част на тялото, подобно на израза *to have one's heart in one's boots.* ('сърцето ми е в ботушите')

I had *my heart in my mouth* when I went to the bank to ask for more money. ('сърцето ми бе свито', 'глътнал си бях езика'). В горния пример на английски местоположението на сърцето е преместено в посока нагоре, което на български не е типично букв.'сърцето ми беше в гърлото'

НАРУШЕНИЕ НА СЪРДЕЧНИЯ РИТЪМ

His *heart stopped* when the animal jumped in front of him. ('сърцето му спря'.)

You made *my heart miss a beat* when you said you had left the money at home. ('накара сърцето ми да спре')

БЛЕДОСТ

She turned *pale.* ('пребледня')

You are *white* as a sheet.('бял като платно')

His face *blanched* with fear.('пребледня')

He was *grey* with fear. ('посивя')

Белият цвят се свързва със страха в английски и български, докато сивият едва ли може да се асоциира със страх в български език.

НАСТРЪХВАНЕ НА КОЖАТА

A shriek from the dark *gave me goosebumps.* ('накара ме да настръхна')

That man gives me the *creeps.* ('побиват ме тръпки')

The sound of someone coming towards the door made *my flesh creep.*('кожата ми настръхна', 'мравки ме полазиха')

His skin *was prickling* with fear. ('кожата му настръхна')

I *felt my flesh crawl* as he described the murder. ('мравки ме полазиха', 'тръпки ме побиха')

Следните примери обединяват две концептуални метафори, а именно НАСТРЪХВАНЕ и ФИЗИЧЕСКА ВЪЗБУДА.

Cold shivers went down my spine. (Студени тръпки ме побиха.)

The thought *gives me cold shudders.* (Тръпки ме побиват като си помисля.)

КОСАТА СЕ ИЗПРАВЯ

The story of the murder *made my hair stand on end.* ('накара косата ми да се изправи/настръхне')

That was a *hair-raising* experience.('ужасяващ/ от който може да ти настръхне косата')

It was *hairy* driving down that narrow road in the darkness.('страшно')

В последния пример няма метафоричен еквивалент на български.

Кьовечеч описва последните примери като метонимия, поради субективното усещане за изправяне на косата като резултат от настръхване, макар че би могло да се оспорва доколко са действителни подобни усещания.

НЕВЪЗМОЖНОСТ ЗА ДВИЖЕНИЕ

I was *rooted to the spot.* ('замръзнах на място')

He was so terrified he *couldn't move.* ('не можеше да мръдне')

She was *scared stiff.* ('изплаши се така, че не можеше да мръдне')

He was *paralyzed with fear.* ('парализира се от страх')

My *legs turned to rubber.* ('краката ми се подкосиха')

Горните изрази, които отново са и метонимии, и метафори, показват, че една и съща представа за обездвижване се реализира в изрази и от двата езика. Тази представа присъства и в определения като *petrified/ numbed* ('вцепенен'). 'Гипсирам се' съдържа същата идея.

ПОНИЖАВАНЕТО НА ТЕЛЕСНАТА ТЕМПЕРАТУРА, както и ОБЕЗДВИЖВАНЕ присъстват в изразите:

She was *frozen in her boots.*('замръзна')

I was *frozen in my tracks.* ('замръзнах')

Съществува сходство в двата езика по отношение на тази част, която се превежда като 'замръзвам'

НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ ДИША

She was *breathless with fear.*(Дъхът й спря.)

He *gasped with fear.* (Задъха се от страх.)

НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ ГОВОРИ

He was *struck dumb.* (Той онемя.) I was *speechless* with fear. (Онемях от страх/ Загубих ума и дума.)

Във втория вариант на превода се сливат двете концептуални метафори НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ ГОВОРИ и НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ МИСЛИ.

Български изрази, които съдържат същата идея, са 'глътвам си езика','глътвам си граматиката'.

НЕВЪЗМОЖНОСТ ДА СЕ МИСЛИ

My mind *went blank* with fear. (Не можех да мисля от страх.)

Българският еквивалент в този случай е неметафоричен.

You *scared me out of my wits* . ('Изкара ми акъла.')

She was *out of her mind* with fear. ('обезумя, изкара си акъла')

I was frightened *out of my senses.* ('изкарах си акъла')

Афиксацията в български език играе важна роля при образуването на метафорични изрази, някои от които дори не възприемаме като метонимични (метафорични.) (напр. обезумявам).

НЕВОЛНО ИЗПУСКАНЕ НА ЧЕРВАТА ИЛИ ПИКОЧНИЯ МЕХУР

Има много примери, предимно жаргонни, които показват този вид физиологични реакции:

I was *scared shitless* when I saw the man with the knife coming toward me. Don't be a *chicken shit.*

ИЗПОТЯВАНЕ

The *cold sweat* of fear *broke out.* ('студена пот изби')

There were *sweat beads* on his forehead as the animal approached.('имаше капчици пот')

Her palms were *damp* as she entered the boss's office. ('дланите й бяха влажни от страх')

NERVOUSNESS IN THE STOMACH

He got *butterflies in the stomach.* ('стомахът му се сви')

A cold fear *gripped him in the stomach.* ('стомахът му се сви от страх')

Еквивалентите на български не са буквални преводи, а метонимии, които се основават на действителни физиологични реакции на дискомфорт.

СУХОТА В УСТАТА

My *mouth was dry* when it was my turn. ('устата ми пресъхна')

He was scared *spitless* .('устата му пресъхна')

КРЕЩЕНЕ

She was *screaming* with fear. ('викаше от страх')

НАЧИН НА ГЛЕДАНЕ

There was *fear in her eyes.* ('имаше страх в очите й')

СПАДАНЕ НА ТЕЛЕСНАТА ТЕМПЕРАТУРА

Just the face of the monster was enough to *make my blood run cold.* ('да смрази кръвта').

I heard a *blood-curdling* scream. ('смразяващ кръвта')

It *chilled my blood* to hear a man I thought had been dead for years./*The blood turned to ice* in his veins./I *was chilled to the bone.* ('кръвта ми се смрази')

He wanted to dance with her but *got cold feet* and he didn't. ('изплаши се' – неметафоричен еквивалент)

Her blood froze when she had to walk through the cemetery at night. ('кръвта ѝ замръзна')

He *froze* with fear. ('той замръзна от страх')

I felt *icy fingers going up* my spine. ('усети студени тръпки')

It was *spine-chilling* to learn that there was a murder in our neighbourhood. ('смразяващо кръвта')

That movie was a real *chiller.* ('смразяващ кръвта')

The man *broke out in cold sweat* as a gun was put to his head. ('студена пот изби')

I was going to apply for that job but I got *cold feet.* ('изплаших се')

Горният израз няма метафоричен еквивалент на български (букв. 'краката ми станаха студени'). Следователно, той е културно-специфичен. Тъй като негативните емоции са локализирани в долната част на тялото, страхът се свързва с краката.

СТРЯСКАНЕ, БЯГСТВО

When he heard the police coming, the thief *took to his heels.* ('търти да бяга', 'плю си на петите')

Примерите показват стратегия на метонимия.

The mouse *scurried into its hole* when the cat appeared. ('избяга в дупката си')

The army sent the enemy *scuttling.* ('избяга')

He *fled* from persecution. ('избяга')

Горните примери се основават на метонимия, т.е. означават страх, без директно да го назовават. Метонимичните принципи са следните: Физиологичните/поведенчески ефекти на емоцията заместват емоцията. В някои случаи, обаче, се използват метафори, за да се постигне тази метонимична стратегия e.g. *take to one's heels.*

Кьовечеч твърди, че различните видове физиологични ефекти и поведенчески реакции не означават еднакво ниво на интензивност: 'the various kinds of physiological effects and behavioural reactions do not indicate the same level of intensity' (Kovecses, 1990,стр.73).

Реакциите могат да бъдат поставени в следния възходящ ред: УВЕЛИЧАВАНЕ НА СЪРДЕЧНИТЕ УДАРИ, ФИЗИЧЕСКА ВЪЗБУДА, ПОНИЖАВАНЕ НА ТЕЛЕСНАТА ТЕМПЕРАТУРА, СТРЯСКАНЕ, НЕВЪЗМОЖНОСТ ЗА ДВИЖЕНИЕ.

Ако разгледаме различните подчинени представители на категорията страх, ще видим, че различни реакции са типични за различни форми на страх. Например, ОБЕЗДВИЖВАНЕ или ИЗПРАЗВАНЕ НА ЧЕРВАТА характеризират ужас, докато УВЕЛИЧЕНИЕТО НА СЪРДЕЧНИТЕ УДАРИ изглежда се свързва с по-малко интензивни форми на страх. (Kovecses,1990, p.73). Всичко това се обобщава в един когнитивен модел, предложен от Кьовечеч:

1. Опасност

Съществува опасност

2. Страхът съществува

S усеща някои физиологични ефекти: физическа възбуда, увеличаване на сърдечните удари, лицето пребледнява, нервност в стомаха, сухота в устата, изпотяване (в по-малка степен: понижаване на телесната температура, кожата се свива, неволно изпускане на червата и пикочния мехур).

S показва някои поведенчески реакции; начин на гледане, (неспособност за дишане, неспособност за говорене)

3. Бягство

S бяга от опасност

Очевидно е, че този модел може да се приложи както в английски, така и в български, тъй като физиологичните реакции, съпътстващи емоциите, са универсални. Бих добавила, обаче, че този модел е идеализиран, тъй като причините за страха са различни за различните хора, както и реакциите. Това, което е универсално, е, че причината за страха идва отвън и трудно може да се контролира.

Метафори за страх

Следните примери са взети от Кьовечеч (Kovecses, 1990, стр.75) и са типични метафори за страх, отражение на метафората СТРАХЪТ Е ТЕЧНОСТ ВЪВ ВМЕСТИЛИЩЕ.

Fear was *rising* in him. (У него се надигаше страх.)

The sight *filled* her with fear.('изпълни я със страх')

She could not *contain* her fear. (Не можеше да сдържа страха си.)

He was *full of* fear. (Беше изпълнен със страх.)

За разлика от емоцията 'яд', при страха няма данни дали течността (метафорично заместваща емоцията) е гореща или студена.

СТРАХЪТ Е ЗЪЛ ВРАГ

There was a fear *lurking* in her heart that she wouldn't succeed.('прокрадваше се')

Fear slowly *crept up on* him. ('обзе го')

He was *choked by* fear. ('беше задушен')

Ще определя горния пример като граничен случай между СТРАХЪТ Е ЗЪЛ ВРАГ и метонимията ЗАДУШАВАНЕ.

He was *hounded by* the fear that the business would fail. (‘беше завладян’)

The fear that things wouldn’t work out continued to *prey on* her mind. (‘да дебне’)

She managed to *harness* her fear. (‘да обуздае, опитоми’)

СТРАХЪТ Е МЪЧИТЕЛ

They were *tortured by* the fear of what was going to happen to their son. (‘бяха измъчени’)

Her parents were *tormented by* the fear that she might drown. (‘измъчваха се’)

FEAR IS AN ILLNESS

She was *sick with* fright. (‘ поболя се от страх’)

I have recovered from the shock slowly. (Бавно се възстанових от шока.)

От горните изрази личи, че страхът може да бъде болест или да причини болест. Има една версия на горната концептуална метафора на български: СТРАХЪТ Е ПСИХИЧНА БОЛЕСТ в израза ‘полудявам от страх’, ‘обезумявам от страх’

СТРАХЪТ Е СВРЪХЕСТЕСТВЕНО СЪЩЕСТВО е метафора, присъстваща в следните изразис:

She was *haunted by* the fear of death. (‘преследвана, обзета, обладана’)

Let’s get out of here, this is a *spooky* place! (‘призрачно, зловещо’)

His *dark fears* lingered on. (‘тъмни страхове’)

It was a *ghastly* scene.(‘ужасен’)

Ковечеч твърди, че ‘нашето познание за това, което предизвиква страх, става част от понятието ни за страх’(‘our notion of what produces fear becomes part of our concept of fear’). (Kovecses,1990, стр.76). Например, свръхестествени причини и смъртта ни карат да възприемаме страха като свръхестествено същество. От друга страна, възприемането на страха като мъчител, враг или болест хвърлят светлина върху негативния аспект на страха ’negative relationship between the emotion and the self’ (ibid.), като се подчертава, че причината е извън човека.

Друга много продуктивна метафора е структурирането на страха като опонент.

СТРАХЪТ Е ОПОНЕНТ

He was *wrestling with* his fear. (‘бореше се’)

Her fear *overcame* her. (‘завладя’)

Fear *took hold* of him. (‘го завладя’)

I was *gripped* by fear.(‘бе сграбчен’)

He could not *control* his fear.(‘не можеше да контролира’)

She was *besieged* by fear. (‘завладян’, букв. ‘обсаден’)

They were *seized* by fear. (‘завладяни, сграбчени’)

She eventually *suppressed* her fear.(‘потисна’)

I was *struggling* with fear. (‘борех се със’)

He was *fighting* his fear but fear *won out*. (‘бореше се’)

She was *attacked* by fear. (‘връхлетяна’)

Panic *overtook* them. (‘завладя я’)

Всички тези примери свидетелстват, че елементът контрол над страха е твърде важен за начина, по който ние структурираме тази емоция.

СТРАХЪТ (ОПАСНОСТТА) СА ТЕЖЕСТ

He was greatly *relieved* when the danger was over. (‘почувства облекчение’)

Fear *weighed heavily* on them as they heard the bombers overhead. (‘страх тегнеше над тях’)

She looked around and gave *a sigh of relief*. (‘въздишка на облекчение’)

Her fears were *alleviated* when the neighbours came home. (‘уталожиха се’)

He was *burdened* by the possibility of not seeing his friend any more. (‘тежеше му’)

Използването на метафората ТЕЖЕСТ означава негативен аспект на сферата- цел – т.е. страха.И тежестта и страхът са неприятни. (Kovecses, 1990,стр.77)

Друга метафора, която се използва в концептуализацията на страха, е СТРАХЪТ Е ПРИРОДНА СИЛА.

Fear *swept over* him. (‘завладя’)

She *was engulfed* by panic. (‘завладяна, погълната’)

There was *a surge* of fear. (‘вълна от страх’)

He was *flooded* with fear. (‘залята от страх’)

I was *overwhelmed* by fear. (‘завладяна от страх’)

Fear *came over* him. (‘обзе го,’ ‘заля го’)

She *was carried away* by fear. (завладяна, ‘пометена’)

Трябва да се отбележи, че страхът не е типично представен като природна сила на български. Така че *swept over*, *flooded*, *carried away*, *came over* не се превеждат буквално на български.

Приликата между природна сила и емоцията страх е в невъзможността за контролиране на емоцията. Личността пасивно понася ефекта на емоцията. Друга концептуална метафора е СТРАХЪТ Е ПО-ВИСШ.

Her fear *prevented her from* going into the house. (‘не й позволи’)

Fear *drove him* to do something he wouldn't have done normally.('го подтикна')

His actions *were dictated* by fear. ('бяха продиктувани') .

She was *ruled by* the fear that something was going to happen. ('бе водена')

Fear *dominated* his actions.('доминираше')

Fear *reigned* in their hearts. ('владееше')

Както по-горните метафори показват, страхът е нещо, което може да ни предпази от това да направим нещо, да ни накара да направим нещо и изобщо доминира нашето поведение (Kovecses,1990, стр.78), което предполага малка възможност да му се противопоставим.

Следващият модел на страха, който се основава на метафори, е предложен от Кьовечеч:

1. Опасност.

Има опасна ситуация.

Тя включва смърт, физическа или душевна болка.

S съзнава опасността.

Опасността предизвиква страх в S.

2. Страхът съществува.

S е пасивен по отношение на изпитания страх.

Страхът съществува като масова единица в S.

S изпитва известни физиологични ефекти: учестено сърцебиене, физическа възбуда, сухота в устата, изпотяване, нервност в стомаха пребледняване на лицето, в по-малка степен: кожата се свива, телесната температура спада, неволно изпускане на червата и пикочния мехур

S показва някои поведенчески реакции: начини на гледане, (невъзможност за дишане, невъзможност да се говори)

3. Опит за контрол: S се опитва да контролира страха си: S прави усилие да не показва страха си и/или да бяга.

4.Загуба на контрол: S загубва контрол над страха. Бягство

S бяга от опасността.

S е в безопасност и чувства облекчение.

5. Страхът престава да съществува.

Заключение

Очевидно метонимията играе голяма роля в конструирането на емоцията страх. Макар прототипният модел за страха да е очертан, той не е единственият съществуващ модел. Има и други подтипове емоции, свързани с концепта за страх като ужас, например. Разликите между английски и български в областта на концепта страх се дължат по-скоро на някои особености на лингвистичните системи, отколкото на културни или концептуални различия. Така в българския език, за разлика от английски, афиксацията играе важна роля в метафоричното структуриране на емоции и си струва да бъде по-подробно изследвана.

Използваните модели (метонимичен и метафоричен) на страха, предложени от Кьовечеч са приложими и за български език. Има сходства при концептуалната метафора 'Страхът е течност във вместилище', както и цветове, свързани с емоцията страх (бял, сив), присъстващи в описанието на метафорични изрази. Не е типично за български език метафоричното описание на страха като природна стихия. Фактът, че няма големи разлики в метафоричното и метонимичното структуриране на страха, потвърждава универсалността на метонимичния принцип, според който физиологичните реакции заместват емоцията в изрази. Освен това, не можем да говорим за големи разлики между две култури, които имат общи християнски традиции. (Много повече са различията при по-отдалечени по отношение на традициите култури – напр. английски и китайски).

Библиография:

Davitz, J. *The language of Emotion.* New York: Academic Press,1969

Kirkpatrick, B. *Roget's Thesaurius of English words and Phrases,*UK:The Penguin Group,1987

Kovecses, Z. *Emotion Concepts.* New York: Springer-Verlag, 1990

Lakoff, G. and Mark Johnson. *Metaphors We Live By.* Chicago and London: The University of Chicago Press, 1980

Ungerer, F. and Schmid H. *An Introduction to Cognitive Linguistics.* London and New York: Longman, 1996

SUBJECT-TO-SUBJECT RAISING

Temenuzhka M. Seizova-Nankova

ТРАНСФОРМАЦИОННО ЗАПЪЛВАНЕ НА ПОДЛОЖНА ПОЗИЦИЯ

Теменужка М. Сеизова-Нанкова

The paper deals within Chomskyan Government and Binding Theory with one type of raising constructions, i.e. the Subject-to-Subject Raising – the only type of raising construction which was considered to have a similar counterpart in Bulgarian. It aims at describing in some detail, without being too technical, the properties of the construction in order to familiarize with it the Bulgarian students of English philology who find it difficult to use. It is suggested that one of the main reasons for that is the fact that the Bulgarian construction turned out to be different than it seemed at first sight.

Introduction.

In discussing subject-to-subject raising (further – SSR) we assume that there are two levels of syntactic representation: D-structure and S-structure. These two levels are related to each other by means of movement transformations, i.e. an element which originates in some position in D-structure may be moved elsewhere at S-structure leaving a gap [Chomsky 1981, Haegeman 1991]. Even though gaps have no linguistic substance they carry grammatical meaning and that is why they can be unproblematically interpreted by native speakers. What is the situation with non-native speakers?

By giving a detailed description of the SSR construction, the paper aims at finding out and discussing some of the problems and the difficulties Bulgarian students of English encounter in that respect. Section one discusses problems of identification of the construction. In section two the properties of the SSR construction are dealt with. Section three takes up and makes a comparison with a similar construction in Bulgarian. Section four gives conclusions.

1. Subject-to-Subject Raising. Identification

1.1. The Raising transformations involve three types: Subject-to-Subject Raising (SSR), Subject-to-Object Raising (SOR), and Object-to-Subject Raising (OSR).

SSR is one of the more obvious and visible transformations that hold in English between kernel and non-kernel structures in which a difference in linear order is included. This becomes evident from the following examples (1. and 2.):

1. *They seem to me to be fools. She seems to be clever.* and
2. *He's likely to be late. David is likely to criticize this plan.*

The examples 1. and 2. are Raising constructions and for both these clauses there is a corresponding structure of the form 3. and 4..

3. *It seems to me that they are fools. It seems that she is clever.*
4. *It is likely that he is late. It is likely that David will criticize this plan.*

Besides, clauses like 1. look very much like other clauses which are only superficially similar but are actually different from the raising constructions for they do not share the same properties with them. Cf. e.g. 5.

5. *They expect to be on time.*

Example 5. has some superficial similarity to raising constructions in that the verb *to expect* is followed by an infinitival construction but the subject is not raised, i.e. **They expect (they) be on time.*

On the other hand, examples 3. and 4. also look very much like other constructions but again only superficially (see examples 6.1 and 6.2):

6.1 *It is possible that he is late. *He is possible to be late.*
6.2 *I am anxious to finish the assignment. *It is …*

Both 6.1 and 6.2 are not raising constructions even though superficially they look similar to raising constructions or to constructions that are transformationally related to them: example 6.1 looks similar to 4., which is transformationally related to 1. – a SSR. construction, but it cannot have a raised subject, cf. * *He is possible to be late.* Example 6.2, on the other hand, has a personal subject '*I*' followed by an infinitive construction after the adjective '*anxious*' like some raising constructions but its subject is not raised.

1.2. Catenative verbs form an important part in the SSR construction. They are called so because of their ability to form concatenated sequences of non-finite constructions although 'this propensity for forming chain-like structures' is not confined to catenative verbs only [Quirk 1985:146-147]. Structurally they consist of two VPs, the second dependent on the first. The first VP is the catenative verb, the second VP is always non-finite, the form of the verb being selected by the first VP and thus forming its complement. The complement itself is a non-kernel construction lacking a subject [Huddleston 1984:67].

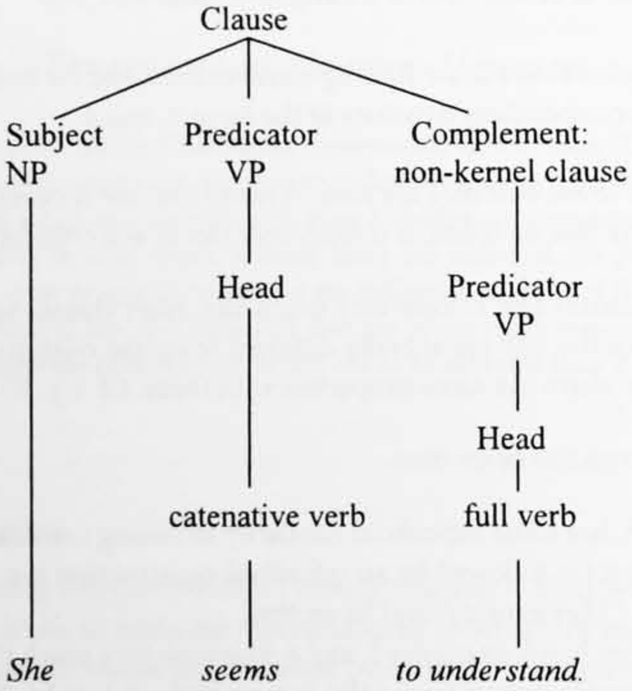

Our interest in catenative verbs is dictated by the fact that raising verbs belong to that group of verbs. Here are some similarities and differences between catenative raising verbs, catenative non-raising verbs, main and auxiliary verbs – these have all the same ability, i.e. they take an infinitive non-finite clause [Seizova-Nankova 1998], yet they differ in their syntactic properties. Cf. examples 7.1, 7.2 and 7.3.

7.1 *He seems to be happy* – catenative raising verb
7.2 *He managed to reach the station on time.* – catenative non-raising verb

7.3 *I hope to know something about it.* – main verb.

Catenative verbs (e.g. 7.1 & 7.2) are similar to lexical verbs (e.g. 7.3) in several ways:

- they cannot function as operators * Seems he to be happy; *Managed he to reach the station;
- they combine with modals, He may seem to be happy; He might manage to reach the station on time
  and
- they take do-support, He does seem to be happy. He did manage to reach the station on time.

Lexical verbs are different from catenative verbs in that:

- they take both a non-finite clause and an NP which stands in paradigmatic relation to the non-finite clause (*The crowd attempted* ***to break through police cordons****; A long time has elapsed since I had attempted* ***any serious study)***; the verb *to hope* in 7.3 is an example of a lexical verb which takes obligatorily a non-kernel infinitical clause only and thus resembles catenative verbs.
- the non-finite clause complement of a lexical verb can be made the focus of a WH-cleft sentence (*What many Londoners prefer is to travel.* [Downing and Locke 1992: 44].

Although superficially similar, catenatives do not fulfil these latter criteria. They do not take an NP as complement (*He failed to appear -> *He failed it*) and cannot be used in quasi-cleft constructions (**What he failed was to appear*). In both these cases it would be necessary to add *to do* to rescue the construction, which confirms the catenative nature of such VPs (*He failed to do it, What he failed to do was to appear*). As a full lexical verb *to fail* does of course fulfil these criteria (*He failed the driving test, What he failed was the driving test*) [ibid.].

Besides, to make matters worse, some catenative raising verbs are not always closely related to constructions with anticipatory *it* (for example *to fail* in contrast with *to seem* cf. e.g. 2. and 4.).

8. *Phil fails to recognise the implications. * It fails that ...*

Auxiliary verbs. Catenative verbs resemble auxiliary verbs by satisfying the 'independence of subject' criterion (the latter is to be discussed in greater detail below in section 1.3.1).

As an illustration of the properties of raising constructions, let's have a look at the raising verb *to seem* and see what types of structures it is used in. Examples:

9.1 *He seems happy.*
9.2 *That John was late seems to have annoyed them. It seems to have annoyed them that John was late.*
9.3 *It seems that this was true after all. * That this was true after all seems.*
9.4 *They seem to me to be fools. It seems to me that they are fools.*

In example 9.1 the verb *to seem* is followed by an AdjP and thus forms the Nominal Predicate of the clause. The paraphrase of this clause: *He seems to be happy* shows that *to be* is optional, but it tells us of the catenative nature and raising potential of the verb *to seem*. In fact this is an example *par excellence* demonstrating the fuzzy boundaries between these two constructions: where one ends and the other begins is not clear. In the construction without *to be* there is a split in the semantic structure of the verb *seem*, the meaning of being prevailing and at the same time retaining its own meaning [Molhova, Kolin, Ivanova 1965]. In the other construction **with** *to be* these meanings are expressed separately and explicitly.

In example 9.2 the verb can be used both with and without an extraposed subject where a relation of transformation called extraposition holds between the two.

In example 9.3 the subject clause following *it* + *seem* is obligatorily extraposed. So here it is hardly possible to talk of a transformational relation at all.

In example 9.4 the verb *to seem* is a catenative verb acting as a raising verb and there is a transformation of Raising that holds between the two structures.

From all that it does not follow that all raising verbs have the same range of valency possibilities but it does tell us something about the fact that some verbs have multiple membership thus showing different syntactic properties in each case. All that points to some problems in the identification of constructions with raising verbs and adjectives. Their properties will be discussed below in section 2.

1.3. Types of subject

The transformation relation connected with raising verbs and adjectives is closely related with the notions of overt and covert and canonical or non-canonical subjects. We can classify subjects by applying different criteria.

The first criterion is syntactic and concerns the formal linguistic expression. According to it we differentiate overt and covert subjects. An overt subject is any subject which is explicitly expressed, while a covert subject is not expressed but is either retrievable from the linguistic context or otherwise understood from the context of situation.

The second criterion is the semantic relation that holds between subject and predicate or in other words, if the subject is a participant of the verb it agrees with in number and person or not. According to this criterion (the independence of subject criterion) we differentiate three types of subject: the normal or canonical subject, the non-canonical subject and the dummy subject.

The normal or **canonical subject** is a participant of the verb in its argument structure whose subject it is. It suffices to say that the majority of cases are with a normal subject.

The dummy subject (*it, there*), called also expletive or pleonastic [Borsley 1991] or split subject [Jesperson 1933] has grammatical but no semantic function, because it has no participant NP associated with it. Examples are:

10.1 *It is raining.*
10.2 *There is a book there.*

Neither the dummy *it* nor *there*, which are paradigmatically invariable, represent semantic arguments to the verb. They play a purely grammatical function to satisfy the need for a clause subject in English.

The non-canonical or **covert subject** on the other hand is also not a participant of the verb. Moreover, it is extracted from its canonical (usual) position and appears overtly in another position. As a result the NP-subject leaves a trace (*t*) after the Raising. This movement answers the categorial requirement concerning transformations that a constituent belonging to a category may be moved to a position which can be taken only by a constituent of the same category. So the NP *she* is moved leaving a trace and taking the place of subject of the superordinate clause. Here is an example:

11.1 *She*$_i$ *seems* t_i *to be clever.*
11.2 *It seems that she is clever.*

In example 11.1 '*she*' is a subject of 'to be clever' and 'i' shows coreferentiality. Such subjects are called covert. '*She*' refers to '*to be clever*' without being explicitly expressed and functions as its non-canonical subject, because it precedes '*seem*' but is not semantically related to it. That's why such subjects are also called **raised** subjects. With them the subject is a linguistic form not present in the non-finite complement itself, but retrievable from elsewhere in the sentence. Transformations being of two types: obligatory and optional, the SSR transformation is an example of the obligatory type.

2. Subject-to-Subject Raising Constructions

In order to analyse such constructions we will use the following terms: 1) non-kernel infinitive clause only for the complement of the catenative verb(*to be clever*), and 2) superordinate clause for the subject + catenative verb + complement (*she+ seems+ to be clever*). The link/relation between 1) and 2) is established in the following way: the position vocated (the trace – *t1*) and the moved element which in this case is an NP (*NP1*) is indicated by coindexation. The subject of the lower clause is raised to the position of the subject of the higher clause but *seems to be clever* does not form a constituent because SEEM is not an auxiliary verb.

Here are some raising verbs and adjectives: *seem, happen, appear, likely, unlikely, apt, certain, due, liable, sure.* Although the number of the verbs and adjectives that behave in this way, i.e. the so called raising verbs and adjectives is limited, one of the reasons for the importance of this transformation lies in the fact that they present a very significant difference in contrast to the more numerous constructions with non-raising verbs and adjectives.

The difficulty of analysis of that construction arises from the fact that:

1) not all raising verbs have a corresponding construction with *it*,

2) not all catenative verbs are raising verbs (there is a superficial similarity between raising constructions and others which look exactly the same), and

3) there are some main verbs which are followed by another VP acting as an object and in that way they look similar to the catenative verb constructions.

Thus we should differentiate three types of construction: with a catenative raising verb, with a catenative non-raising verb and with main verbs followed by a VP. How do we differentiate between the following constructions? Here are some empirical arguments that we can give to substantiate the analysis.

We will point out only several of the properties of this type of transformation relation highlighting only some of the most important characteristic features:

2.1 There is no direct semantic relation between the raising verb and its subject.

The first verb is in agreement with the NP-subject although it is the infinitive which expresses a property of the subject and not the finite verb. The infinitive itself has no overt subject in the construction.

12. Ed *seems to amuse Kim -> It seems that Ed amuses Kim*

It is important to note that *seem* relates to (*Ed + to amuse Kim*) as a whole rather than to the two parts separately.

2.2 The propositional meaning in the two clauses in 12. is the same no matter whether we use the active or the passive of the non-finite clause (*Ed + to amuse Kim*), the passive counterpart being (*Kim + to be amused by Ed*). They differ only in thematic meaning (Huddleston 1984). Raising predicates preserve truth-functional equivalence under passivization so that 13.1 is cognitively synonymous with 13.2:

13.1 *It seems that Ed amuses Kim -> Ed seems to amuse Kim.*
13.2 *It seems that Kim is amused by Ed -> Kim seems to be amused by Ed.*

Verbs like *seem* and adjectives like *likely* have the ability to raise non-canonical subjects. Here are some more examples:

14.1 *They seem to enjoy the party. It seems that they enjoy the party.*
14.2 *He seems to be rich. It seems that he is rich.*
14.3 *She turned out to love horses. It turned out that she loved horses.*
14.4 *Joan is likely to resign. It is likely that Joan will resign.* [Quirk 1985]

2.3. Another evidence of the raising properties of verbs of the *seem* class is that they can have *there* as subject. Verbs of the *expect* class for example do not have this property.

There is a dummy subject (cf. 1.3), it is not referential, does not express a semantic argument and is used as the subject of the existential *to be.*

15.*There seems to have been an accident-> It seems that there has been an accident.*

2.4. Raising verbs are syntactically unrelated to transitive verb constructions (see 1.1 above about the distinction between raising verbs and lexical verbs).

16. *John decided to answer the letter. John decided the case.*

Decide is a lexical verb which takes a that-clause as an object: *She decided that the children will stay home.* The verb does not relate to constructions with anticipatory *it* neither does it satisfy the 'independence of subject' criterion.

2.5. Subject selection.

Raising verbs do not constrain the choice of subject as some lexical verbs do (eg. *admire* selects an animate subject – *The picture admired the boy). So far we have discussed the possibility for *there* to be a raised subject (cf. 1.3 and 2.3). In fact, it can be either animate, inanimate, idiomatic, etc.

17.1 *The cat seems to be out of the bag.* (cat = secret)
17.2 *John/the weather seems to have changed.* [Radford 1988: 442-443]

2.6. Passivisation and raising.

The following examples 18.1, 18.2 and 18.3 illustrate the relation between passivization and raising.

18. 1 It is believed that he has destroyed the evidence.
18. 2 He is believed to have destroyed the evidence.
18. 3 He seems to have destroyed the evidence.

The verb *believe* can take both an NP and a sentential complement. The similarity between passivisation and raising is best illustrated with the second (the sentential complement).

Without going into too technical details it is clear that in 18.1 the subject position of the main clause is occupied by an expletive *it* (cf.1.3) and the passive *believed* takes a sentential complement (*that he had destroyed the evidence*) as its internal argument. In 18.2 the subject of the subordinate clause *he* takes the subject position in the main clause but bears no thematic relation with the passive verb. *He* is directly related to the verb *destroy* in the lower infinitival clause and is assigned the agent role by it. The surface subject *he* of the main clause in 18.2 has a thematic relation with the predicate *destroy* in the lower infinitival clause. Not being case-marked by the passive verb which cannot assign structural case, it is moved to the subject position of the main clause, leaving a coindexed gap. If the NP *he* were left in the subject position of the lower clause at S-structure it would not be case-marked in its base-position. The NP movement is said to be case-driven. Passive verbs share two basic features with raising verbs:

a) they have similar argument structure (ditransitive verbs become monotransitive like raising verbs) and

b) they cannot assign structural case.

With raising verbs in English there is the possibility of turning impersonal constructions of the above type (cf. 3 and 18.1) into personal (1 and 18.2, 18.3) . The difference with Bulgarian is obvious and it is to be found in two respects: no corresponding impersonal constructions and no corresponding infinitival complement, hence – no raising transformation. This explains the natural tendency of Bulgarian students to insistently use the subordinate *that*-clause instead of the more usual raising construction: She is said to speak English fluently, The trial was reported to have started a few days before its beginning was officially announced. etc. [examples taken from Spassov 1978: 159-160]. The verbs corresponding to the English passive verbs in Bulgarian are respectively the active forms of *govorjat, saobstiha* (they say, they reported). They have an unexpressed but existing pronominal subject (what in Chomsky's Government and Binding Theory is called *pro* (little pro), Bulgarian being a *pro-drop* language) and thus differ crucially from the English impersonal constructions.

3. In Bulgarian there are certain structures that look similar to raising constructions. Look at the examples 19.1 and 19.2:

19.1 *Ani izglezda ce ste zamine -> Izglezda, ce Ani ste zamine.*

Ann seem-3p.sg. that will be going away. Seems-3p.sg. that Ann will be going away.

Ann seems to be going away.

19.2 *Ivan e naj-verojatno da zamine -> Naj-verojatno e Ivan da zamine.*

John is most likely to be going away. *Most likely is John to be going away.

In Bulgarian, constructions with verbs like *izglezda* etc. and adjectives like *naj-verojatno* look similar to the English raising constructions (cf.1 and 2). Verbs of the *izglezda* type being impersonal in nature have the permanent morphological feature to be used in the 3rd p.sg. (the same can be said of the AdjP) and according to Penchev [1993 – quoted in Koeva 1975: 5] it corresponds to a non-argument expletive pronoun. This keeps the superficially empty subject position occupied. We agree that the movement of the NPs (*Ann, John*) to initial position is not case-driven (i.e. not obligatory) for the NPs receive case *in situ* and are thus considered as a word order alternations, possible after the NPs have been assigned case. But we think that this is the result not so much of focusing [cf. Koeva 1995: 8] but quite the opposite – of backgrounding [cf. Kilicaslan 2002]. The moved NPs are thus functioning as topic, on whose basis the information structure of the sentence is to be built.

Conclusion

This paper deals with non-canonical, raised subjects in English and aims at describing to English Philology students some properties (by no means all of them) of the Raising transformation in order to help them differentiate such constructions from superficially similar but otherwise different linguistic phenomena in English as well as making an attempt at giving some explanation as to the difficulties encountered by them when using these constructions.

References

Borsley, R. D. (1991). *Syntactic theory: A unified approach.* Routledge, Chapman and Hall, Inc.

Chomsky, N. (1981) *Lectures on government and binding.* Dordrecht: Foris.

Downing, A. and Ph. Locke (1992) *A University Course in English Grammar.* Prentice Hall.

Haegeman,L. (1991) *Introduction to Government and Binding Theory.* Blackwell Publishers.

Huddleston, R. (1984). *Introduction to the Grammar of English.* CUP.

Jespersen,O. (1933). *Essentials of English Grammar.* London: Allen and Unwin.

Kilicaslan, Y. (2002). „A Syntactic Analysis of the Focus-Background Articulation of Turkish Sentences" (in print)

Koeva, S. (1995). „A Minimalist View on NP-raising". Supostavitelno ezikoznanie (Contrastive Linguistics), XX, № 4-5, pp.5-9.

Molhova, J, N. Kolin, Tzv. Ivanova (1965) *Anglijska gramatika v sravnenie s bulgarski ezik-* sintaksi (English Grammar in Comparison with Bulgarian). Nauka i izkoustvo, Sofia.

Penchev, I. (1993) *Bulgarski sintaksis. Upravlenie I svurzvane.* (Bulgarian syntax. Government and Binding). Plovdiv University Press.

Radford, A. (1988). *Transformational Grammar. A First Course.* CUP.

Seizova-Nankova, T. (1998). „V + V Distribution in English and Bulgarian" *Europe: Real and Imagined: Proceedings of the Second International European Studies Conference,* Varna Bulgaria. June 1997. (Eds.) P. Brett, M. Dangerfield, G. Hambrook, L. Kostova. PIC Publishers: Bulgaria. pp. 369-376.

Spassov, D. (1978). *The Verb in the Structure of English.* Naouka I Izkoustvo.Sofia.

Quirk, R. et al.(1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Longman.

ИЗТЕЗАНИЕТО НА ПРОМЕТЕЙ И СТРАХЪТ ОТ ПЛЪХОВЕТЕ

Пламен Панайотов

От дълбочината на своето страдание, от ада или от мястото, към което е бил прикован завинаги, героят на „Неназовимото“ („The Unnamable „) възкликва: „So there is nothing to be afraid of. And yet I am afraid: afraid of what my words will do to me, to my refuge, yet again. <...> For to go on means going from here, means finding me, losing me, vanishing and beginning again.“ („Няма нужда да ме е страх, но ме е страх. Страх ме е от онова, което думите ми ще сторят с мен, с моето скривалище. <...> Да продължа, означава да се махна оттук, да се открия, да се изгубя, да изчезна и да започна отново.“) (Бекет 1997: 18-19) [1]

Страхът на героя от думите е напълно разбираем. Да говориш, означава да искаш да бъдеш Друг – Малон, Молой, Уат или Уърм, защото какво друго е езикът, ако не пространството, в което се събират следите на отчуждението. Тъй като разпознаването в себеподобния, идентификацията с персоната се осъществява не под натиска на колективно несъзнаваното, както смята Юнг, а в самия език, в точката, в която въображаемото е закачено за символичното, затова говоренето на героя на Бекет прилича повече на езиково жестикулиране. Да говориш, „не казвайки нищо“, е начин да останеш в мълчанието, единственото убежище на екзистенцията: „Then I might escape being gnawed to death as by an old satiated rat (and my little tester-bed along with me, a cradle) – or be gnawed to death not so fast, in my old cradle, and the torn flesh have time to knit (as in the Caucasus) before being torn again.“ („Така може би ще се опазя да не ме изяде някой стар плъх, заедно с малкото ми легло с балдахин, с моята люлка, или ще ме изгризат по-бавно и откъснатите ми меса ще имат време да се слепнат едно за друго както в Кавказ, преди да бъдат отново откъснати.“) (Бекет 1997:19)

Страхът от плъховете и малкото легло са взети от „Пътешествията на Гъливер“. В Бробдигнаг, страната на гигантите, безпомощният като дете Гъливер, след като току що е бил намерен от новите си господари и оставен за малко сам, бива нападнат от два плъха: „Two rats crept up the

curtains, and ran smelling backwards and forwards on the bed. One of them came up almost to my face. <...> These horrible animals had the boldness to attack me on both sides, and one of them held his fore-feet at my collar. <...> These creatures were of the size of a large mastiff, but infinitely more nimble and fierce; so that if I had taken off my belt before I went to sleep, I must have infallibly been torn to pieces and devoured.“ („Изкатериха се по пердетата и взеха да тичат и душат насам-натам по кревата, единият дойде почти до лицето ми. <...> Тези ужасни животни имаха дързостта да ме нападнат от двете страни и едно от тях тури крака на яката ми. <...> Бяха на ръст колкото кучета, но много по-пъргави и свирепи; така че ако се бях разпасал, преди да заспя, непременно щях да бъда разкъсан и изяден.“) (Суифт 1977: 101-102)

Двете сцени визират латентния страх на аутистичното дете. Според М. Клайн в един ранен етап от развитието на субекта (оралната фаза) всички източници на либидно удоволствие са обагрени от активно действащ садизъм. През този период водещата цел на детето става желанието да погълне гърдата на майката, „да завземе съдържанието на нейното тяло“. Същевременно то изпитва страх от това, което ще му бъде причинено от бащата при проникване в майката. Ако страхът вземе връх над разрушителните импулси, се стига до възпрепятстване на обектните отношения, което на свой ред води до застой в развитието на субекта, какъвто е случаят с аутистичното дете Дик, чиито фантазии М. Клайн описва в един доклад от 1930 г. (Клайн 2002:69)

Суифт, който в детството си имал контакти с твърде малко хора, тъй като бавачката му го открадва от истинската му майка, която посещава, едва когато става на 21 години, описва кърменето на едно дете от неговата дойка по следния начин: „I must confess no object ever disgusted me so much as the sight of her monstrous breast, which I cannot tell what to compare with, so as to give the curious reader an idea of its bulk, shape, and colour. It stood prominent six feet, and could not be less than sixteen in circumference. The nipple was about half the bigness of my head, and the hue both of that and the dug, so varied with spots, pimples, and freckles, that nothing could appear more nauseous.“ („Трябва да призная, че нищо не ме е отблъсквало повече от вида на огромната ѝ гръд, която не знам с какво да сравня, за да дам на любопитния читател представа за обема, формата и цвета ѝ. Тази гръд стърчеше напред шест фута и не ще да е била по-малко от шестнадесет фута околовръст . Цицката беше колкото половината от главата ми, а цветът, както на цицката, така и на гърдата, бе толкова разнообразен от петна, пъпки и лунички, че нищо не би могло да има по-гаден вид.“) (Суифт 1977:100)

В своя коментар към тази сцена Филис Грийнейкър отбелязва: „По късно във второто пътешествие отблъскващата бавачка ще се появи отново, този път превъплътена в същество от другия пол.“ Това е злата мъжка маймуна, която отвлича малкия Гъливер от неговата къщичка. Тя държи героя тъй „както кърмачка държи бебе, когато му дава да суче“ („as a nurse does a child she is going to suckle“) и се опитва да натъпче в устата му някаква храна, която вади от едната страна на устата си. Тази сцена, „недвусмислено напомняща фантазията за хомосексуално сношение“ (Грийнейкър 1995:217), като че ли потвърждава тезата на М.Клайн за връзката на аутизма със страха от това, което ще бъде причинено на детето при проникването в тялото на майката. [2]

Сега да се върнем към плъховете, от които се боят както Гъливер, така и героят от „Неназовимото“. От „Бележки за един случай на натраплива невроза“ на Фройд знаем, че страхът от плъховете е страх от възможното наказание за агресивното поведение на самото дете. Плъховете имат остри зъби, те гризат и хапят, затова хората ги преследват и изтребват безмилостно. Същото очаква и „мръсните“ малките деца, които дават воля на агресивните си пориви. (Фройд 1932:344) Те ще бъдат наказани по същия жесток начин, както е бил наказан непокорният войник от разказа на „човека-плъх“ (случаят Ленцер).

Към този детски страх в изповедта на героя от „Неназовимото“ се прибавя и чувство за вина за „кражбата от божествената природа“. Ужасът да бъдеш постоянно разкъсван, както е разкъсван Прометей, произтича според Фройд от невъзможността да угасим в себе си пламъка на либидото. При Бекет обаче се касае за нещо друго. Той е склонен, подобно на Юнг да мисли, че самото разширяване на съзнание е Прометеева вина. Впрочем, ето какво пише швейцарският психоаналитик: „Човекът, който извлича новото знание, претърпява една мъчителна промяна или разширяване на съзнанието, с което вече не прилича на другите хора. Той се издига над човешкото равнище („ти ще заприличаш на Бог“), но по този начин той се отчуждава от човечеството. Болката от тази самотност е наказание от боговете и човекът вече никога не може да се върне към човешкия род. Той е, както се казва в легендата, прикован към самотните върхове на Кавказ, забравен от Бога и хората.“ (Юнг 1993: 151-152)

Изречението от „Неназовимото“, в което се говори за страха от плъховете и за наказанието на Прометей, визира една любопитна взаимовръзка. Става дума за отношението между два фактора – егосистолата (к) и егодиастолата (р). В книгата си „Учебник по диагностика на влеченията“ Леополд Сонди, след като изяснява, че понятието „амбитенденция“ (Блойлер) означава „удвояване на екзистенцията“ (болният е едновременно „господар и слуга, ангел и дявол, мъж и жена“), приема, че това състояние би трябвало да бъде наричано, в съгласие с К. Г. Юнг, „инфлация“. „Ако инфлацията – пише Сонди – е стремежът да бъдеш всичко, то аутизмът е стесняване на чувството за безгранична мощ, състояние, при което обаче се съхранява усещането за власт.“ „Аутизмът – заключава унгарският психоаналитик – е идентичен с желанието за ‘владеене на всичко.’“ (Сонди 2002: 167)

В класическите описания на аутизма, ограничаващи се главно до изброяването на симптомите на болестта (уединяване, натрапливо извършвани обикновени действия, ехолалия, чувствителност към дразнители, шизофренични асоциации), липсва какъвто и да било намек за релацията, за която говори Сонди. Ойген Блойлер, създателят на термина аутизъм, се задоволява да изтъкне следното: „Аутистичният начин на мислене настъпва тогава, когато нашето познание за света не ни задоволява и когато за тази цел ние сме принудени да използваме някакво влечение.“ (Блойлер 1920:1934) Канер забелязва, че аутистичните деца често пъти проявяват такива способности, които доказват, че не са бавноразвиващи се. При тях съществуват т. нар. „островчета на компетентност“ – области, където детето има нормални или дори повишени знания – художествени, музикални умения, аритметика, силна памет.

На връзката на радикалите (k) и (p), съответстващи според теорията на Сонди на кръга шизофренни заболявания (кататония и параноя), обръщат внимание Дельоз и Гатати. В „Анти-Едип“ авторите реинтерпретират споменатото отношение като „скаченост“ на „двата полюса на машините на желанието“ . Параноичното инвестиране и шизоидното прекъсване като неделими елементи на процеса на производството на желанието са интензивности, които според Дельоз и Гатати никога не могат да потънат в нищото, в същинския покой. Съзнанието, че несъзнаваното инвестиране не е лишено от цел, може да преобразува процеса изцяло и да го тласне към другия полюс на либидото, но това не означава загуба на реалността, тъй като желаещите машини работят само като повредени, непрекъснато повреждащи се. Шизоидното прекъсване (= радикалът „k“; аутизмът) също е могъщество и интензивност, точно както параноичното инвестиране (= радикалът „p“; инфлацията). Ето защо „не бива да се смята, че самите машини свидетелстват за загубата или изтласкването на желанието, нещо, което Бетелхайм предава, говорейки за аутизъм." (Дельоз, Гатари 2004:155)

Отделяйки се от символичното и от означаващото, обектът на желанието не може да не се върне в реалното под халюцинаторна форма. Но каква е тази „реалност"? Тя е „тъждественост на произвеждането и продукта", чистата интензивност на аза, което е нещо, доколкото е друго нещо. Алиенираният субект е този, „който е Махуд, само доколкото е Уърм, и е Уърм, доколкото е Тертемпион." (Дельоз, Гатари 2004:118) Той е „изгубил контакт с живота", но затова пък е станал суверен, „възвърнал си е свободата да подчинява моларната съвкупност под някаква форма на могъщество." (Дельоз, Гатари 2004: 486)

Обстоятелството, че субектът е осъден да търси себе си в съпоставка с другите, предопределя вечната пулсация на либидото между параноичното инвестиране (психическата инфлация) и шизоидната „загуба на реалността" (аутизма). Човекът е изначално разцепен, алиениран от самия себе си и за него „няма изход от това несъгласие". (Еванс 1996:76)

Реалността на желанието се оказва фатално рамкирана от две възможности – изтезанието на Прометей и страха от плъховете. За нас няма никакъв излаз от вечно разкъсващото ни либидо. Параноичното инвестиране ни води към окаяната съдба на Прометей и гротескната участ на завързания от лилипутите протагонист на Суифт. Шизоидното прекъсване на желанието ни обрича никога да не можем да различим „аз", „Махуд" и „Уърм", постоянно „да използваме „ти" (you), „него" (him) и „кой" (who) в една объркана смесица, подобна на честата инверсия и замяна на „ти" с „аз". (Грийнейкър 1995: 208)

БЕЛЕЖКИ:

[1] По-точният превод на заглавието е „Неназовимото". Английските цитати са по: Beckett, S. The unnamable. London, Calder & Boyars, 1974.

[2] Споменатият проблем е поставена за първи път от Шандор Ференци. В неговата статия Gulliver-Phantasien (Baustein III, 307-331) се изтъква ролята на кастрационния страх за формирането на подобни фантазии.

ЛИТЕРАТУРА:

Бекет 1997 – Бекет, С. Думи няма. София.

Блойлер 1920 – Bleuler, E. Lehrbuch der Psychiatrie. Berlin.

Грийнейкър 1995 – Грийнейкър, Ф. Животът на Джонатан Суифт – психоаналитична интерпретация. – В: Психоанализа и литература. Т. 1, София, с. 194-220.

Дельоз, Гатари 2004 – Дельоз Ж., Ф. Гатари. Анти-Едип. София.

Еванс 1996 – Evans, D. An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis. London and New York.

Сонди 2002 – Szondi, L. A Szondi-teszt: a késérleti ösztöndiagnosztika tankönyve. Budapest.

Клайн 2002 – Клайн, М. Любов, завист, благодарност. София.

Суифт 1977 – Суифт, Дж. Пътешествията на Гъливер. София.

Фройд 1932 – Vier psychoanalitische Krankengeschichten. Wien

Юнг 1993 – Юнг, К. Г. Избрано. Книга първа. Плевен.

ИСТОРИЧЕСКИЯТ НАРАТИВ НА „ЧЕТИТЕ В БЪЛГАРИЯ НА ФИЛИП ТОТЯ, ХАДЖИ ДИМИТРА И СТЕФАН КАРАДЖАТА“ ОТ З. СТОЯНОВ

Страшимир М. Цанов

The paper deals with the models of historical thinking which build up the narrative in The Bands of Philip Totya, Hadji Dimitra and Stefan Karadjata in Bulgaria. It emphasises Zahari Stoyanov's opinion that sacrifice leads to historical changes. The functions of the fictional moments in the text have been clarified. The conditionality of the satirical intentions on the ideas of history has been interpreted. The paper explains the specificity of Zahari Stoyanov's narrative by following the idea that history is destabilising of different group stereotypes.

В контекста на Захарий-Стояновите книги, посветени на последното революционно десетилетие на Възраждането („Записки по българските въстания“, „Васил Левски. Дяконът. Основни чърти из живота му“, „Христо Ботйов. Опит за биография“) „Четите в България...“ заема особено място. Във всички останали авторът разказва националноосвободителните борби чрез една основна жанрова доминанта. Синкретизмът на „Записките“ се базира на мемоарния дискурс, а творбите за Левски и Ботев концептират историята през персоналистичната оптика на биографията.

„Четите в България...“ също е синкретично произведение(синкретизмът е същностен принцип на З.-Стояновото писане), но в творбата няма господстващ жанров регистър. Повествувайки за исторически събития, книгата носи някои характеристики на историографията – цитиране на документи, анализ на устни свидетелства с цел установяване на историческата истина. Историографското начало обаче е съчетано със стихията на мемоарното(възпроизведените в първолична форма спомени на седемте четници на Хаджи Димитър и Стефан Караджа), мемоарният дискурс на свой ред е олитературен чрез наситения с тропи изказ, пряката реч, умереното вмъкване на фикционални моменти. Посредством портретите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа книгата включва в себе си биографичния дискурс, а непрекъснатото съотнасяне на минало и настояще генерира публицистичната ѝ тоналност. Да се даде точно определение на жанра на произведението е невъзможно, а едва ли е и толкова необходимо. „Четите в България...“ е в най-общ смисъл на думата *исторически наратив*, защото авторът изхожда от съзнанието за историчността на разказваните събития. Чрез текста си той едновременно се стреми да предостави факти на бъдещите историци, на Историята като наука, изследваща миналото, и манипулативно да предопредели нейното (на историческата наука) отношение към случилото се през 1867-1868 г. И двете цели З. Стоянов успява да постигне. Защо успява не е безсмислен въпрос, но определено не носи особен смисъл отговорът, защото е изкючително талантлив разказвач. Безспорно е, че литературните достойнства на нелитературния текст „Четите в България...“ генерират въздействието му върху оформянето на представите и оценките на историческата наука за четническия период на Българското възраждане (както впрочем и „Записки по българските въстания“ предопределят до голяма степен образа на Априлското въстание в българската историческа памет). Не е достатъчно това да се обяснява само със Захари-Стояновия дар на разказвач, необходимо е да се идентифицира спецификата на разказваческия му талант. Тя може да бъде назована с две думи – **историчност на мисленето**. З. Стоянов има ясното съзнание за разликата между *историята като случилото се* и *историята като разказ за случилото се*. Без втората история първата не съществува, поне като съставка на културната памет на общността. Чрез „Четите в България...“ З. Стоянов идентифицира събитията от 1867–1868 г. като исторически и го прави адекватно не само с оглед на историческото мислене на нацията през 80-те години на XIX в., но и спрямо времева перспектива, включваща и нашата съвременност. Само по себе си това доказва смислеността на една интерпретация на идеите за история, съдържащи се в книгата. Настоящата статия цели именно да изследва моделите на историческо мислене, които конструират наратива на „Четите в България...“ или, както заглавието казва, историческия наратив на тази книга.

Естествено трябва да започнем с въпроса контекстът на книгата кои факти определя като съставки на Историята. Според автора фактите могат да се възприемат като исторически, ако имат следствия, ако пораждат съществени промени в общественото битие на нацията, или – ако разкриват същностни, типични ментални нагласи (стереотипи на етническа, регионална, съсловна психология). Историята е не само движение, промяна на националното битие, тя включва и трайните, типичните характеристики на социалната психология на общността, които са в основата на историческата събитийност и се променят под нейно въздействие. Първата Захари-Стоянова идея за историчност на факта кореспондира с духа на традиционната историография, а втората е съзвучна с Новата история, с актуалната за нашата съвременност микроистория, или история на всекидневието. Съвместени в перото на медвенския Тукидит, двете идеи за историята раждат уникалното съседство между разсъжденията за историческото значение на четите и бита на бебровските търговци, които „могат да направят половин ока сапун – три четвърти драма“[1] и с много хитрост и малко раболепие да оцелеят в морето от турски села, принасяйки при това и полза роду („както от Елена, така и от Беброво са излезли най-много учители“). Всъщност всички отклонения в книгата по посока бит и социална психология опосредствено хвърлят светлина върху логиката на историческите (политическите) събития, защото изясняват техния причинно-следствен контекст. Така например самото случване на битката в гората Пустия според текста е възможно благодарение на някои особености на турската етнопсихология. Естествено далеч сме от мисълта да определяме синкретичната проза на З. Стоянов като предшестваща Новата история, чието начало маркират Люсиен Февр и Марк Блок, основатели на сп. „Анали за икономическа и социална история“ през 1929 г. Новата история е антиципирана през XVIII и XIX век от мислители като Волтер[2], Шатобриан, Гизо, Бокл, Мишле. С творчеството на последните двама българският автор е добре запознат и достатъчно данни за това има в неговите текстове. Самата ориентация към устното слово, към сказоподобния език, така характерна за З. Стоянов, също генерира включването на множество подробности от частно, социално-битово и социално-психологическо естество в *големия разказ* за политическите събития.

Захари-Стояновото повествование за революционните брожения от 1867-1868 г. има като своя отправна точка идеята, че историческото познание трябва да се ангажира с митологизираните личности и събития. Точно защото са митове те го заслужават. Вглеждането в идеала по принцип застрашава статуквото му на идеал, но при З. Стоянов това вглеждане има идентичност на приближаване-съпричастност, приемане на идеалното от страна на простите смъртни. Колкото повече знае националната общност за героите, толкова по-значимо е тяхното следсмъртно битие, което за съратника на Бенковски е задължителен фактор на националната самоличност: *„техните имена се произнасят без*

разлика и на партии, и на съсловия <...> те са идеал за всеки българин <...> на малцина е известно действията на тия народни херои, що за хора са били те, кой ги е накарал да минат Дунава, как са се осмелили да излязат с двайсе или стотина момчета срещу колосалната Турска империя. <...> Делата на едного Хаджи Димитра ще да намерят стотина подражатели най-много измежду българския народ...“

За З. Стоянов историята е разказ за познато-непознати неща. Непознатото не може да бъде обект на историята, защото е несъществено (ако е съществено, то не може да остане непознато). Историята може да се интересува само от познатото (същественото) и нейната цел е да го направи за изкушения от историческото знание още по-познато, по-разбираемо и ясно, да го види през оптиката на обективността, освободено от наслоенията на субективните визии. Филип Тотю, Хаджи Димитър, Стефан Караджа са познати на народа, защото са създали исторически събития, техните подвизи са породили следствия, оказали са мощно патриотично и революционно въздействие върху народните маси. З.-Стояновият наратив ги вписва в логиката на историческото развитие – след дейността на Раковски и преди вътрешната организация на Левски. Четите са следствие на събитие като Първата българска легия от 1862 г. и предпоставка за успешното изграждане на комитетската мрежа в България след 1870 г. Личностите, които създават историческите събития, събитията, променящи съдбата на нацията, са исторически митове, т.е. герои, безспорни, абсолютни морални ценности, примери за подражание. Логиката на Захари-Стояновия наратив е, че към историческите митове трябва да се подхожда с обективността на историческото познание. За него то е ценност само по себе си, чрез него нацията постига своята зрелост. Целта му съвсем не е демитологизацията. **Целта му е известните да станат и по-познати.** Историческият контекст е необходим на митологемите. От аксиологическата позиция на автора, ако те са автентични митологеми, обективността на историческото знание, доколкото тя е възможна, допълнително ще открои героичните им ореоли. Ако не са автентични – ще дадат повод да се обясни на нуждаещия се от историческо мислене български читател, че законите на времето, повелите на историческата необходимост не само се създават от големите личности, но и сами ги създават, и даже могат да направят от полуграмотен и полукриминален субект емблема на национална гордост. Показателна е разликата в отношението на З. Стоянов към Ф. Тотю и Панайот Хитов, от една страна, и Хаджи Димитър и Стефан Караджа, от друга. П. Хитов даже не е включен като герой на четническите 1867-1868 г., въпреки че успешно изпълнява възложената му от Добродетелната дружина мисия да проучи настроенията в България, без да влиза в сражения. За историческото мислене на З. Стоянов героиката и саможертвата осъществяват националното самоосъзнаване и косвено (чрез Руско-турската война от 1877-1878 г.) водят до националното освобождение. С пиетета си към идеалистите и „лудите глави“ З. Стоянов просто не може да бъде „житиеписец“ на П. Хитов и неговата чета. По-различен е случаят с Филип Тотю. „Крилатият“ войвода не притежава саможертвения идеализъм, който според З. Стоянов идентифицира една историческа личност като автентичен митогерой, т.е. като адекватен на историческата необходимост и създаващ историческите събития не само с делата си (пряко), но и посредством дадения пример, запечатан в националната памет като образец. Но ако Филип Тотю не е от автентичните митогерои, от тези, които правят Историята, той безспорно е **митогерой, конструиран от историческите събития**, защото вписва безспорното си лично юначество в контекста на историческата необходимост българите от 60-те години на XIX век да имат своите актуални символи[3] на войнска храброст. Битката при с. Върбовка ражда думата комита и това е достатъчно, за да бъде наричан всеки „малко-много разбуденичък българин Тотю“ и Бачо Киро да пише за „Тотюво време“. Хвърковат още преди 1867 г., Филип Тотю става жива легенда, защото историята като събитийност има нужда от това. Историята като памет за събитията, като обективен разказ за тях, не може да му отнеме това статукво. Показателно е, че за исторически мислещия З. Стоянов моралната деградация на човека Филип Тотю („откогато се той оттегли да живей в Одеса, престана вече да води юнашки чисто непорочен живот“) не може да накърни историческата значимост на мита Филип Тотю: *„Филип Тотю, хвърковатият тоя гяурин! Какъв страх зададе той на апатическата Турция, колко много подигна той морално-патриотическото чувство на българския народ! <...> При всичко това обаче направеното от него си остава чист исторически факт и според съвременни взглядове името Тотю Филип завинаги ще държи почетно място между другите борци и деятели за Освобождението.“*

Захари-Стояновият наратив внушава, че личността, сляла личното си битие с националната идея, е нейно въплъщение-символ. **Идеята твори Историята** – „оня страшен великан, който се нарича идея и пред който падат на поклонение и топове, и пушки.“ Но Идеята не може да даде плът на Историята, ако сама не придобие плът в личностите, жертващи себе си в нейно име. Тези личности, които в настоящата разработка

назоваваме митогерои, са според З. Стоянов едновременно рожби на своето време и творци на неговата промяна. Те правят историята и паметта за тях съхранява историческата идентичност на нацията. „Четите в България...“ откроява като автентични митогерои, морално адекватни на признанието, дадено им от националната памет и историята, двамата войводи от 1868 г. – Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

Повествованието за най-славната българска чета започва като историографски текст (цел на четата, причини за организирането ѝ), след това преминава към свидетелското слово на един от участниците в нея (Ангел Обретенов). Неговият разказ е вторично мемоаристичен, защото е всепроникнат от стила на З. Стоянов, ярък и индивидуален, както и в „Записките“. Текстът е изпъстрен с подробности, които имат двояка функция – от една страна доказват истинността на представените исторически факти, а от друга – романизират наратива, включват в него напрежението на сюжетното разгръщане и емоционалните светове на героите. Едно сравнение между Захари-Стояновото произведение и чуждите документи за четата (особено османските – докладите на Митхад паша и Мехмед Сабри паша)[4] доказва, че идеализацията на войводите и четата като цяло си има своите обективни основания – те са идеализирани не само защото митотворецът З. Стоянов смята това за исторически необходимо, а и защото действително съответстват на колективните представи за идеално поведение на историческите личности. Въпреки това в творбата присъстват някои фикционални моменти, които допълнително открояват митологичните ореоли на войводите. Наличието им лесно може да се обясни – митологичното отношение към историята не признава нейните верификационни критерии (иначе не би било митологично), то следва вътрешната си логика, според която това, което е трябвало да бъде, за да съответства на идеалния модел, е било. Или, казано с езика на Кантовата логика, за историко-митологичното мислене няма разлика между асерторично съждение и аподиктично съждение[5]. За да открием фикционалните моменти и да изясним техните функции, ще използваме като паралелен контекст спомените на един от тримата оцелели в Бузлуджанската битка – Христо Македонски[6].

Още първото важно събитие от похода на четата – влизането в село Саръяр – е представено в книгите на З. Стоянов и Хр. Македонски със съществени различия. Побоят над бея в „Четите в България...“ е определено измислен, защото отсъства както в записките на Христо Македонски, така и в официалните турски документи, регистриращи в детайли движението на бунтовниците от Дунав до Бузлуджа[7]. Функционализирането на историческия наратив произтича от потребността кардиналния исторически конфликт българи – турци да се символизира от една битова ситуация – българи бият турски бей. Чрез символиката на физическата саморазправа се откроява променения характер на отношението поробени – поробители, новото самочувствие на българина от революционната епоха. Неслучайно побоят е следствие на ангарията – символ на безправието на българите в Османската империя. Другата определено измислена случка в Саръяр е заплюването в лицето на свищовския „базиргянин“ от Хаджи Димитър. Това действие не съответства на характера на войводата, засвидетелстван в спомените на неговите съвременници. Епизодът не би убягнал и от вниманието на Хр. Македонски, за когото подобни жестове са нещо нормално и не влизат в разрез с представите му за достойнство на бунтовнически водач. Плюнката в лицето на търговеца като че ли е измислена, за да се измисли репликата на войводата: „Ние не сме минали ни за пари, ни за коне, ни пък за меки жени, но за свободата на вас.“. Тези думи са реторическо клише, те акцентират безкористната отдаденост на патриотичната кауза и звучат като перифрастичен цитат от Стамболовата песен, с която поетът войвода и апологет на Хаджи Димитър, Христо Ботев, слиза на Козлудуйския бряг осем години след подвига на своя кумир.

В „Четите в България...“, както и във всички Захари-Стоянови съчинения, посветени на революционните движения, има твърде много пряка реч, точно цитиране на разговори и обръщения, които не могат точно (буквално) да се запомнят. Тази фикционализация на историята не е фалшификация, доколкото не променя смисъла на събитията. Тя обаче романизира дискурса и уплътнява героическите ореоли на историческите личности. Както и Вазов, З. Стоянов митологизира героите на българската националноосвободителна идеология. Идеологията е слово, което изисква потвърждение с дела. **Както словото не може без дела, така и на делата е необходимо словото. Единството слово-дело легитимира митоисторическата идентичност на личностите, посветили живота си на българската национална идеология.** Това обяснява ритуалната реторичност в словесното поведение на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в текста на З. Стоянов. Неизкушеният (поне не дотолкова) от митотворчески амбиции Хр. Македонски е далеч по-достоверностен в представянето на войводите. Затова „неговият“ Стефан Караджа не призовава при пленяването си своите бойни другари към отмъщение (нещо трудно възможно за един „полумъртъв“ човек и въобще невъзможно като слово, което може да бъде чуто в грохота на битката).

В двете книги има обаче три особено важни фактически разминавания. Едното от тях не е пряко свързано с интересуващия ни проблем – как Захари-Стояновата книга, разказвайки историята, изгражда образите на митогероите. За пълнота на изложението ще го засегнем накратко. В текста на З. Стоянов при четвъртата битка четата е разделена на три отделения, командвани съответно от Хаджи Димитър, Стефан Караджата и Мавро от Казанлък. Според Хр. Македонски отделенията са две и Мавро въобще не съществува като участник в събитието. „Четите в България...“ обяснява пленяването на Караджата с дезертьорството на Мавро и неговото отделение. Истината вероятно е някъде по средата, но по-близо до версията на Хр. Македонски. Ако се основаваме на спомените на Панайот Хитов[8], можем да допуснем, че в четата е бил и човек с прозвище Мавро. Но дали е командвал лявото отделение[9] в сражението? В обкръжението на двамата войводи са опитни и прославени бойци от българските планини, походите на Гарибалди, Критското въстание, руските войни в Кавказ. При наличието на личности (някои от тях живи легенди) като Иван Попхристов (Иванчо Христович), Спиро Джеров, Димитър Зааралията – Коджа Ибрахим, Стефан Господинов, Коста Ефтимов (Наполеона) и др. е абсурдно да се мисли, че на малко известния Мавро ще бъде поверена командата на четническо отделение. По всяка вероятност отделенията са били две, както твърди Христо Македонски, а личното дезертьорство на Мавро е мултиплицирано от склонните към преувеличение информатори на З. Стоянов, който, особено чувствителен към темата предателство, им се доверява. Освен това дезертьорството на цяло отделение (според цитирания Марин Нейков 14 души) „не се засича“ от скрупульозните в своята информативност официални турски източници за събитията.

Далеч по-интересни, с оглед целите на настоящата разработка, са другите две фактически разминавания. Първото съдържа опозицията единодушие – разномислие на войводите. Между втората и третата битка четата пленява двадесетина въоръжени турци, които се представят за воловари и след кратък разпит са освободени. Случката е представена по следния начин в двете книги:

> *„Те навярно бяха от потерята, но скриха пред нас истината; казаха, че излезли да си търсят воловете. Караджата им прегледа пушките, които бяха пълни, а после им ги даде, като им поръча, че ако вземат участие в потерята, ще бъдат изклани като пилета.*
>
> *– Валлаха, билляха, няма да бъдем – говореха те, кротки и смирени*

> *като агнета. На много момчета не стана добре, гдето отпуснахме тия наши лични неприятели, но що да се чини, когато войводите искаха да изпълнят своите обязаности.“*

(З. Стоянов. съчинения. Т. 2. Биографии. Четите в България. С., 1983, с.177)

„Те се предадоха без съпротива. Те бяха толкова наивни, че на запитването от страна на Караджата те отговориха:

– *Пратени сме да вардим.*

Караджата разгледа оръжието им, а ние се приготвихме да колим. Както Караджата, така и всички ние изказахме мисъл, че те трябва да се умъртвят; само Хаджията не се съгласяваше и не позволяваше.

– *Не е голям мурафет, казваше той, ако вземем да ги избием, но няма да ги свършим, пък и това не е кавалерско.* <...> *И Караджата се подчини на решението на Хаджията, пусна турците да си идат, като наивно им поръчваше да не вземат участие в потерята против нас.“*

(Хр. Македонски. Записки на Христо Н. Македонски. 1852 – 1877. С., 1983, с. 79)

Христо Македонски е личен приятел със Стефан Караджа. Неколкократно в своите записки той изтъква неговото войводско превъзходство над Хаджи Димитър (дали е прав е друг въпрос). В цитирания пасаж разногласието между двамата категорично е посочено и то на два пъти. Нямаме никакво основание да не се доверяваме на свидетелството, че по въпроса за съдбата на пленените турци войводите са на противоположни позиции. В книгата на З. Стоянов великодушието към пленниците е приписано и на двамата. Това поражда въпроса защо текстът „фалшифицира исторически факт“?[10] При цялата си преданост към „святата истина“ на историческото случване З. Стоянов подхожда към него от определени светогледни (идеологически) позиции. Във всичките си книги, посветени на революцинните събития от 60-те и 70-те години на XIX в., той следва ясно очертана схема, в която са подредени причини и следствия, а ценностите са строго йерархизирани. Раковски и четите подготвят създаването на вътрешната революционна организация на Левски, без нея е немислимо Априлското въстание, чието следствие е Освобождението. Личност-връх, като политическа мисъл и морал, на националната революция е Левски. Саможертвите на идеалистите са в основата на българската независимост. Това в резюме е идеологическата визия на З. Стоянов за същността на революционната епоха и в нея почетно място заемат **митогероите, изкупителите на националната свобода. Тази идеологическа визия ПРЕДШЕСТВА представянето на историческата събитийност[11] и е логично в определени моменти да пренебрегва декларираната от автора вярност към „святата истина“, защото З. Стоянов е не само създател на исторически наративи, но е и инструмент на една наситена с национални митологеми идеология**. Когато се подготвя изданието на „Четите в България...“ Хаджи Димитър и Стефан Караджа вече са митологизирани от фолклора и литературата, ценностно са сдвоени от Ботевото „Кажи ми, сестро, де ѝ Караджата“ и Вазовото „един бе главата, другият – умът“. За логиката на митоисторическото мислене е недопустимо наративът да приписва рицарски жест на единия войвода и желание за насилие над беззащитни хора на другия. И Захари-Стояновият наратив не го прави, а си позволява да „фалшифицира“ исторически факт, който обаче няма отношение към Историята като институционално познание (в една академична история, при цялата ѝ подробност, може да влезе фактът, че пленниците са освободени, но не и детайлизираната информация за перипетиите на освобождаването им).

Последното фактическо разминаване между двете книги, което ще разгледаме, не включва различни версии на един факт, а е свързано с казуса премълчана информация. У Хр. Македонски присъства един конфликт между войводата Хаджи Димитър и знаменосеца Димитър Зааралията – Коджа Ибрахим. Спречкването е по повод посоката на движение на четата и е непосредствено преди Бузлуджанската битка. Хр. Македонски акцентира върху него, отделя му почти цяла страница[12]. У З. Стоянов конфликтът въобще отсъства. Няма никаква логика епизодът да е измислен и това поражда въпроса защо е пропуснат в „Четите в България“. Възможно е да е премълчан от Ангел Обретенов и другите информатори, защото кавгата между войвода и знаменосец непосредствено предхожда отделянето на 14 души от четата, сред които е и Зааралията. Тяхната версия е, че това става неволно, че те се изгубват, но „Записките“ на Хр. Македонски оставят у непредубедения читател съмнения в нейната истинност. Другата възможност е спречкването да е премълчано от самия З. Стоянов, защото нарушава идентичността на митогероя Хаджи Димитър, защото противоречи на митоисторическия наратив на творбата. Сам по себе си конфликтът не може да хвърли сянка върху моралния облик на войводата, върху статуса му на заслужил революционен деятел. Но в националното съзнание Хаджи Димитър не е просто видна историческа личност. Той е нещо много по-голямо. Българите от 80-те години на XIX век конструират ценностните стереотипи, чрез които осмислят предосвобожденската епоха, не толкова с инструментариума на историографията, колкото посредством дискурсите на литературата и мемоаристиката. Още преди Освобождението знаменитата балада на Ботев и една позабравена днес драма на Л. Каравелов вписват в културната памет образа на митичния юнак Хаджи Димитър. Да не забравяме и това, че той е фолклоризиран в свръхценностна насока преди литературата да се ангажира с неговата митологизация. За читателя на „Четите в България...“ „куцофлорският херой“ е легенда, **харизматична историческа личност.** Харизматичният водач въздейства върху своите съратници с магията на свръхестественото, него го следват не защото взема правилни решения, а защото ги взема именно той. Харизмата[13] не допуска недоверието на своите и тяхното противопоставяне – иначе не би била харизма. Историята познава ***сюжета изгубена харизматичност***, но българската митоисторическа представа за Хаджи Димитър от времето на „Четите в България...“ изобщо изключва неговата поява като възможен алтернативен поглед към близкото минало. Евентуалното включване на конфликта войвода – знаменосец в книгата би нарушило харизматичната идентичност на митогероя Хаджи Димитър. За спецификата на Захари-Стояновия наратив този епизод би бил чуждо тяло. Това ни дава основание да приемем, че ако е знаел за спречкването, така подчертано като факт у Хр. Македонски, З. Стоянов не би разколебал с неговото включване митоисторическата интенция[14] на своя наратив.

„Четите в България...“ не представя само героичното в драматичния юли 1868 година. В митоисторическия дискурс на автора, зададен още от статията „Имената на българските въстаници, които са посягали сами на живота си“ (в. „Работник“, бр. 28, 1881 г.), **герои на нацията са верните на клетвата „Свобода или смърт“.** Това не пречи на автора да отделя изключително внимание, и то чрез Аз-повествованието, на тези, които не могат да се издигнат до пиедестала на героите, които не изпълняват клетвата си. До чутовната саможертва на Бузлуджа наративът на „Четите в България...“ поставя малодушната капитулация край Кечидере. В книгата категорична е отрицателната оценка само на предателите – овчарите, които предават ранените юнаци на турската власт, и чорбаджиите туркофили. Патриотите, обичащите България, но нямащи моралната сила да изберат смъртта в нейно име пред живота си, не са заклеймени. С това историческият наратив постига своята пълнота – той едновременно съгражда митовете, на които се основава националната идентичност в историята, и достоверно представя историческите събития; прекланя се пред безкомпромисния самопожертвователен идеализъм и мъдро отчита, че не всички могат да го проявяват, че той е достояние не на масата, а на единиците, избраниците. В Захари-Стояновия разказ за Историята на националната революция и тези, които с готовност жертват живота си за свободата, и тези, които служат на Отечеството, но се стремят и да оцелеят, участват в историческото ставане. Историята като събитийност не може както без едните, така и без другите. Не може без тях и Историята като разказ. За нея обаче е особено важна паметта за величието на подвига. Оттук произтича една важна особеност на Захари-Стояновия исторически наратив – **сатиричната непримиримост с непризнателността към големите личности**. Малките хора не могат да бъдат големи, те априори са лишени от възможността да избират да са големи, но те могат да са достойни, могат да изберат достойнството на преклонението пред подвига на водачите, избраниците, мъчениците за свобода. **Без това преклонение саможертвите губят историческия си смисъл**, защото, и това е важна импликация на Захари-Стояновите текстове, делото на героите, на изключителните личности, не е заради самите тях, а е за общността, за другите, които не могат да се издигнат до тяхното величие. Логиката на Захари-Стояновия наратив внушава достатъчно ясно една идея за историчност на личността – **историческа е личността, която жертва себе си в името на другите, на тези, които са припознати като свои**. Определено това е героическа, „митическа“ идея за мястото на личността в историята. Тя обаче не обсебва изцяло историческото мислене на „българския Тукидид“. За него са важни както героите, пред които се прекланя, така и обикновените хора, които разбира, а също предателите и непризнателните, които презира. С последните са свързани сатиричните ракурси на разказите за „най-блясковата страница на нашата нова история“. Сатиричната Захариева злъч срещу родоотстъпниците е производна от ***националистическия историзъм*** на автора. За З. Стоянов историческа и съответно национална идентичност има народът, който почита своите герои. На едно дълбинно равнище в неговото идеологическо мислене враговете на идеята за национален суверенитет и апатичните към нея стоят на едно и също стъпало на нравствена деградация. Неслучайно „Четите в България...“ завършва с диалога между предателя Маню и „послушните“ младежи. Подобно на „Немили-недраги“ и Захари-Стояновата книга не приключва с апотеоз на подвига, а със сатирично-елегична констатация, която внушава, че делата на героите имат историческа смисленост в паметта и достойнството на потомците. На Вазовото „*Бедни, бедни Македонски!*

Защо не умря при Гредетин?...“ съответства Захариевото „*Тежко и горко на народ с такива послушни младежи! – отговаряме ние...*“

В началото на статията подчертахме, че за З. Стоянов историята е промяна, исторически са събитията, които водят до значими следствия в битието на националната общност. Необратимостта е същност на историческото движение, а неповторимостта – на историческите събития, които го изграждат. Логично възникват въпросите, какво място за З. Стоянов заема повтарящото се в историята, как може да се обясни наситеността на „Четите в България...“ освен със събития и с твърде много обстоятелства. Текстът определено има афинитет не само към динамиката на историческите случвания, но и към трайното, устойчивото в бита и традициите, казано с езика на Фернан Бродел, към „почти неподвижната история“. Авторът го търси в социалната психология, в нейния консерватизъм. По повод на историческите факти повествованието въвежда ред обобщения за различен тип общностна психология. Те визират стереотипи на мислене и поведение на етноси, регионални групи, съсловия. От книгата научаваме за манталитета на бебровци, за отношенията котленци – сливенци. Лайтмотивно присъстват наблюдения върху българската народопсихология, а също и върху турската. Особено предпочитани са психологическите съпоставки: българи – турци, просветена Европа – варварска Турция, чорбаджии преди – чорбаджии след Освобождението... Национално-политическият конфликт е представен и чрез гледната точка на Другия, на Врага – налице е опит да се види историческата събитийност и през неговия поглед[15].

От текста могат да се научат много неща – за символиката на разкопчаните крачоли и наметнатата аба, за неволното съучастие на цензурата в сътворяването на митовете. Авторът е изключително аналитичен – фактите, които представят манталитета, бита, социалното поведение на различни групи, винаги служат за основа на обобщения. Обикновено те се илюстрират от някаква случка, лично наблюдавана или „разиграна“ по вероятност. Чрез и по повод хората и събитията **наративът непрекъснато типизира историческото време, характеризира го като срещи между различни колективни психологически нагласи.** Безспорно за З. Стоянов фактите от социалната психология принадлежат на историята и трябва да бъдат обект на историческия разказ. Защото **историята е именно нахлуване в стабилността на етно- и регионалнопсихологическите стереотипи. Историята е промяна и следователно това, което се променя, е част от нея.** Захарий-Стояновата историософия на революционното Възраждане има две основни понятия – ***идея*** и ***подвиг***. Подвигът е силата, чрез която идеята разрушава стабилността, регламентираната повторяемост в живота на обществото, **силата, посредством която битието на хората се променя, за да се превърне народът в нация**. Емблематичен пример са редовете, посветени на обесването на Стефан Орешков и следствията от това събитие:

> „*Юнакът стъпял смело, дигал гордо своята утомлена глава и с глас решителен поздравявал натрупаните българи, а особено ония, които той познавал лично: – Сбогом, братя! Сбогом, мили сестри! Аз не отивам да умра, както мислят поганците, но да се родя – казал той на двете си сестри, които нарочно били дошли от Шипка да присъствуват на трагическия акт.<...>*
> *Изминало се няколко месеца от тоя пръв тържествен акт – даването жертва за българската свобода, – а казанлъшките побудни младежи, най-много учениците, бъдещи герои при Шипченския проход, не забравят действията и словата, казани и извършени от Ст. Орешкова.<...> Избирали едного изпомежду си, когото наричали Стефан Шипченчето, закачали на гърдите му бяла книга, връзвали му ръцете опак, туряли го на празно бъчовче и го приготвлявали за бесилницата. Избраникът от своя страна се обръщал към другарите си като към народа, говорел реч патриотическа, приказвал им, че умира за вяра, прощавал се, псувал турците и пр.*“

З. Стоянов е автор с изключително чувство за историчността на битието, той е исторически мислещ във всичките си текстове – и в посветените на близкото минало и в тези, чрез които се ангажира със съвременни политически въпроси (историчността на Захариевата публицистика е благодатна тема, ненамерила все още своя изследовател). Емблематичен за неговото историческо мислене е последният абзац на предисловието на „Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата“:

> „*Не зная доколко съм можал да запазя правилото на сухата обективност в тоя си труд. Право да си кажа, аз се не пазих твърде от да не изказвам симпатии и антипатии в някои събития и обстоятелства. Напротив, драго ще да ми бъде даже, ако съм можал да се съобразя* ***с духа на времето****, в което пиша. Ако за бъдещия историк са важни фактите и датите от Х. Д. чета, то не по-малко му е нужно да знае и това обстоятелство, като как са гледали съвременниците на тая чета шестнадесет години след нейното преминуване.* (подчертаното мое – С. Ц.)

За автора на тези редове историчността на фактите и датите се обуславя от оценките за тях („как са гледали“), изразявани от следходниците. Историческите събития се раждат от **духа на времето** и на свой ред са фактори на неговата промяна и неговото формиране. Колкото по-силно въздействат историческите факти върху духа на времето, толкова те са по-исторически. Това внушава историзмът като модел на мислене в третата книга на З. Стоянов. Впечатлява това, че той определя като исторически не само събитията, за които пише, не само техните ментални обстоятелствени контексти, но и своето оценъчно отношение към тях, изразено шестнадесет години по-късно. От негова гледна точка **всичко е история**, писането на история е част от Историята. Разглеждането на едни събития като исторически, като обект на историческо спомняне и историческа оценка, на свой ред се превръща в обект на историческо изследване. Битието на човека е същностно историческо. Захарий Стоянов тотално историзира своя наратив – той идентифицира като исторически както събитията, за които разказва, така и самото разказване за тях, защото то, колкото и да е субективно, изразява определена групова менталност, имаща конкретно-времева, променлива, и следователно историческа ситуираност. Всичко, което изразява човешка психология, незатворена в уникално-индивидуалното, съкровено-личното, човешка психология със социална идентичност, за гениалния „овчарин“ е предмет на историята, на историята като оценъчен разказ за нещата, такива каквито са били и каквито са. Разказ и за нещата каквито е трябвало да бъдат, защото Историята като знание не може както без истина, така и без митове.

Бележки

1. Всички цитати са по изданието: **Стоянов, З.** Съчинения. Т. 2. Биографии. Четите в България. София, 1983.

2. Показателно е какво пише Волтер в „Нови разсъждения върху историята“(1744): „Но след като прочетох три или четири хиляди описания на битки и съдържанието на няколкостотин договора, открих, че всъщност не съм станал никак по-образован. Аз научавах там само събитията. Чрез битката на Шарл Мартел аз не опознах французите и сарацините повече, отколкото познавах татарите и турците чрез победата на Тимур над Баязид. – Цитирано по: **Жак льо Гоф.** Новата история. // *Историци за историята.* София, 1988, с. 237

3. Средновековните символи на българското юначество, с които възрожденската книжнина идеологизира патриотичното самочувствие, в средата на 60-те години на XIX век вече не са достатъчни. Те са подготвили почвата да се търсят герои и в съвременността. Призивността на Чинтуловите стихове („да бъдем пак, каквито бяхме“) търси своята осъщественост в политическото битие на националния колектив.

4. Вж.: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи (Под редакцията на З. Маркова, О. Маждракова, Д. Дойнов). София, 1988.

5. **Кант, И.** Логика. София, 1994, с.116

6. Христо Македонски е автор на „Записки на Христо Н. Македонски. 1852–1877 (първо издание – 1896, второ – 1983). Книгата в по-голяма степен от Захари-Стояновата е ценен исторически източник за събитията от юли 1868 г. Причината явно е в това, че свидетелските качества на Христо Македонски превъзхождат тези на седемте информатори на З. Стоянов. Цитатите са по второто издание на книгата.

7. Вж. **Тодоров – Хиндалов, Вл.** Въстания и народни движения в предосвободителна България, според новооткрити турски официални документи. София, 1929.

8. **Хитов, П.** Моето пътуване по Стара планина. София, 1962, с. 66

9. В това, че именно *лявото* отделение е „предоставено“ на предателя Мавро като че ли има някаква архетипна логика – лявата страна е лошата, дяволската. Ако решим да продължим с психологизацията на историческата информация можем да потърсим в съответствието 14 души начело с Мавро (както е според **Марин Нейков** – Няколко думи за войводата Христо Македонски // *Народна дума*, Русе, № 7, 11 ноември 1899) – 14 души, отделили се от Хаджи Димитър преди Бузлуджа, несъзнателен израз на чувство за вина от съзнателно прикриващи дезертьорството си хора. Тази хипотеза е правомерна, защото информаторите на З. Стоянов, разказващи за предателството на Мавро, са от групата на отделилите се (или, както те твърдят, изгубилите се) преди Бузлуджанското сражение четници.

10. Дали информаторите дават воля на въображението си или З. Стоянов „редактира“ тяхната информация е въпрос, на който може да се отговори само хипотетично. Нас в случая ни интересува текста на „Четите в България...“, а, доколкото спомените на седемте четници са обработени от З. Стоянов и той е автор на книгата, естествено е да се приеме, че повествователят е проекция на неговата творческа личност.

11. З. Стоянов може да бъде смятан за митоисторически писател и в един друг смисъл на понятието *митоистория*, този, използван от Корнфорд: „Митоистория (Mythistory) е историческо описание, представено в рамките на стандартна концепция, художествена или философска (можем да добавим и идеологическа – С. Ц.), която здраво се е укрепила в съзнанието на автора много време преди у него да се е появил замисълът за произведението.“ – **Cornford F. M.** Thucydides. Mythistoricus. London, 1907, P. VII.

12. **Македонски, Хр.** Цит. съч., с. 101-102.

13. За харизмата вж.: **Вебер, М.** Социология на господството. Социология на религията. С., 1992, 85-88.

14. Митоисторическата интенция на повествованието на „Четите в България...“ най-определено присъства в биографичните портрети, чрез които се разрежда динамиката на целенасоченото мемоарно-сюжетно разгръщане на текста. Освен биографиите на двамата войводи, в книгата впечатляват с категоричната идеализация на героите и редовете, посветени на Бачо Киро и Иванчо Христович.

15. По повод реакцията на турците, когато разпознават в пленените комити убийците на Сулак Пехливан, повествованието включва интересни разсъждения за относителността на категорията справедливост в национално-политическите конфронтации. Те са въведени с: „*Представете си за минута, че Сулак Пехливан беше някой наш войвода или комита...*“. Фразата, с която завършва отклонението, също е показателна за широтата на Захари-Стояновото мислене: „*Но да оставим патриотизма настрана, на който границите са твърде широки...*“

ПОЛЕМИЧНОТО И РЕТОРИЧНОТО НАРАТИВИЗИРАНЕ НА ИСТОРИЯТА В „ПРЕВРАТЪТ“ НА З. СТОЯНОВ

Георги Ал. Стаматов

This paper concerns the book "The Putsch" by Z. Stojanov from the position of the rhetoric strategies that the author used to express his attitude towards the suspension of the Tarnovo constitution. In general, the text is interpreted as a kind of oratorical prose. The polemic techniques of Z. Stojanov are analyzed in details. These include: an underlining of the opponents contradictions; a skillful choosing of the author's own arguments; an enrichment of the speech with tropes (argumentum ad hominem) – criticizing the opponents personality; an adoption by the author of the position of "surprised" or "confused" by the irrationalities of the opponents thesis; and an implementation of the humour, the irony and the sarcasm as factors of supreme influence.

Рязко отрицателната си позиция към суспендирането на Търновската конституция З. Стоянов заявява не само в тази книга и не само като публицист. Темата за него е толкова значима, че той я вмества и в „Записките“, в „Искендер бег“, който по същество представлява политически памфлет, насочен срещу същия акт, в „Чардафон Великий“, където също се засяга темата за преврата; в публицистиката на З. Стоянов един от основните противници, наред с лъжесъединистите и извършилите действителен преврат офицери-русофили, се явяват привържениците на княза в борбата му срещу конституцията. Писателят обаче намира темата за толкова значима, че не се задоволява с фрагментарен поглед върху нея, а и посвещава и отделна книга – „Превратът“.

Становището за **историята като политика в миналото и за политиката като история в настоящето** поставя тази книга извън контекста на „текущата“, „злободневната“ публицистичност. „Превратът“ има основните белези на политическия памфлет – злободневност, емоционален сарказъм, остър език – но в същото време го и надраства. Писателят тук е хроникьор, изобличител, сатирик, но като че ли в най-висока степен – полемист. Полемизира се едновременно с много противници, а не само с един; явлението, което се осъжда, всъщност не е единично, а **серия** от явления, свързани помежду си, **процес**.

Ако приемем, че една от основните цели на писателя е да изобличи един конкретен политически акт, прави впечатление широкия контекст, в който се разглежда той. На практика „Превратът" е насочен не толкова срещу извършителите на „преврата", колкото срещу пълната гама от политически и граждански недостатъци на съвременното му общество. Това е една от постоянните грижи на З. Стоянов – да обвърже явленията и да разграничи лагерите. Универсализирането на проблема е свързано с постигането на политическата цел – дискредитиране на княза и неговите привърженици в борбата му срещу конституцията. То освен това е и характерен, традиционен похват в политико-публицистичната стилистика на епохата – почти всички статии, разглеждащи конкретни проблеми, започват с някакъв общ „преамбюл" за „общото", за „тенденцията", било то епохалното значение на Освобождението, било големия прогрес на българското общество като цяло, и едва след това се преминава към частния случай, който бива анализиран като изключение или потвърждение на общата тенденция.

З. Стоянов целенасочено и последователно изтъква диахронния аспект на политическото противоборство около конституцията. За него то не е изолирано явление, а част от една наследена конфронтация. Той на много места насочва читателите към съответните изводи – ясно и недвусмислено формулирани.

„Работата горе-долу се състои в следующето: И българският народ като другите народи има своите две страни: едната мрачна, а другата – светла… Мрачната страна наричат у нас чорбаджиите (в турско), а светлата – интелигентите, младите или патриотите"

„Право да си кажа, аз помислих, че е излязъл нов закон, че се е върнало еничерското време, че е настанал друг свят"

„Либерал по онова време значеше нещо много престъпно; то беше равносилно с какво да кажа? С думата комита в турско време"

И така, лагерите не само са разграничени по признак „за" или „против" конституцията, но и се явяват наследници и конкретни носители на една едва ли не изначална борба между „мрачната" и „светлата" страна в човешкото развитие. Този тактически прийом има много и важни последици: осигурява се идеологическият „тил" на защитаваната от писателя концепция; противниците са поставени в положение на обвиняеми, те са принудени да се отбраняват; много по-силно е въздействието върху читателската аудитория, която е все още неизкушена и неопитна

в юридическите и идеологическите „тънкости" на новото политическо противопоставяне; улеснява се възприемането на лансираната теза в желаната насока, тъй като се основава на традициите на дихотомичното мислене. Съвременниците на „преврата" очевидно имат разбирането за мащабността на това събитие, но мащабност като политически акт, като дело на настоящето. А З. Стоянов го вписва в един ясно очертан модел на родното историческо развитие, като закономерно проявление на старото, предосвобожденско политико-идеологическо конфронтиране в условията на новите политически дадености.

Възловият момент в проблема около конституцията е сблъсъкът на два принципа, два символа на суверенност – конституцията и князът. Останалите публицисти, дори радикалите от „Работник", не засягат с неодобрението си княз Александър Батенберг, защото го възприемат като въплъщение на единството и суверенността на нацията. Захари Стоянов обаче прави тази крачка. Той противопоставя двете начала – олицетворение на свободното отечество, като не оставя никакви съмнения и колебания на кое от тях дава приоритет. Принципът на легитимността, на историческата приемственост, изразен в княжеската институция, е несравнимо по-малоценен в неговите очи от принципа на народно самоуправление, въплътен в конституцията. Личността на княза вече не е свещена и неприкосновена, а представена с нескрит негативизъм. Използват се изрази като „тиранина, който нямаше върху си нищо рицарско и смело", Великото народно събрание в Свищов се определя като „гробница", в която князът „закопава тяхното бъдеще" . Писателят иронизира масовите акламации при пристигането на княза: „Радваха са тие и се хилеха със същата невинност и мъглявост, която се проявява в годиначетата деца, когато им подадат в ръцете някое дрънкалце, огледалце и различни други игралца". Особено е жлъчен спрямо жителите на Свищов – тяхното „френетическо ура подплаши дунавските жаби" – наречени са директно „роби".

З. Стоянов не се обявява против личността на княза, а против ролята му на „узурпатор" на народните правдини. И тук, както и на други места, засягащи проблема за мястото и значението на личността в историческите процеси, той поставя на първо място принципа, общия ход, тенденцията и прави от личността изразител, „или по-добре въплъщение" на историческата закономерност. Концепцията му, без да е схематична, се отличава с отчетлива яснота, стройност и логичност – позитивна оценка заслужава тази личност, която е служител на прогреса, негативна – служителят на ретроградното и консервативното. Ето защо една и съща личност може да бъде представена веднъж със светли тонове, а друг път с мрачни.

Особено красноречив в това отношение е примерът с княз Александър Батенберг. З. Стоянов в различни времена и при различни обстоятелства споделя две диаметрално противоположни гледни точки. По време на „преврата" князът е въплъщение на мрачното, назадничавото, антибългарското; след отказа от режима на пълномощията и особено след Съединението той става символ на България. З. Стоянов популяризира девиза „Има Батенберг – има България". В дописка от Пловдив от 20 октомври 1885 г. той представя при ситуация, сходна на възлова сцена от „Превратът", княза от точно обратната гледна точка: „Няма нужда да Ви уверявам, до каква степен цялата войска офицери и солдати са трогнати и ободрени от своя достоен глава. При моста на Търново-Сеймен офицерството на главната квартира начело с главнокомандующий Николаев носи на ръце княза през целия мост. Не пада по-долу и тукашното население. То е уверено вече напълно, че в лицето на княз Александра се заключава и свобода, и независимост, и съединение".

В „Превратът" акламациите при посрещането на княза са интерпретирани като израз на заслепение на „безсъзнателната тълпа", казионно усърдие, робска апатия и индеферентност на „блажените еснафлии". Писателят пуска в ход едно от най-силните си оръжия – иронията, за да дискредитира проявите на верноподаничество. Бившите опълченци, начело с „Гецо княжеският кон", се впрягат в колата на княза на мястото на конете. Тук З. Стоянов използва в максимална степен хумористичния потенциал на скритите и явни несъответствия на тази сцена. И тук той прави един обрат, характерен за неговия хумористичен инструментариум – **развива атрибутите със знакова и символна стойност в типично битова, конкретна насока**. Освен **високото** несъответствие той прибавя и **ниското**, предметно-материалното: „Двукраките коние изкараха своята мисия чак до Митрополията – нещо около половин час разстояние от Сарая. А пуста местност, за зла чест, не е равна. От старата скеля до мястото Байраклъ джамия е стръмнина, която, додето изкарат питомните добичета, трябваше да почиват на няколко места. По-нататък тие бягаха вече като тайчета".

И при посрещането в Русе през 1881 г., и при посрещането в Пловдив през 1885 г. има практически идентична ситуация. Ясно е **от какво** са продиктувани разликите в описанията, по-интересно е да се отбележи **как** писателят изразява противоположностите на двете гледни точки. И в единия, и в другия случай посрещачи и посрещани са едни и същи – българското воинство и неговият върховен главнокомандващ. И в единия, и в другия случай причината за акламациите е събитие с изключително значение за най-новата ни история. И в единия, и в другия случай въодушевлението – било искрено, било дирижирано – се изразява по един и същи начин. Но ролите на лицата, или по-точно отношението на писателя към тях се е изменило, което определя и съвършено противоположната гледна точка в тези два текста.

„Превратът" не е издаден в крайна сметка като цялостен, самостоятелен текст, но той е замислен за печат, предназначен е да убеждава, явява се характерен образец на ораторската проза. Реториката според нейната съвременна дефиниция представлява наука за убеждаващата комуникация. Основни нейни принципи са диалогичност, изразяваща се не във външната размяна на реплики, а в диалогичното отношение към предмета на обсъждането, владеене на общоприетите кодове и на културния език на конкретния адресат. Средствата, техниката на реториката се развиват непрестанно от античността, като те са добре познати и у нас по време на Възраждането, дори само поради големия брой хора, завършили гръцки училища, където тя е от основните предмети. Някои от най-важните похвати при полемиката са:

1. Изтъкване на противоречията в позицията на опонента
2. Ясно представяне на проблема, без да се спори за думите
3. Умело подбиране на собствените аргументи
4. Обогатяване на речта с тропи
5. Въпросно-отговорна система на разположение на аргументите
6. „Аргументум ад хоминем" (аргументът към човека) – критика към качествата на личността, поддържаща противоположното становище
7. Хуморът, иронията, сарказмът като изключително въздействащи фактори
8. Заемане ролята на „смаян", „объркан" от несъстоятелността на противниковата теза

З. Стоянов проявява висока комуникативна компетентност в избора на средства за убеждаване. Той владее и умело използва набелязаните (далеч не пълни) средства на полемиката, но в същото време могат да се набележат някои също така красноречиви „отсъствия". Той е „твърд" в отстояването на позицията си и рядко прибягва до елементите, считани присъщи на етичния спор – формулировки, обрати и изобщо една нагласа, която условно може да се означи „Поправете ме, ако греша". На пръв поглед при него отсъстват онези фактори, които имат голямо значение за всяка дискусия – конвергенцията и консолидацията. Но нещата ще престанат да изглеждат така, ако си дадем ясна сметка за реалния адресат на тази книга. Това не са извършителите на „преврата“, а общественото мнение, което трябва да бъде убедено да отхвърли някои принципи и да приеме други. „Етичният“ елемент отсъства само по отношение на „консерваторите“, „чорбаджиите“. Спорът с тях въобще не може да доведе до каквато и да е конвергенция според писателя и затова той допуска крайните средства, опровергавайки техните аргументи, но такт и умереност, дебатирайки косвено с това, което той приема като заблуди на общественото мнение.

З. Стоянов не засяга особено остро личността на княза и монархическата институция, защото българското общество като цяло не е готово да възприеме подобен род критика. Пак по същите съображения той не е „твърд“ и в отношението си към висшите архиереи, дали според него духовна санкция на „преврата“. Вместо това той пренасочва обвиненията си към реални обекти: не княза, а прекаленото верноподаничество и парадността при посрещането му, които действително са чужди на лишеното от съсловни предразсъдъци общество; не православната църква като цяло, а отделни нейни представители – Григорий Доростоло-Червенски и екзарх Антим I.

Може би най-характерното за З. Стоянов като полемист е постоянното прибягване до средствата на хумора, сатирата и иронията.Няма нито един от посочените полемични похвати, колкото и относително да е класифицирането на нещо единно и свързано, при който да липсва и сатиричният елемент. „Смехът може да оцвети и най-сериозната информация, за да установи психическа лекота – да претопи умората, да отстрани безразличието и най-вече да изостри вниманието към въпроса, който е поставен за обсъждане.“ Тъкмо такава е основната цел на З. Стоянов, прибягвайки до средствата на сатирата – да изостри, да конкретизира възприятието на своята аудитория към доста сложната проблематика на идеологическото и юридическото противопоставяне около отменянето на Търновската конституция.

Най-съществените доводи на З.-Стояновите опоненти, тези, за чието дискредитиране той полага най-големи усилия, са: опасността от разпространението на нихилизма (убийството на Царя Освободител); отъждествяване на либералите у нас с терористи и нихилисти; ултиматумът на княза за напускане на страната при отхвърляне на исканията му; мотивировката на „преврата“ с „държавното благо“; санкцията на политическия акт от страна на влиятелни първенци и висши духовници. Не винаги писателят противопоставя свой контрадовод, но винаги намира начин със средствата на иронията да омаловажи аргументите на противниците си.

З. Стоянов е особено саркастичен по отношение на първите два аргумента, които са тясно свързани помежду си – вменяването на престъпни замисли на българските либерали, тяхното сродяване с нихилистите. Действително – има голям потенциал на комично несъответствие между реалностите на политическия и обществен живот в България и идеологията и практиката на нихилизма. Писателят използва потенциала на това несъответствие най-вече като акцентира върху патриархалното, простодушното или ориенталското у набедените „нихилисти“. Така например З. Стоянов първо прави една пространна „регионална“ характеристика на Делиормана в подобен дух („Делиорман е турска страна, там царува средновековно невежество и султанорханска първобитност ...“), след което привежда думите на Алекси Христов – един от героите, убедени привърженици на тезата за българския нихилизъм, включително и в Делиормана: „Днес и старите баби са станали нихилисти; село няма без такива хора“.

Така е навсякъде, и не само при дискредитиране тезата за българския нихилизъм, а и при всяко механично копиране на западноевропейския и руския обществено-политически модел. „Превратът“ не е насочен само срещу конкретния политически акт, но и срещу всички черти на българския следосвобожденски живот, възприемани от З. Стоянов като недостатъци. Връзката тук е двустранна – от една страна, очевиден е неговият стремеж да посочи и изобличи тези недостатъци, но от друга – обвързването им с „преврата“ е много съществен елемент от неговата полемико-реторична стратегия. Докато неговите противници представят либералната интелигенция като опасен противодържавен елемент, той прави същото по отношение на тях – те са представени като носители на всичко мрачно и ретроградно в българския обществен живот. Следователно „аргументум ад хоминем“ – похват, който обикновено се възприема като неетичен – тук е просто ответна реакция и не излиза от границите на обичайната политическа стилистика у нас в този период.

Според концепцията на З. Стоянов отменянето на Търновската конституция е крайно отрицателен и осъдителен акт, извършен от тези сили в българското общество, които постоянно генерират една или друга обществена вредност. Суспендирането на конституцията не е изолирано деяние, а закономерно следствие. Борбата трябва да се води не срещу следствието, а срещу причината. Тя – ретроградното, мрачното и консервативното начало в обществения живот у нас – има и други, не по-маловажни проявления и пълноценната борба срещу тях се възприема от писателя като мащабна и цялостна. Поради тази причина в „Превратът“ са толкова обилни критиките и изобличенията срещу други, на пръв поглед странични обществени пороци. При това обаче никога не се изпуска основната критическа насоченост срещу конкретната политическа „простъпка“.

„Сродяването“ на „преврата“ с други обществени язви у нас З. Стоянов извършва най-вече по линия на егоистичната и користолюбива мотивировка на извършителите. Не случайно той акцентира на този елемент при всеки приведен от него случай на положително отношение към отменянето на конституцията.

„В късо казано, в преврата зеха най-много участие ония градове, в които имаше най-много непроизводителни елементи, елементи, които се бяха научили из Влашко и Немско, че държавата е само тогава добра, а свободата вкусна, когато тежи джебът, когато къщата е с балкон … Градовете със свищовско лице аз може да ви покажа с гордост още на няколко, които да имат претенция на културтрегерство.“

Особено интересен е случаят с неговия масонски „събрат“ Вълчанов. Той е показателен както за основното обвинение в користолюбие спрямо лицата, дали подкрепа на „преврата“, така и за отношението на З. Стоянов към масонството.

„Аз бях честит да се познавам почти със сичките, с някои от тях имахме и минали връзки. Така например с Вълчанова преди една неделя от 27 април бяхме се целували по устата, бяхме се клели върху девизата „Братство, равенство и свобода“. Трябва да ви кажа, любезний читателю, че ние с г. Вълчанова принадлежим на Масонската ложа, та затова сме искрени и откровени един към други, тъй като масонството допуща пълна търпимост – религиозна и политическа. Един ден после 27 г. Вълчанов ме срещна на пътя и си отвори портмонето, което блестеше от злато – се нови напалеондаре. „Работата е уйгун“ – каза той и си замина“

Писателят превръща някои дати, градове и изрази, добре познати на съвременниците му, в знакови. Така в случая е с 27 април – деня на издаването на княжеската прокламация за отменянето на конституцията (други основни означаващи при него са 1 юли, „историческата задача“ и изобщо понятието „исторически“, Свищов – всички те с ярко изразен отрицателен смисъл). Посоченият случай е практически единственият,

в който З. Стоянов взема директно отношение към масонството, така че не могат да се направят изводи дали очевидното му разочарование се отнася само до конкретната личност – Вълчанов, или до масонството като цяло. Тук обаче целта е различна – да се създаде и утвърди представата за „преврата“ като дело на хора, ръководени единствено от егоистични и материални съображения. Целият лагер на противниците на конституцията – от чиновниците, мотивирани от кариеристични съображения, до висшите духовници и лидерите на консервативната партия – е единен в користолюбието и властолюбието си, независимо дали се отнася до „обичайното“, „присъщото“ користолюбие на българското чорбаджийство или до нови, „екзотични“ фактори като масонската принадлежност на Вълчанов.

Твърде често писателят прибягва до омаловажаване аргументите на противника посредством дискредитирането на личността му. Един от най-важните инструменти за подобно дискредитиране е иронията. В някои случаи тъкмо иронията е единственото възможно средство да бъде оборена тезата, без да бъдат засегнати основните ценности на обществото. Така е например с висшите духовници, дали санкция на „преврата“. Депутация, водена от Григорий Доростолочервенски, се среща с княза, за да протестира срещу „нихилистите“ в България:

„– Бей, кой се надяваше да бъде дотолкова дявол тоя пусти калугер, кой мислеше, че той е дотолкова опачина в душата си – говори Иван Харцоят и си върти главата. – Щом излезе насреща ни Н. в. князът, то дядо владика, кротък и мирен до това време, изрева насреща му, като че наляха в гърба му горещо масло, разтърси си дългото джубе и така силно махна с ръце, щото събори чалмата на Осман ефенди, който стоеше до него“

Комизмът на сцената, както е видно, е извлечена тук от материално-битовото, а не от идеологическото, както е на други места. Писателят пародира „всенародното възмущение от нихилистите“ – един от основните идеологически стълбове на „преврата“, дискредитира го като режисирано събитие. Спонтанната емоционалност на висшия духовник всъщност се оказва една ловка сценография и това е изразено недвусмислено и изключително въздействено – тъкмо поради предметността и „вътрешната“ гледна точка на разказа. На тази сценографска умелост авторът дори не отказва своето признание, но пак в руслото на общата пародийна тоналност: „Ченелия владика сте имали – говореше отпосле Осман ефенди. – Когато той започна да говори пред княза, когато си подигна ръцете, то ние замръзнахме на мястото си“.

Изобщо може да се обобщи, че пародирането е главният инструмент на писателя срещу опонентите му. Пародирането и съдържащият се него комичен потенциал са насочени срещу широка гама обществени злини, но най-вече срещу чуждата на българския живот официозност, казионност и помпозност. По принцип пародията е отклонение от буквалната истина и създаване на неправдободобна фикция. Пародията създава нов образ, който се вмъква в първия, провокира го, представя се за нещо, прилично на него, но всъщност дълбоко различаващо се. Както и да е начинът на пародиране, пародията винаги тръгва от сравнението, от съпоставката на две неравностойни същности. Тя е критика отвътре и затова е по-въздействаща и по-ефикасна от пряката критика или от критиката, основана само на рационални елементи.

З. Стоянов пародира както тезата на идейните си противници (отменянето на конституцията е извършено по всенародно желание и от висши държавнически съображения), така и формата ѝ, начина ѝ на защита и обосноваване. Това е от особено важно значение, тъй като пародията борави именно с формите на пародираните явления, тя е в известен смисъл травестия, дискредитираща „високите" претенциите за сериозно и само сериозно отношение. Тезата за „всенародния характер" на възмущението от българските нихилисти, както е видно от примера с митрополит Григорий Доростолочервенски, е „снижена" не само от равностойния в рационалността си аргумент за манипулирането на това обществено недоволство, но и от несъответствието между съдържанието и формата. По същия начин З. Стоянов пародира и други обществени пороци, даващи по негово мнение базата, на която се опират извършителите на „преврата" – казионността, чуждите на нашия обществен живот норми на социална йерархичност и т.н.

Пародира се и тенденцията, срещу която З. Стоянов винаги е бил отрицателно настроен – в чисто българските дела да се намесват съображения от висшата политика. Той последователно отстоява необходимостта от „национален егоизъм" – в смисъл на собствена позиция, собствена политика по най-важните за нацията въпроси. В „Превратът", за разлика от „Записките", „Четите в България" и публицистиката, е по-отчетлив пародийният елемент. В „Записките" например „висшето" политиканстване е отхвърлено като фактор за вземане на едно или друго решение директно, чрез позицията на Бенковски (с която явно З. Стоянов се солидализира): "Аз нямам нищо общо с евреите и коварните дипломации – каза Бенковски. – Българин съм, апостол съм на свободата, искам да ме разбират само ония, на които съм дошел да помагам, а какво щели да кажат редакторите на „Най Фрай Прес", малко ма е грижа". В „Четите в България" също се споменава със скептицизъм за поддадения от букурещките „нотабили" меморандум до Наполеон III, като заключението за „рабското удоволствие" се приписва само на хората от „голямото добро утро". В „Превратът" обаче това политиканстване е представено като черта от националния характер: „У нас не са дипломати само министрите и други род държавници. У нас секи разбира от висшата политика, секи голак е Бисмарк". Другата съществена разлика е употребата на пародийни елементи като особено значим фактор в цялостната реторична стратегия на писателя. Пародийният поглед отвътре е призван да дискредитира позицията на консерваторите и княза за някакви необикновено комплицирани, тайнствени външни събития, които са причина за суспендирането на конституцията. Авторът и на други места обръща внимание на този пасаж от княжеската прокламация за отечеството – „съвършено дискредитирано отвън", като иронизира: „Кога ние се родихме, кога се прочухме, кога се дискредитирахме и кога стана това известно на политическия кабинет?". Пародията развива тази тема, подсилва и задълбочава тезата за несъстоятелността на противниковите аргументи, основаващи се на съображения от „висшата политика": „Бисмарк, разсърден от тая политика на ингилизите, тропнал с крака си и заповядал да приготвят десет хиляди топа! … Немците запушили Дунава, Русия се заклела, че ще хване английската царица, персийският шах изклал консулите в столичния си град и пр., и пр."

Още по-интензивно е присъствието на пародийния елемент в друг Захари Стоянов текст, също посветен на отменянето на конституцията – „Искендер бег". Има основание за съвместен прочит на двете творби поради тематичната и идейна близост между тях. Докато в „Превратът" пародията е само част от реторичната стратегия на писателя, то „Искендер бег" изцяло „облича" формата на ориенталско повествование, зад което прозира злободневното събитие, т.е. може да се говори за пародия в чист, завършен вид. Големият успех на „Искендер бег" свидетелства за това, че иносказанието е точно разчетено, че тогавашният читател е възприел текста като цялост между външен и вътрешен план – неотменно условие при пародията. Пародията е по същество иносказание, притча, а българският читател е много добре подготвен и компетентен за възприемане на подобен род литература – както от стила на Библията, така и от дълголетната възрожденска традиция. **Разпознаването** на княз Александър I зад маската на Искендер бег, на Ернрот – зад Емрулах ефенди, на пълномощията – зад „йемзата" носи радостта от личното откривателство, поднася политико-юридическия казус по лесно възприемащ се начин. Наред с това необичайното съчетание между първия и втория план – формалния и съдържателния – е сериозна основа за хумористично остранение, при което високите претенции за изравняване с модерния европейски свят, патетиката на една новоформираща се политико-държавническа стилистика, нерядко размиваща се в помпозност или казионност, биват дискредитирани чрез ориенталското. Още самият избор на първия български княз е поднесен в „Искендер бег" под формата на разказ, в който много ярко изпъква ориенталският колорит:

„Поискай каквото желаеш – казал падишахът, като се обърнал към Искендер, който припкал още от дясната страна на коня, уж да управлява зенгията, при всичко че за това нямало никаква нужда.

Искендер, поразен като от гръм, паднал на колене в краката на султановия ат и облян в сълзи, викнал: „Милост, милост и прошка искам, шевкетлю падишахъм! (…)

На седемдесет и седем часа от моята славна столица, към където засяда слънцето, да властваш над седемдесет и седем села."

Очевидно е, че един подобен подход предполага не само изобличаването на конкретното политическо „злодеяние" – отменянето на конституцията, но и средата, идейната основа, която позволява да се извърши то. Едноличната воля на монарха бива изравнена с каприза на източния сатрап, при това става въпрос не за някой друг, а за Царя Освободител. Дори се наблюдава и известна симпатия към нихилистите, видени като носители на новото и борци срещу тиранията. Те са принудили всемогъщия господар да се крие като преследвана жертва, те изтръгват жалбата му към потърсилия помощта му Искендер: „Искендере, Искендере! Мой верни слуго! Кажи ми по-напред ти какво аз да правя, па после да дойде ред до тебе".

По същото време, докато З. Стоянов пише в либералните издания за свещената памет на Царя Освободител, той поема защитата срещу обвиненията за една злощастна дописка от Варна, която според консерваторите оневинява убийците на цар Александър II. Тъй като тази дописка действително е сериозен аргумент, З. Стоянов ѝ отделя внимание в „Превратът", като тук той отново си служи с обичайния похват – омаловажаване доводите на противника:

„Градът Варна, тамошният морски пясък или тинята на Девненското блато роди най-напред българския нихилизъм. Младо едно момче, по народност сърбин, скромен работник в печатницата на Блъскова в гр. Варна написва една дописка до в Работник … А редакторът на в. „Работник", спокойният и непридирчивият Георги Кърджиев, който е човек днес за днес, който не е скъп на новите фрази и идеи, поместил тая дописка с единствената цел да изпълни само една празност в колоните"

В полемико-реторичната стратегия на З. Стоянов похватът омаловажаване като правило винаги е придружен с настъпателност, с категоричност, изостреност. Тук обаче, в случая с варненската дописка, не е така. Тонът е необичайно мек, схемата на олекотяване довода на опонента вече не е изградена на базата на логическата несъстоятелност между тяхната позиция и абсурдно-противоположната реалност. Тук омаловажаването не се постига при сблъсък между две полярни тези, а по-скоро между теза и отсъствието на противоположна теза. Размахът на полемистите от противниковия политически лагер се явява при това положение излишен – З. Стоянов просто отказва да признае предмета на спора. Това е ловка маневра от негова страна, защото действително дописката е факт и в нея действително се изразява надеждата, че сега, след смъртта на царя, работите в Русия ще тръгнат надобре. Посоченият пример свидетелства за гъвкавостта и реалистичния подход на З. Стоянов като полемист. Основен стратегически принцип е, че никога не можеш да бъдеш еднакво силен по всички направления. Писателят умело съчетава настъпателността по уязвимите пунктове на противниковата теза с отбраната по невралгичните места на собствената.

Прави впечатление липсата на респект у него към утвърдени авторитети. Той предпоставя една позиция, според която най-висша ценност се явява народният суверенитет и чак след това онези фактори и лица от близкото минало, които в общественото съзнание също имат блясъка на безспорната заслуга. По принцип това се отнася до цялостното му творчество – там акцентът е върху онези събития, които, по неговия израз „ни характеризират като народ", и пълно отсъствие на такива, в които доминиращ фактор е външната намеса или висшата дипломация. Борбата за църковна независимост и Руско-турската война стоят извън обхвата на творческото му внимание – въпреки епохалното си значение, отлично осъзнавано и от него – именно защото не може да ги възприеме като собствени, като автономни. „Ние искаме да имаме своя история, своя Сливница, наш 6 Септемврий" – пише З. Стоянов в отворено писмо до Драган Цанков и този принцип е в основата на неговата историческа мисъл. В „Превратът" сблъсъкът между авторитети и ценности е факт и винаги писателят дава приоритет на онова, което според него въплъщава идеята за народния суверенитет. Проблемът не се изчерпва само с набелязания вече аспект: народен суверенитет (Търновската конституция) – държавнически суверенитет (княз Александър Батенберг), а има и други измерения. Това е априорното отрицание на лицата и институциите, които са се обявили против конституцията – екзархът и опълченците. Блясъкът на техните заслуги не се взема под внимание от З. Стоянов и причината за това едва ли е само изостреността на политическата борба. Начинът, по който пише за тях в „Превратът", е следният:

/за екзарх Йосиф/: „благослови с пастирско добродушие грабливите птици на българската свобода … Няма прошка за негово блаженство"

„Опълченците, от които мнозина изпълняваха в същото време и шпионска длъжност, дойдоха до апогея на душители на свободата в навечерието на князовото пристигане"

Като се има предвид, че целта на всеки дебат е спечелването на аудиторията, една подобна политическа стилистика се явява рискована, доколкото засяга личности и институции с утвърдени позиции. Но тук всъщност акцентът не пада върху присъдата, а върху убеждаването. Авторът прилага често използвания похват – апелирането към присъстващите ("аргументум ад популум"). Косвено се провокира тяхното одобрение и неодобрение, чувството им за достойнство, за самосъхранение. На екзархът и на опълченците (тук е необходимо уточнението, че опълчението не включва само участвалите в Освободителната война, но и всички мъже до 40 години, които не са на действителна военна служба/ се вменява вината, че съдействат на „грабливите птици на българската свобода", на „душителите на свободата", т.е. пряко посегателство върху интересите на аудиторията. Този ораторски похват се прилага, за да се докаже, че всичко изложено от оратора има пряка връзка с интересите на аудиторията, затова е вярно.

В заключение трябва да се отбележи, че с богатството и разнообразието на прилаганите полемични техники в „Превратът" З. Стоянов цели да бъде максимално убедителен, че вярвайки искрено в своята позиция, той се стреми да я внуши на широката аудитория. Принципите, които предопределят тази позиция, се приемат от него като разбиращи се от само себе си, като валидни и за аудиторията. Тази обща мирогледна база е преди всичко идеята за народен суверенитет, за ненужността на какъвто и да е междинен референт в естественото историческо движение на нацията. Принципът за автономност в управлението на чисто народните дела действително съществува като постулат в общественото съзнание. Инициативата на княза за ограничаване на тази автономност е представена като кощунствено посегателство. И – което е много съществено – тя не е разгледана като изолиран политически акт, а като логично следствие от противоположни обществени интереси, като поредната, но тясно свързана с предходната, страница от най-новата ни история. Умението на З. Стоянов да извлича обобщения няма само набелязаните вече синхронни аспекти (отъждествяването на всички отрицателни явления на настоящето с отменянето на конституцията), но и диахронни. Чорбаджийството, освободителното движение, борбите около идеята за двукамарен парламент, суспендирането на конституцията – всичко това е разгледано в един цялостен план. При това съображенията от полемико-реторичен характер са особено съществени, но не и доминиращи. Определяща в случая е залегналата във всички Захари-Стоянови творби гледна точка за историята като за линеен и закономерен процес. Темата на „Превратът" – едно събитие на настоящето – е интерпретирана колкото конкретно и злободневно, толкова и задълбочено и аналитично, колкото в публицистичен, толкова и в исторически дискурс.

Литература:

1. **Уайт Х.** Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002, с. 9.
2. „Южна България", бр. 63, 11.02.1884 г. В: Стоянов, З. Неиздадени съчинения. Изд. „Нов свят", С., 1943, с. 96.
3. **Уайт Х.** Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002, с. 13.
4. Южна България. Пловдив. 15 септември 1883 г., бр. 37.
5. Славянин. Русе. 3 август 1883.
6. Славянин. Русе. 30 август, 1883.
7. Славянин. Русе. 27 август, 1883.
8. Работник. Русе. 22 април, 1881, бр. 26.
9. Работник. Русе. 4 април 1881, бр. 22.
10. Работник. Русе. 21 март 1881, бр. 18.
11. **Стоянов, З.** Непознати страници. Съединението. Изд. „Иван Д. Данов". Русе, 1995. с. 97.
12. **Ботева-Попова, М.** Диалогът от Сократ до днес. Издателски център „Велико Търново". ДФ „Абагар", Велико Търново, 1993, с. 78.
13. **Радев, С.** Строителите на съвременна България. Том първи. Изд. „Български писател", С., 1990, с. 160-161.

14. **Ботева-Попова, М.** Диалогът от Сократ до днес. Издателски център „Велико Търново“ . ДФ „Абагар“, Велико Търново, 1993, с. 38.

15. **Ботева-Попова, М.** Диалогът от Сократ до днес. Издателски център „Велико Търново“ . ДФ „Абагар“. Велико Търново. 1993, с. 38.

16. **Ставрева, Л. Кондукторова, А.** Реторика. ДФ „Бряг Принт“. Варна. 1993, с. 71.

17. **Уайт Х.** Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века. –Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002, с. 19.

18. **Стоянов, З.** Непознати страници. Съединението. Изд. „Иван Д. Данов“. Русе. 1995, с. 105.

Всички цитати от „Превратът“ са от изданието: **Стоянов, З.** Превратът през 1881 г. Изд. „Български писател“. С., 1994.

ДОРА ГАБЕ В ШУМЕН

Николай Димков

Във втората половина на месец октомври 1975 г. проф. Надежда Драгова дойде от София (тя четеше при нас лекции) и каза, че Дора Габе (1888-1983) се намира в Съюзната почивна станция на писателите във Варна и сега бил най-удобният момент да я поканим на среща със студентите. Имаше още един повод. Ректорският съвет наскоро щеше да вземе решение най-хубавата аудитория в института, 309-а, да носи името на шуменеца проф. Боян Пенев. Надежда Драгова уговори деня и часа и ние с кола на Окръжния съвет тръгнахме за Варна. Когато пристигнахме, почивната станция беше пуста. Лекият морски ветрец подухваше, смиташе окапалите листа и ги гонеше из сухите треви. Нямаше жив човек, сякаш беше измрял целият персонал на станцията. Само едно бездомно куче ни посрещна. То помаха с опашка, подуши ни и изчезна нанякъде. Когато наближихме сградата, дочух напевен глас в една от стаите. Направи ми странно впечатление и аз се обърнах към проф. Драгова, питайки я с очи. Тя се усмихна и, сякаш да не смути тайнствения глас каза тихо, че Валери Петров превежда Шекспир и си казва стиховете наизуст. Така му било по-лесно да следи ритъма. Спряхме пред стаята на Дора Габе, в която пък нищо не се чуваше. Пълна тишина! Надежда Драгова като артистична жена каза, че аз трябва да поканя Дора Габе, нали съм кавалер. Нямаше как, трябваше да изпълнявам кавалерските си задължения.

Доближих се до вратата и само чувах учестените удари на сърцето си. Бий, направо ще се спука! Постоях да събера кураж и почуках. „Да! Влезте, моля!“ Чу се отвътре бавният глас на Дора Габе. Аз посегнах към дръжката на вратата и отворих. В стаята, мебелирана скромно, стоеше седнала на леглото голямата поетеса, готова за път. Косата ѝ бе приглаdensa назад, облечена в бяла блуза и върху нея черно плетено елече, и в черен панталон. Тя си подаде ръката и попита от Шумен ли идвам и за Шумен ли ще пътуваме. Отговорих утвърдително. Дора Габе стана бавно, заоглежда се и каза, че не обича да я чакат, защото било неуважение. После извади от някакво шкафче кутия цигари и се усмихна: „Да, трябва да сложа и кутията с папиросите. Аз не пуша, но може на някого да му се наложи.“ Пътната ѝ чанта беше сложена насред стаята. Постави в нея кутията с „папиросите“, изправи се и каза: „Готова съм. Да тръгваме“. Взех огромната ѝ чанта и излязохме навън, където ни чакаше проф. Драгова. В колата Дора Габе бе седнала отпред, а ние отзад. През цялото време тя приказваше полуобърната към нас. Най-напред започна за писмата на проф. Боян Пенев, които са изпращани до Багряна и тя наскоро ги бе публикувала. „Как може при жива съпруга – възмущаваше се Дора Габе – Лиза да печата тези писма! Боян и той щеше да се възмути, ако стане от гроба.“[1] После започна за безгрижното си детство в Добруджа, за студентските си години в Женева и Гренобъл, за това как помнела телефонни номера и виждала цифрите им като изрисувани... Като пое дъх и помълча малко, започна да разказва за ученическите си години във Варна от началото на миналия век. Направи ми впечатление, че във Варна тогава почти не се чувала българска реч. Преобладавали гагаузите, турците и гърците. Изведнъж Дора Габе се обърна, погледна навън и сякаш на себе си промълви: „Хубава е тази отморяваща зеленина. Това поле донейде прилича на моята Добруджа“.

Когато пристигнахме в Шумен, студентите вече чакаха нетърпеливи. Нямахме време за почивка, а само пътьом се отбихме при ректора доц. Александър Витанов, който винаги, всякога и за всичко намираше време (особено в такива случаи). Представихме поетесата и се отправихме за аудиторията, която се намираше на третия етаж. Понечих да подхвана Дора Габе за ръката, но тя възрази. „Не, господине, мога и сама. Не съм чак толкова стара. Какво ще си кажат тези млади хора за мен.“ И започна бавно да се изкачва по стълбището. Вървеше изправена и все едно, че на плещите ѝ не лежаха близо деветдесет години. Тя влезе в аудиторията, поздрави сред възгласите и шумотевицата на студентите и се отправи към катедрата. Проф. Драгова я представи накратко, защото тя не се нуждаеше от кой знае какво представяне. Най-напред заразказва за проф. Боян Пенев спокойно и все едно, че вчера се бяха случили тези неща, а не отпреди 60–70 години. Запомнил съм от нея как тя се е грижила за професора, когато той е пишел своите лекции. Донасяла му редки книги от Народната библиотека, топлила му тухли за краката, варяла му кафе и на пръсти го внасяла в стаята... Долавях в нейния разказ уважение и топлина и същевременно преклонение пред паметта на големия учен. Тя зачекна и за бохемските му години. „Не ми се карай – казвал той – аз скоро ще си отида...“ Когато пишел за драмата на Яворов „В полите на Витоша“, проф. Боян Пенев се разхождал нервно из стаята, измъчвайки се за това, което ще каже. Той виждал в драмата редица слабости. Надделял у него естетическият му критерий, въпреки приятелството, което ги свързвало.[2] Между другото в рецензията си проф. Боян Пенев пише: „В трето действие авторът е имал намерение да изтъкне вътрешните мотиви на трагедията. Но вместо да стори това, вместо да разкрие интимните преживявания на своите герои (...) той оставя Христофорова да декламира, да мъдрува, да се увлича в мъгливи и разхвърлени разсъждения (...). Бих сравнил тая трагедия със сграда, при строежа на която не е спазен никакъв план и стил – при това една сграда започната и недовършена.“ Тя наблегна и за статията на проф. Боян Пенев „За литературния плут“, отнасяща се за плагиатството на Людмил Стоянов и каза, че е най-сериозното нещо, което е излизало у нас.[3] Аргументирано и научно проф. Боян Пенев разглеждал литературните „кражби“ на Людмил Стоянов и нескопосните му преводи, без даже да се посвени от паметта на личности като Михаил Лермонтов, Валерий Брюсов, Иван С. Тургенев, Пенчо Славейков... После се спря на кръга „Мисъл“ на Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Петко Тодоров... Оживяха спомени, срещи, разговори и аудиторията сякаш се изпълваше с тромавите стъпки на Пенча, с гласа на Яворов, с тънкото като върлина тяло на Петко Тодоров...

„Шумен – поде Дора Габе – ми е бил любим град от детството, защото е свързан с ранните ми ученически години, а после и със семейството на Боян Пенев.“ И заразказва, когато е била 12-годишна ученичка как се е изкачвала и слизала по два пъти на ден към Нанчовото училище, как е минавала със страхопочитание покрай костите, струпани в черковния двор, как е живяла в „болярската“ къща на Нанчо Попович, как се е взирала в белобрадия дядо Блъсков, който им разправял за Исус Христос и ги учел на скромност, доброта и човеколюбие. Накрая тя прочете свои стихове. Изправи се, отиде по-близо до студентите, разтвори стихосбирката, издигна си лявата ръка високо и започна с мек, кадифен глас:

---

[1] При раздялата си с проф. Боян Пенев Дора Габе няма официален развод.

[2] **Пенев**, Боян. Първата драма на Яворов. – *Съвременна мисъл*, г. III, 1912, кн. 2, с. 99–119.

[3] **Пенев**, Боян. За литературния плут. – *Златорог*, г. III, 1922, кн. 2, с. 103–149.

Почакай, слънце,
аз не съм готова
за следващата нощ –
денят ми не е свършен още!
Не се преборих с съвестта си,
за да ѝ давам право на почивка.
Току-що се научих да говоря
със камъните и дърветата
и още не запълних своя ден
със мъдростта им,
а ти ме караш да си лягам
и си отиваш тъй спокойно
и тържествено
с огреяните върхове на Витоша,
със подновените от багрите на залеза селца,
с илюзии за утрешния ден!
Почакай, дай ми време
да разбера как може да се спи
във тоя разтревожен свят,
когато е безсънието съвест,
а съвестта е ден?

Почакай слънце!

Дора Габе свърши, а аудиторията мълчеше. Съпреживяваше. И аз разбирах за кой ли път притегателната сила на поезията, нейната магичност. Както бе писала за стихосбирката ѝ „Почакай, слънце“ Леда Милева: „В тези стихове смъртта бива винаги побеждавана от живота, от неукротимата и непобедима любов към младостта. Познатата ни чувствителност на поетесата тук ни вълнува повече от всякога, защото повече от всякога гласът е свой и искрен, а проблемите – действителните морални и етични проблеми на нашия век.“[4] Дора Габе си тръгна възхитена от срещата със студентите и, струва ми се, от докосването с детските спомени, от връщането към младостта. Между другото, в броя

---

[4] **Милева,** Леда. От първите теменуги до слънцето. – *Пламък*, 1968, кн. 23, с. 63.

си от 25 октомври 1975 г., в. „Шуменска заря“ писа: „Завчера в аудитория 309 на Висшия педагогически институт в гр. Шумен студенти и членове на литературния кабинет „Боян Пенев“ се срещнаха с известната наша поетеса Дора Габе (...). С голямо вълнение Дора Габе говори за времето, когато у нас творят П. Славейков, П. Яворов, Ив. Вазов, П. Тодоров и др. (...). С особено задоволство Дора Габе посрещна вестта, че ректорският съвет на ВПИ ще даде името на аудитория 309 на Боян Пенев и занапред ще се четат лекции само на студенти от филологическия факултет.(...)“.[5]

Петата поредна национална среща, която се проведе в Шумен през 1978 г. беше посветена на освобождението на България. На тази среща беше поканена и Дора Габе, която, въпреки напредналата си възраст, дойде. На 30 март, когато отидохме да я посрещнем на летище „Буховци“, денят бе слънчев и спокоен. Самолетът пристига навреме. Ние с директорката на Младежкия дом Маргарита Димитрова бяхме застанали на терасата там, където застават изпращачите и посрещачите. Един по един заслизаха пътниците, а Дора Габе все не се появяваше. Най-после, когато всички слязоха, появи се и тя. Облечена в тъмни дрехи, с коси пригладени назад, вървеше спокойно и уверено, без никой да я придружава. Какво ми беше учудването, когато ме позна. Усмихна се и запита как са студентите. Качихме се на колата и потеглихме за Шумен, а Дора Габе, както и преди, все приказваше и разправяше сега пък за пътуването си със самолета. Малко останало да го изпусне, защото се върнала да вземе томовете на проф. Боян Пенев, които „Български писател“ бе започнало да издава. „На тая поредна среща, която се организира от Шуменския институт и литературния кръжок „Проф. Боян Пенев“ – разправяше тя – не може да не донеса на студентите излезлите томове на Бояна. Той ги е написал за тях. Спомням си навремето как се разнасяха лекциите му и се предаваха от ръка на ръка. Тогава нямаше издадени томове. Те излязоха по-късно, след неговата смърт – под редакцията на проф. Борис Йоцов. Но Боян бе строг със студентите. Двамата с проф. Йордан Иванов им бяха за пример – искаха и те да знаят, колкото тях. Помня, веднъж вървим с Бояна по „Царя“, а една студентка иска да го пита нещо. Той не спира. Върви. Обърни, викам, внимание на момичето, а той, видимо раздразнен, каза троснато: „Има си за това място и време – университета“ и продължи невъзмутимо. Такъв беше – колкото лиричен и романтичен, толкова строг и неотстъпчив, когато трябва.“

---

[5] В началото 309 аудитория се ползваше предимно от филологическия факултет. Беше поставен портретът на проф. Боян Пенев, изработиха се гипсов барелеф, надпис на вратата. С времето нещата се промениха. Правя това отклонение в името на проф. Боян Пенев и на неговата памет.

Настанихме я в хотел „Мадара“ и зачакахме с Маргарита Димитрова да се приготви. Тя не се бави много. Излезе усмихната и каза: „А сега къде ще ме водите?“ Разбира се, трябваше да я заведем в окръжния комитет на БКП – при завеждащия Агитация и пропаганда. Такъв бил реда: когато пребивава народен деятел на културата се грижи ОК на БКП. Когато влизахме в партийния дом, от него излизаше с няколко човека Пенчо Кубадински и той щом видя Дора Габе, започна да декламира нейното стихотворение „Добруджа“. Оная Добруджа, която бяха отнели румъните през 1913 година.

Родния ни край остана
тъй далече,
пътя, който води в него,
враг пресече.

Като пилци изпоплаши
той децата,
като вихър ги разгони,
по земята.

В златно утро златни ниви
клас люлеят
клас люлеят, и изтихо
песен пеят:

– Ветре, братко, намери ги
тез стопани,
дето са далеч в чужбина
разпиляни (...).

Дора Габе се усмихна, поздрави и повече не продума дума. Може би си припомняше Добруджа, бащиния дом в село Харманлък (днешно Дъбовник), в което е родена и прекарала там най-безгрижните си детски дни. А може би си припомняше за окупацията на румъните и разпръснатите „като пилци“ българи, за които беше написала това стихотворение още в 1913 г. А откъде го знаеше Кубадински – аз не знам. Навярно то е било някога в букварите и читанките на децата… не знам.

После се проведе среща-разговор с Дора Габе за съвременната поезия в една от залите на Младежкия дом. Присъстваха студенти от нашия университет, както и от други учебни заведения, дошли за Петата национална студентска литературна среща. След като говори за съвременната поезия и отговори на многото въпроси, Дора Габе прочете свои стихове. Направи ми впечатление лекотата, с която разказва. Макар тази среща да продължи около два часа, макар че беше пътувала от София до Шумен не личеше умора и отегчение. Аз се помъчих на два пъти да прекратя срещата, но Дора Габе продължаваше да рецитира, а студентите, вперили очи в нея, поглъщаха всяка нейна дума, изказвана от топлия ѝ глас.

Вечерта в салона на Младежкия дом се проведе голямо литературно четене, на което се обявиха литературните награди. Същата вечер за първи път се обяви и наградата за литературна критика на името на Боян Пенев, която бе връчена от Дора Габе. На ниската масичка на сцената стоеше тя и директорката на Младежкия дом. Както беше седнала Дора Габе каза, че подарява на Студентския литературен клуб „Боян Пенев“ първите три тома от неговата „История на новата българска литература“ и ме извика да ги получа. После взема листчетата от бележник, на които беше написала словото си и го зачете. Отмерено и бавно изговаряше всяка дума – все едно, че искаше това, което казва за Боян Пенев да бъде разбрано от всеки. Като послание прозвучаха думите ѝ:

„Другари!

Измина цял век, откакто замлъкна гласът на литературния критик Боян Пенев. Цели 50 години нашата литература не го споменаваше. Но нашето неспокойно време го прие в паметта си, за да остане завинаги жив.

Вие скъпи негови следовници, негови внуци, го измъкнахте от мълчанието и ето излиза на свят „История на новата българска литература“, оживяха чрез нея днес наново великите родолюбци – светци, за да пренесат в наше време и ни завещаят своята борба за свобода. И тая тяхна воля и свободен дух прониква със своята прогресивност в нашето съвремие.

Това е голямото дело на Боян Пенев. Другарю Трендафилов, нека наградата на името на Боян Пенев Ви вдъхнови, за да продължите неговото дело!

Честито!

Дора Габе."[6]

Нито за миг не прояви умора или отегчение. След всичко пожела да отиде на вечеря със студентите. Даже не се лиши от чаша вино, което изпи в памет на Боян Пенев. „Да – казваше тя – сигурно Боян ни гледа отгоре и сигурно много се радва дето толкова много млади хора го зачитат. А той наистина обичаше младите хора и живееше винаги за тях, студентите."

За срещата в. „Шуменска заря" писа между другото.

„Най-напред се състоя теоретична конференция на тема „Освобождението и славянските народи". Основен доклад прочете академик д-р Емил Георгиев. С голям интерес бе посрещнато литературното четене, в което участваха млади поети от почти всички студентски градове в страната (…)

За първи път бе обявена награда на окръжния комитет на ДКМС на името на бележития наш съгражданин – големия литературен историк и критик Боян Пенев. Тя бе връчена от изтъкнатата българска поетеса, народната деятелка на културата Дора Габе, на младия литературен критик Христо Трендафилов от Шумен.(…)".[7]

На другия ден ние с Маргарита Димитрова закарахме Дора Габе на летището в Буховци. Тя през целия път разказваше пак за срещите си в Шумен и най-вече за студентите, за тяхната любознателност, за това, че са възродили паметта на Боян Пенев и най-вече за това, че са го взели за свой литературен патрон. Когато пристигнахме, пътниците не бяха започнали да се качват. Ние се огледахме и в този момент влезе един от пилотите и каза, че иска да отведе до самолета Дора Габе. Тя обаче не бързаше. Извади от дамската си чанта моливче за вежди и започна да си поправя грима, а хората чакаха и самолетът вече закъсняваше повече от пет минути. Най-после Дора Габе и пилотът се отправиха само двамата към самолета. Останалите пътници бяха пуснати след това. Аз гледах тази изключителна жена, която вървеше по плаца, без някой да я подкрепя, макар на плещите ѝ да тежаха вече деветдесет години. От малкото прозорче на самолета тя размаха бяла кърпичка и все се усмихваше и усмихваше. Самолетът се плъзна по циментената писта и изчезна в ранната утрин. С него изчезна и Дора Габе. Великата Дора Габе. Тогава не знаех, че я виждам за последен път…

---

[6] Това слово на Дора Габе ми беше дадено още същата вечер и сега използвам случая да го публикувам. Що се отнася за първите три тома от „История на българската литература" с автограф, написан от поетесата, останаха в Младежкия дом. Аз заминах на работа в Белградския университет, Маргарита Димитрова напусна и томовете вече са изчезнали.

[7] **Русев**, Енчо. Расте надеждна смяна. – *Шуменска заря*, бр.39 от 4 април 1978.

МЕДИЙНИЯТ ПРОЕКТ НА ЕДИН РОМАН – „МАЙКИТЕ“ НА ТЕОДОРА ДИМОВА ИЛИ ЗА ГРАНИЦИТЕ, КОИТО НЕ МОГАТ ДА БЪДАТ ПРЕМИНАТИ

Евдокия Борисова

THE MEDIA PROJECT OF A NOVEL MOTHERS BY T. DIMOVA, OR THE BORDERS YOU CAN'T GO BEYOND

Evdokia Borisova

The paper deals with T. Dimova's nove Mothers as a psychic portrait of a collective murder. The plot is based on an extralinguistic reality and its media implications and the novel defined as'a mediating structure between the phantasmal and the real word' (according to Barthes) fulfils the function of modern Bulgarian society and the collapse of values.

Поводът.

„Започнах да пиша „Майките", споделя Теодора Димова, след като през пролетта (на 2004 година – бел. моя) се случи онова убийство в Пловдив, когато две четиринайсет годишни момичета убиха своя съученичка. Пред есента на тази година последваха други убийства, извършени от деца – в Перник, Благоевград, Стара Загора. За мен това не са обикновени убийства – като тези, които свикнахме да гледаме по улиците на България или по холивудските филми, или по криминалните хроники на вестниците. Тези убийства са знак, че в обществото ни се случва нещо, което до този момент не се е случвало. Че сме преминали някакви граници, които не могат да бъдат преминати.

Опитах се да открия корените на зверството. Не зная дали съм успяла. Това, което със сигурност разбрах, е, че не децата ни са виновни. "[1] (Димова 2005)

Романът „Майките" не поставя основният читателски (и издателски) въпрос „добре, но защо точно тази история, а не някоя друга?", той не просто „събужда усещане за необходимост да ни освободи от скептицизма – „защо? защо пък не?" – може би защото „заявява" откровено своята органична връзка с извънезиковата и медийната реалност; нещо повече... Той разказва за съдбата на седем семейства: седем провалени брака, седем, а всъщност, поне двойно повече, провалени живота, седем семейства „отгледали" седем невръстни убиеца: Андрея, Лия, Дана, Александър, Никола, Деян (и Бояна), Калина. Децата в романа са на 14 години (14-годишни са убийците от Пловдив), а убийството, което извършват не е хладнокръвно планирано, а съвсем спонтанно – за разлика от убийствата в медиите – като естествен, краен резултат от години трупаната болка, омраза, отчаяние. Това не е перфидно убийство; не е убийство с оръжие – оръжието на престъплението не е нито брадва, нито нож, нито въже...Те убиват с ритници, юмруци и камъни – убиват с голи ръце като в библейските времена. Убиват своята учителка Явора, тази, която успява да ги разбере и да ги заобича. Унищожават я тогава, когато тя решава да ги напусне.

Текстът прави психографски портрет на едно колективно убийство (поводът се оказва медиен): тук присъстват следовател, психолог, адвокат... (щрихите на извънезиковата реалност); звучи гласът на съвестта – това е нравственият императив в гласа на разказвача... *Звучи* мълчанието на родителите... Защото *липсват* майките.

Романът на Теодора Димова „Майките" се превръща в литературното събитие на 2004 година – носител на наградата „Роман на годината" на Фондация Развитие – и все пак около него не се вдига полагащият се медиен шум, познат ни около текстовете на Емил Андреев, Деян Енев, Милен Русков и т.н. Може би причина за това е авторката, която не позволява светски и литературни вълнения по повод на прочутата ѝ фамилия, а най-вероятно – и поводът за написването на този необикновен романов текст – извънезиковата реалност, надминаваща и най-смелите, и най-зловещите фантазии.

Коя е тази сила, която провокира желанието за писане – този въпрос задава Р. Барт в пролегомените на лекциите си, обединени в заглавие „Подготовката на романа", (София, 2006). „Пише ми се, според Барт, представлява фактически самата материя на писането; следователно само литературните произведения свидетелстват за желанието за писане" (Барт 2006:40) – не научните; не и медийните – те са просто добре свършена работа, занаят по огласяване на събитията от действителността, а не плод на вдъхновение.

Писането на роман разчита на автономията на езика и автономията на света на реалността спрямо света на „писмовните фантазии" (както ги нарича Барт) на романовата творба. Романът е „опосредяваща структура" между фантазмения и реалния свят; той не е „нито утвърждение, нито отрицание, нито питане...", той е „дискурс без арогантност ... и без натиск" (Барт 2006:54) – което не може да се каже в случая за „съпътстващите" го текстови и жанрови почерци – медийните новинарски текстове или техните интерпретативни метапрояви (вж. Дърева, Влашки, Константинова). Дали „Майките" е по-скоро един „неосъзнат" медиен проект за роман – именно защото липсва дискурсът на натиска (по Барт) и защото притежава почерка на неутралното (не и – на безразличното)?

Българските медии огласяват историята на едно убийство,... две, три, ... множество убийства и трагични обстоятелства, белязали като „черна" българската 2004 година. На медиите това им е работата, а медийният факт, интерпретиран в журналистическа история, съперничи на художествения. Медийната реалност зазвучава като готика, хорър; борави с похватите на съспенс-а; медийният текст се превръща в ужасяващ трилър.[2] Литературата се чувства онеправдана и изтласкана в маргиналното рецептивно пространство на това *общество на спектакъла* и ужасно „се страхува" да се намеси в света и проблематиката, „обсебени" от медиите, за да не изглежда смешна и жалка морализаторка. (Всъщност, не се страхува „вулгарният роман" – но може би точно затова, защото е „вулгарен.") Литературата се бои от обвинения в смъртния грях на социологизаторството, от идеологически и политически *залитания* (а сигурно и от много други неща)... и предпочита да си мълчи. Не и „Майките": един постмодерен роман-експеримент с класическа интенция; с постмодерен синтаксис и стилистика, но с изключителен усет за разказа, с кинематографичен потенциал, с (*димитър-димовска*) психологическа и психоаналитическа проникновеност.

По думите на Барт, всъщност, не паметта сътворява романа, а нейната деформация: въображението е това, което деформира образите. Теодора Димова изминава онзи път на „подготовката на романа" от „отбелязването – бележката към романа,... от прекъснатото към потока... от фрагмента към не-фрагмента" (Барт 2006:59). Но дали е по-лесно *„да избереш"* (фрагменти от действителността, които репродуцираш, интерпретираш), отколкото *да измислиш* ... сюжет? В случая с „Майките" се оказва, че много по-трудно е да измислиш: защото си буквално *залят* с текстове-реалности и (грубомоделиращи) метатекстове; събитията изпреварват въображението и трябва да бъде уловен мигновено „паралелния текст" на сегашния настоящ живот – в целия му интензитет. Като едновременно с това трябва да се примириш с лишеността от диалектическа дистанция – такава ти е отказана. И пишеш – по Барт-овски – „дълго непрекъснато... (на един дъх, свързано – бел.моя) ...като едното ти око гледа страницата, а другото – това, което (ти) се случва" (Барт 2006:57), преодолявайки „кратката" медийна и избирайки „дългата" романова форма. Бягаш от интензитета и мимолетността (на медиатекста), разказвайки задъхано (постмодерно) – в изречения без синтактични знаци...седем истории – седем фрагмента, слети в едно. „Майките" е роман от фрагменти – плътно споени на финала. Теодора Димова „слепя" фрагментите от пъзела „измисляйки" – повествувайки, фабулирайки (също както Пруст в „По следите на изгубеното време"); тя „слепя" спомени от тук – и сегашността, от колективна обживяност (разкази от миналото на героите в далечно и близко, сънища и размишления на героите – минало-бъдеще-безвремие) и ... собствени спомени, собствена романова памет...

Архитектурата на романа се гради върху спомени (ретроспекции), сънища и усещания (интроспекции), предчувствия (проспекции); това е албум, дневник, диалог, полицейско разследване – наситено с епически и лирически *каденци* (показателно е, че финалът е решен смислово и графически в лирическа каденца).

Това е роман, който не само задава въпроси, но и намира отговори, за разлика от обществените авторитети и институции; в този смисъл това е *медиен роман*[3], провокиран от медийните обстоятелства (те са прототипите на неговия сюжет), стоящ на границата между „писмовния фантазъм" и дескрипцията на реалиите и същевременно *не-документален*, а *литературен роман – интелектуален разказ-трилър-размишление*, вписан в психоаналитичната традиция, обвързан с интереси – естествено преднамерени от интерпретативна гледна точка интертекстуални инвенции. Този текст моделира *романа на времето*, в което живеем (нещо като „по следите на изгубеното колективно-българско време") в хармония с *романа Димова* („интроекция на другия под формата на един есенциален знак" – този феномен според Барт се назовава посредством името на автора).

„Майките" е роман за краха на илюзиите и лъжите в обществото ни, такова, каквото то *се случва* днес. Роман за поколенията, над който властно витае сянката на „Тютюн": много близо и едновременно – много далеч от епопеята на знаменития баща. „Майките" на Теодора Димова е роман, елегантно уталожващ демоничните страсти на едно общество, озверяло за мъст и на институциите, оплетени в собствените си лицемерни мрежи. Това е роман за манипулациите и себеманипулациите на съзнанията (ни).

Какво се случва днес в нашия свят? Какво се случва с децата ни? Кога и защо те се превърнаха в убийци? Къде се прекъснаха нишките на поколенческия диалог?

Фактите. Медиите огласяват и интерпретират фактите за случващото се, дават думата на „компетентните органи", търсят отговори, предизвикват дискусии... Така започва българската 2004 година:

Майка уби детето си и се обеси. *Майка удуши 13-годишната си дъщеря и се обеси в дома им в Пазарджик. 40-годишната Нина Пенова стегнала смъртоносната примка от шал около врата на малката Камелия в сряда вечерта. Когато момичето издъхнало, Нина се обесила със същото парче плат на портала в хола. Отчаяната жена оставила предсмъртно писмо, че напълно съзнателно отнела живота на рожбата си и своя заради нетърпимата бедност и мизерия.*[4] („Новинар", петък, 09.01. 2004, №60)

14-годишно момиче удушено в Пловдив. *Това съобщи МВР вчера, 9 март. Голото тяло на Маргарита Г. беше открито в жилищен блок на ул."Кукуш" към 10.30 часа. Момичето е изчезнало от дома миналия петък и е било обявено за издирване. Осмокласничката вероятно е убита два-три дни преди да бъде намерен трупът. Двама се заподозрени за престъплението. Според една от версиите, Маргарита е удушена за отмъщение от наркоман, с когото наскоро е скъсала.* (Новинар, 10.03. 2004, №59)

Деца удушили Маргарита с голи ръце. *Две 14-годишни момичета са удушили с голи ръце съученичката си Маргарита Гергенснова в Пловдив. Заподозрени са осмокласничките Антония Матева и Мария Дръндарова, съобщи РДВР – Пловдив. (...) Двете съученички на момичето били решили да изгорят трупа на приятелката си. Ревност е една от основните версии за жестокото престъпления. Красотата на Маргарита и завистта на съученичките ѝ е другата. Тя била изнасилена преди време, но извергът е на свобода, защото делото не е приключило.* (Новинар, 11.03., №60)

Прокуратурата днес обвинява осмокласничките, удушили приятелката си. *(...) Ученичките планирали убийството цял месец. (...) Двете не изпитвали чувство за вина, държали се нагло пред следователите. (...) Двете ученички (...) са направили пълни самопризнания пред съдията, според източници (...) те не изпитвали никакво чувство на вина (...). Ревност и завист са основният мотив за жестокото убийство.* (Сега, 11.03.2004)

Син и дъщеря убиха родителите си. (Новинар, 16 април, 2004, бр.59)

Братът и сестрата убийци остават в ареста. *19-годишната Виолета Добревска, която заедно с брат си Димитър, на 30 години, уби родителите си Силвия и Васил Добревски остава в арест. Зад решетките е и Димитър.*

Според събраните доказателства двамата са убили родителите си по особено жесток начин на 27 март и са захвърлили труповете им край Гложенския манастир. (...) братът и сестрата бяха подложени на детектора на лъжата и признаха за престъплението. (...) Виолета ...е извършила двойно престъпление ... освен, че е убила родителите си, ... въвела в заблуждение полицията. Нищо не съм направила. Моля съдията за по-лека мярка, бих искала пак да ходя на училище, заяви Виолета. Адвокат Марковски намекна, че В. и С. Добревски (родителите – бел. моя*) пиели много и може бащата да е посегнал на живота на сина си и така да се е стигнало до трагедията – убийство при неизбежна самоотбрана. Марковски разказа, че семейството живеело странно, нямали дори крушка, а седели нощем на тъмно. Както вече стана ясно, убийците Виолета и Димитър са били любовници. Младежът ...каза, че сестра му само е помогнала да скрият труповете.* (Новинар, 19.04.2004, бр. 60)

Задържан е 20-годишен войник като съучастник за жестокото убийство на 17-годишния Кристин. Задържан е и съученикът му Кристиян. *16-годишният Кристиян от Перник е задържан заради умъртвяването по особено жесток начин на съученика му Кристин. Работи се по три версии. (...)Убийството е провокирано от спор за 4 лв. при игра на покер.* (www.btv.news/13.10.2004)

Убиецът се е учел от вестник „Шок" на убийства. *(...) Министър Петканов коментира, че младежът, извършил това уникално жестоко престъпление, се държи изключително спокойно по време на разпитите и контактите със следователите и полицейските служители. Припомняме, че полицията откри в хладилника в дома на Кристиян разчленен и транжиран трупа на Кристин. Месото на младежа било обезкостено, бъбреците, черният му дроб и други органи били отделени и пакетирани. (...) Тялото е било рязано с брадва и нож... Смъртоносният удар е нанесен отзад по главата...(...) Кристиян продавал пистолет ден преди да пререже гърлото на съученика си...* (www.news.bg/15.10.2004)

Съученици искат линч за тийнейджъра, който разфасова приятеля си. (Стандарт, 10.06.2005)

... Семейството на Кристин е имало финансови проблеми... бащата е бил безработен,... майката работела в частна фирма и издържала всички...

. ... *в семейството на Кристиян* за вуйчото, който напада с брадва бащата на момчето – бел. моя*)... Майката се грижела той да живее в спокойна среда ... при баба си ... за да е далеч от семейните скандали... в семейството е имало ...психически проблеми ...* (www.Big.bg /Интернет медия, вторник, 19.07.2005)

Това е само част[5] от черната хроника на 2004, когато се ражда идеята за роман. Това са множество истории, достойни за роман (пред които „Хладнокръвно“ нехладнокръвно би потреперило), в истината на които не ни се ще да повярваме: уникални в своята жестокост и същевременно – толкова близки по своята причинно-следствена логика.

...

И още един факт, гръмко огласен от медиите – през юни 2004 се провежда Европейското първенство по футбол ...

...

Това е медийната реалност, която се превръща в *материал* на романа – в мотиви и образи, оркестрирани посредством романовия сюжет. А романът е „фантазирана“ форма, трансформираща в литературен план всекидневния живот (Серизи), въплътила антагонизма между история и етика (Голдман). Не и когато всекидневието се оглежда като в огледало в медийната и романовата реалност: там има ревност-завист, вина-невинност, угризения, семейната вина – пиянство, насилие, кръвосмешение; ... убийства по особено жесток начин... и изкупление(я)... Впрочем, последният мотив отсъства от пространството на медийните текстове (поне от журналистическите – със сигурност): наказание, мъст, линч – да; не и изкупление.

Коментарите. Медиите търсят причините за случващото се, дават думата за анализи, коментари и оценки на „отговорните фактори“, на обществото като цяло, превърнато в публика, наблюдаваща съвременната – много напомняща антична – кървава драма. Медиите предизвикват дебат в обществото; романът – в съзнанието на всеки четящ.

Политиците:

„Бойко Борисов иска доживотен затвор за деца-убийци. Искането бе отправено от родителите на убитите (...) в Лом, Пловдив, Перник и Благоевград. Службите са направили всичко необходимо по разкриването на тежките престъпления... (...) В диалог с майката на една от жертвите Борисов съжали, че няма смъртна присъда за убийците.“ (www.Big.bg.Интернет медия, вторник, 19.07.05)

Политиците се гневят, обвиняват и обещават. Искат справедливост и мъст. За кого?

***Журналистите*:**

*„Какво става с нашите деца? (...) В случая няма как да сложим на подсъдимата скамейка мрачното тоталитарно минало. (...) Те нямат спомен от това време... Убийството е зловеща метафора на времето, в което живеем ... (...) В това общество е преминал целият досегашен живот на тези пет деца. (*Става дума за Маргарита, Мария, Антония, Кристин и Кристиян – бел. моя*) И на всички останали деца на прехода. Това са уроците, които те виждат всеки ден и ги повтарят. Защото с тези деца става това, което става с техните родители. Защото техните майки и бащи са от онова презряно и смазано поколение на 40-50-годишните, които бяха прегазени и помляни от живота. Които изгубиха своето място в живота. Които изгубиха живота си. Които вече не се интересуват от собствения си живот, защото никой не го е грижа за техния. А техният живот – това са техните деца.“* (Дърева 2004)

Родителите са жертви на времето. Всички ние сме жертви на времето. Никой не се грижи за всички нас (впрочем, кой точно трябва да го направи?). Журналистите са рупори на времето и всесилните му съдници. Те са многознайковците, които събират доказателства, изтъкват фактори – социални, икономически, политико-идеологически. Изправени срещу стихиите (без да е ясно кои), те изобличават и безпощадно рушат.

***Специалистите*:**

*„Според **МВР-специалисти** три са определящите фактори във възпитанието на децата: училище, социална среда, семейство... Днес липсва комуникация и... живият контакт в семейството, ... родителите не разбират проблемите на децата си,... липсват морални ценности“*

Всичко е ясно. Всъщност, специалистите са щастливи хора, те знаят и разбират „защо“ и „как“!

***Учителите*:** *„Нищо особено... Тези деца (...) не създавали никакви проблеми ...бяха скромни и изпълнителни (...) ...не е имало никакви оплаквания... добри деца, ...кротки...“.*

Това е профилът на „децата-убийци“. Учителите нямат никакви оплаквания.

Статистиката:

„Общо 14 непълнолетни деца (ненавършили 18 години) са осъдени за убийства в България през 2003 година. За сравнение – през 2002 те са 9. Това е, като цяло, едно средноевропейско равнище.“ (www.vsekiden.com/news.php)

Статистиката е спокойна защото „напредваме“ към средноевропейското равнище. И, като че ли, е доволна?

Творците:

„Пловдивският окръжен съд на свое заседание от 16 март 2004 г. постанови най-тежката мярка за неотклонение „задържане под стража“ на осмокласничките А. Матева и М. Дръндарова, обвинени за убийството на 14-годишната си съученичка М. Гергененова от Пловдив. (...) ... Кой е виновен? (...) И семейството не може, не иска да повярва, че това злодейство е сторено от тяхното дете! А трябва заедно да преживеят и понесат тази покъртителна драма. Заедно да изплатят голямата вина за отнетия живот. (...) Но те нямат избор, трябва с него да изстрадат и изкупят греха. Защото вината е

и тяхна. С тях ни се отрежда да страдаме и ние ... семейство, училище, общество ...(...) Децата са ревниви като гълъбите ... и поетите“. (Атанасов 2004)

Творецът търси причините: в ревността и омразата, в завистта към успеха – в манталитета на възрастните. Той говори за изстрадване и пречистване, за грях и изкупление, за прошка и състрадание.

Това е медийната реалност. Тя акумулира материала, който литературата *ще про-мисля.*

Романът. В „случая“ „Майките“ става дума за „няколко текста“ – криминалната реалност, медийния ѝ еквивалент и художествената ѝ интерпретация. Става дума за среща на различни „сюжети“ (Барт) в романа – „благороден, изразяващ философията на времето“ (в случая – на социалното време), „драматичен, наивен“ и „митологичен“. Тук, в „митологичния“-сюжетен пласт на съницата (а сънят априори полага винаги „начало на огромна творба, изучаваща едно общо... състояние ...морално и метафизично – на света“... „понякога тук се крие възможно цялостно обяснение на произведението“ – казва Барт по повод на „По следите на изгубеното време“ (Барт 2006:324)), които героите разказват пред следователя е вторият сюжетен пласт на романа, разказващ истинската история на престъплението и неговия епилог.

Романът започва с историята на ***Андрея.*** Това е всъщност трагичната история на нейната майка: алкохоличка и наркоманка, „блокираната, почти обездвижена от лекарствата“ Христина, чийто живот е в миналото, в спомена за пожеланата смърт на бащата (известен композитор, напуснал семейството си заради друга жена и друга дъщеря), в озлоблението и омразата към съпруга и детето, в единственото желание за смъртта.

„Господи, защо даде на другите деца майки, а на мене този парцал, този боклук, поразен от неизлечимата болест на душата ѝ, защо този боклук не успя да се справи с раната в душата си, ..., защо се наливаше така с алкохол,..., цялото нещастие, което се излъчваше от нея, разрухата, разложението, защо страдаш, какво ти липсва, попита я веднъж Андрея, ..., защо си винаги толкова тъжна, майчице ...“...

„Обичаш ли ме, мамо.

Не зная, дали това е обич, Андрея. Когато нямаш желание да направиш нищо за детето си. Когато единственото важно нещо в света е собственото ти нещастие.

Обичала ли си татко?

Не, разбира се, че не.

Тогава защо се ожени за него?

Всички се женеха. И аз трябваше да направя същото.“[6] (Димова 2005:9:18)

Трагедията на семейството, това е всъщност трагедията на една безсилна майка, която *не обича*; и един ненужен и неважен баща, който има свой живот – своята Ина, своите минали, но истински мечти..., за когото настоящето не съществува. И нищо от това настояще не съществува – дори самата Андрея – детето, родено от нелюбимата жена (което в един миг ще възкликне „съжалявам, татко, че точно аз ти се паднах“). Любовният триъгълник в сюжета на романа: Ина-Павел-Христина кореспондира с друг – Ирина-Борис-Мария от „Тютюн“ – една непроизволна аналогия... (Христина потъва в забравата на алкохола и наркотиците; Павел – в сбъднатата утопия на младежката си любов...) По-нататък аналогиите следват. Над този роман „витае“ сянката на Димитър Димовия текст – неслучайно. (Това е в правото на нарочните, непроизволни аналогии.) Поражда се алюзията с онзи умиращ тленен, отровен свят. Тук липсва обаче метафора от ранга на „Никотиана“; липсват войни и революции; липсват гранични исторически етапи, подлагащи на преоценка големия човешки смисъл... Като че ли необяснимо, животът на героите се срутва в един единствен миг – акт, който се повтаря седем пъти в сюжетната конструкция на романа. А на мястото на „античната“ трагика (на „Тютюн“), тук се възцарява безразличието, отчуждението от страстите на живота. В романа родителите задължително гледат финала на Световното по футбол (и този мотив се повтаря в седемте разказани семейни истории) и в това е смисълът на тяхното съществуване...:

„...наближаваше осем и половина, когато щеше да започне финалът на Световното, да, хладилникът беше препълнен..., сега Андрея щеше да влезе при тях ... след един час всички щяха да гледат в синия екран на телевизора...“ (Димова 2005:16).

Родителите потъват в телевизионния екран на медийното несъществуване в този (едновременен) миг, в който децата им тръгват към престъплението и смъртта (отиват на среща със своята класна, за да се сбогуват с нея ... завинаги...). Децата стават възрастни в този миг, в който поемат чужди вини, изкупват греховете на своите родители. *Посвещението* на децата е пропуснат етап от живота на техните родители и те няма да се намесят повече никога в него. Майките и бащите изчезват, стопяват се завинаги... и няма да участват в изкуплението на своите деца, в акта на прошката – защото убийците са самите те.

Лия е момичето, което „вижда“ музиката, усеща светлината ѝ със „слънчевия си сплит“ и със сигурност знае, че единственият начин да мине през живота е като го танцува. Това е нещо, което баща ѝ, професорът по литература, когото всички в университета познават и обожават, не може да проумее: „не можеше да разбере как човек може за предпочита да подскача и да се движи насам и натам, вместо да се занимава с писане на стихове и романи, баща ѝ Йордан не можеше да разбере за нищо на света човек, който не се занимава с романи и стихове, за него хората, които не се занимаваха с литература, бяха полухора, направо нехора“ (Димова 2005:45). За него „повечето хора нямаха съзнание за своята уникалност и литературата беше единствената, която можеше да им я внуши“ (Димова 2005:47) –литературата, а не любовта, копнежите и стремежите на близките. Онзи чужд и неживян живот на книгите измества настоящия, живия, истинския.

Бащата е принципният, педантичен моралист (един „възкръснал“ Редингот, учителят Морев, вманиачен по мъртвия античен латински свят, никому ненужен, най-малко на децата си.), за когото компромиси не съществуват; който ще откаже онези 20 хиляди евро награда (защото това са мръсни, мутренски пари); ще жертва мечтата на Лия за Школата по съвременни танци в Париж в името на собствените си принципи, спокойствие, чиста съвест. Като завършен егоист и страхливец, той ще остави друг да вземе решението вместо него – жената, която обича повече от всичко, Майката: „... той все така пушеше и я гледаше и знаеше, че тя няма да го предаде, беше сигурен в жена си, знаеше, че тя винаги ще бъде зад него ... тя го прегърна и пошепна: разбира се, че ще откажеш наградата... толкова Божии гласове около нас, Керана, а ние не ги чуваме, не ги виждаме,... боли ме от всичко...... ако те нямаше, щях да се разпилея, Керана...“ (Димова 2005:54-55)

Мъдрият Баща има сетива за всички образи и звуци вселенски, но не и за желанията на детето си. Това е неважният, ненужен, книжен Баща – бащата-схема и принцип. В случая решава Майката–сянка на своя съпруг: а нейните движения, „разпилени и неясни, но успоредни и синхронни с неговите“ подсказват на Лия (балерината Лия „чете“ не думи – в тях тя отдавна не вярва – а движения; разговорът на своите родители тя превръща мислено в танц), че те, двамата, „отново са се намерили“, но завинаги са изгубили пътя до нея. Тя никога няма да замине за Париж и сама избира *своя* път: „щеше тихичко да затвори вратата на дома си, където майка ѝ и баща ѝ сладостно се готвеха да гледат финала на световното по футбол, щеше да слиза, танцувайки по стълбите, на всяка площадка щеше да спира и да търси движенията на простреляна птица, която бавно полита надолу“.(Димова 2005:56) И бавно ще полети надолу...

Третата история е на ***Дана*** – „едрата, набита мъжкарана, която ... разбира се беше първа в класа, подсказваше бясно, решаваше задачите ...пускаше пищови ...благодарение на нея... успехът на класа скочи неимоверно...“... А

класът? Това са онези, познати ни отнякъде „възпитани, красиви, чисти, умни деца“, които учителите отначало „очакват с вълнение“, и чувство за възвърнато професионално достойнство; после започват зорко да следят – нащрек от странните обстоятелства на съвършена хармония, царяща в този клас:„защото можело да се предизвика омраза и разцепление“, защото това са може би „друга раса ученици, друга порода хора“). (Димова 2005:60)

Завист, омраза и разцепление – това са трите фундамента на общото ни нещастие. В медийния текстов проект те звучат декларативно; в романа те са мотивирани от поведението на героите. Учителите се страхуват от загуба на статуквото, родителите виждат в децата си не бъдещето, а загубата на собственото си минало, своя ограбен живот, своето безсилие, комплекси, страхове и страдания. Такъв е бащата на Дана Иван, бившият първенец на английската гимназия, останал без работа (отново поради гордост и принципи), приятели, връзки, съпруга... Иван, който на няколко водки в кварталната кръчма охотно разказва за миналото, когато *е можел...*, което *са му отнели:* „държавата, политиците, мафиотите, партиите, комунягите, демократите, жълтите и жена му; всички те вкупом бяха влезли в заговор срещу живота му, за да го сринат и стъпчат в калта, всички бяха виновни .. и трябва да бъдат разстреляни...“ (Димова 2005:63). Бащата-неудачник, който „през мъглите на алкохолното си съзнание виждаше дрипата в себе си, виждаше боклука, в който се беше превърнал, виждаше нараненото си смазано его, което мечтаеше за кървища и фашизъм...“ (Димова 2005:64) ... (Ние, предубедените читатели улавяме тук *димитър-димовския* лайтмотив за нравственото падение, за *душата-дрипа* и алкохолизираното-отровено тяло-съзнание, наказващо в омразата и гордостта себе си). Бащата се срива бавно, убедително и безвъзвратно. А Майката Лидия ... Тя е силната жена, жертвала семейството си, в името на ... семейството. Жертвала гордостта и професията си за 500 евро на месец и възможността да издържа любимите си хора от чужбина. Съдбата на Лидия е съдба-клише – съвременно българско социално клише. Животът ѝ в Кипър е литературно клише. „Кипърският“ епизод е един от най-властно налагащите интертекстуалната връзка с „Тютюн“ епизоди в целия роман (както впрочем и мотивите за спомените на Лидия от нейното Пловдивско детство, бавачката, която я учи на гръцки, онзи изгубен слънчев рай на детството ... Алюзията с детството и спомените на Мария са явни ...). Тук екзотичният морски пейзаж и красивата богаташка къща се съчетават с античната красота на богатата, горда, но благородна старица Йорга (господарката на Лидия), която достойно се прощава със света. В този чужд свят слугинята Лидия намира свободата си, докосва се до любовта (на една чужда, приела я като своя дъщеря жена) и близостта, която някога е отхвърлила (отрекла се от собствените си родители някога, а сега – от семейството си). След смъртта на Йорга Лидия я наследява, връща се в България богата, но изгубила пътищата за връщане обратно (както впрочем и старата Йорга към своите деца) към вече мъртвите си, изоставени, презрени заради миналото родители, към пропадналия, унижен съпруг и порасналото дете. Майката не успява да разбере логиката на състраданието и сълзите на дъщеря си към пропадналия баща – тя е изгубила сетива за неговия и за *нейния* свят:

> „Нали няма нищо да му направиш, мамо, той е един много, много нещастен човек.
>
> Той е един нахален, нагъл, подъл, пропаднал човек.
>
> Не, мамо, нещастен е.
>
> Ще го оставим, Дана.
>
> Ще се хвърли под влака, ако го оставим. Той много ни обича, мамо. И тебе, и мене.
>
> Той никого не обича, Дана. Ще го оставим да се хвърли под влака.
>
> Не, мамо, не можеш да направиш това!...“ (Димова 2005:80)

Финалът на семейната драма завършва с крясъци и ... финала на световното по футбол. Дана тръгва по пътя към *спасението* – към Явора, към своята казън, към възмездието над всички.

Историята на ***Александър*** е необикновена – това е историята на нелюбимото осиновено дете (и същевременно – толкова обичайна, експлоатираща приказно-митологичния мотив за злата мащеха, история). История, в която ролята на Майката е иззета от Бащата:

> „...Петър по цяла нощ не заспиваше, защото слушаше дишането на детето си ... А Марина се отдаваше на съня, нечуваща рева на детето, сутрин се събуждаше с чувството, че нещо е пропуснала, нещо не е направила и тогава се сещаше: детето! Алекс! Аз всъщност имам дете! Толкова непривичен ѝ се струваше този факт, че дълго не можа да свикне с него, въпреки, че непрекъснато си повтаряше: ето, сега вече съм майка, майка съм, имам дете...“ (Димова 2005:90)

Марина – Майката, ненавижда този свят, в който е принудена да изпълнява несвойствени роли; вече е отдавна уморена да обича, насърчава и подкрепя слабия си безхарактерен мъж, „сив и безцветен“, мечтаещ да потъне на дъното на морето, да се „превърне в амфибия“, да изчезне..., към „дъното“... Способен да усети опиянението на живота само сред шума на стадиона.

Ключовата дума в образа на Петър, впрочем, в образите на всички герои в този роман, е ***тъга***: Петър излъчва „тъгата на заблудил се отдавна човек, който не знае посоката, тъгата на самотник, когото съдбата подготвя за откровенията...“ (Димова 2005:92) Бездните на тази тъга всеки от Бащите в отделните семейни истории запълва по различен начин: любовници, алкохол, мании... Петър я запълва със страстта по футбола. Впрочем, всички герои-родители без изключение се предават на света на спектакъла – загърбили истинския свят на своето изгубено-пропиляно съществуване. В часа, когато децата им убиват, те всички, задължително гледат финала на Световното... Те са низшите духове в един псевдо-мъжки и не-женски свят, свят в който Бащите са Майки, а Майките – Бащи, свят на разменени и обезсилени gender-роли, на чужди родители, отдадени на хляба и зрелищата... И може би опасно преминатите граници се дължат в голяма степен и на неизяснените gender-роли в семейството, а и в обществото като цяло – раздвоено до степен на шизофрения между неистинските мъжко-женски портрети на хората, общностите, събитията, съществуванията...

Марина мечтае за друг живот – различен от безропотното, машинално семейно съществуване, което, подобно на „капан“, забива болезнено „острите си зъбци“ в душата ѝ. Тя мечтае за „красивото в живота“ – една, твърде декларативно и повърхностно подхвърлена формула, която за нея далеч не се изчерпва само с блестящите бутици и ресторанти, с екскурзиите в чужбина и свободата да се прибира „след седем“; с пътуванията просто ей така, за приключението; с не-планираните семейни почивки на море... Марина – също като Ирина от „Тютюн“ – мечтае за свободата си и я постига. Впрочем, Майките в романа са свободолюбиви натури, които успяват да се преборят за своята кауза и да бъдат свободни. Уви, само за своята кауза...

Марина намира сили да каже истината: „Бракът ни е до тук!Оставям те теб и сина ти и са отказвам и от двамата!... Защото аз никога не съм искала да осиновяваме дете!...След като Бог е поискал да нямам дете, значи така е трябвало да бъде!... Ти отиде и го намери и го доведе това бебе тук и ми го тръсна да го гледам!и ме зароби с него!И ме хвана като в капан! Да се грижа за едно чуждо дете!... Дотук беше!...Няма да ме видите повече!...! и да не си посмял да ме потърсиш и да ме натовариш с каквато и да е информация за Алекс или теб, защото ще се разкрещя и ще извикам полиция...или направо ще платя на мутрите да те пребият, теб и копелето, което доведе в този дом!...“ (Димова 2005:100) – и да пожелае смъртта на двамата. Марина е безплодната майка, мъртвата утроба и умъртвяващата живота омраза... Алекс е син на

„истинския“ баща и неистинската майка, на неистинския свят, в който е принуден да живее..., свят в който единственото истинско нещо е футболът: „след един час започва финалът, искаш ли да си приготвим вечеря? Попита Петър все едно, че нищо не беше се случило добре, татко, ти приготви, а аз имам среща с Явора и другите, ще ги видя само за малко и се връщам за началото“ (Димова 2005:102) ... След което Алекс няма да се върне „с кървяща рана от скорошния разстрел“ – от Майка му.

Никола е най-„щастливото“ от деветте деца – син на млади, богати, влюбени един в друг Майка и Баща. „Първият му спомен от този свят беше на откъснатост и нещастие и самота. Беше едва на осем месеца, когато майка му го остави в седмичните детски ясли, след като току що беше станала на осемнайсет години... Никола винаги се захласваше в гласа на майка си, къпеше се в него, майка му-детето изведнъж го целуна и бързо излезе...“ (Димова 2005:110) ... „Появяваше се някаква болка в гърлото му,не можеше да си поеме дъх... болеше го всичко в тялото от голямото плачене ...Тъмнината от захвърленост, откъснатост и ставаше толкова гъста, че можеше да се разреже с нож...“ (Димова 2005:113)

Майката-Дете Албена гласно изрича присъдата над своите родители, над собствената си майка: „...мамо, имате внуче, майка ѝ замълча, телефонът пропука, ало, маме, имате внук! И след още кратко мълчание учителката затвори телефона и Албена си помисли два часа след раждането: вече и за мен вие не съществувате! Изобщо вече ви няма! Умряхте! Умряхте!“ (Димова 2005:110)

В този роман Майките се себенаказват със смърт. Те раждат, за да убият. И не раждат – отново – за да убият.

Майката Албена – (разбира се) красива, манекен и фотомодел, постигнала свободата си, обаче не успява да постигне Майката в себе си. След като игнорира бавачката Женя (припознатата от малкия Никола майка) тя се опитва да се завърне в живота на сина си. И почти успява – до момента на откровеността си:

„...Никола имаше късмет, че го родих тогава, не успях да направя аборт и нямаше как, в тази част от историята на Никола искрено му се искаше да се продъни земята и той да пропадне в нея... защото Никола се беше родил благодарение на едно неуспяване, неуспяването на седемнайсетгодишната му майка да направи аборт, да го махне от себе си, да го изреже от корема си... Беше се родил ... просто от глупост...“ (Димова 2005:117)

Подобно на Андрея, Лия, Дана и Алекс – и Никола е нелюбимото, нежеланото, ненавременното, натрапеното *чуждо* дете, което родителите не познават. Децата не приличат на родителите си – нито външно,

нито душевно. Те са *ничии*: или прекалено красиви (Лия), или родени от нелюбима жена (Андрея), работливи и състрадателни (Дана), четящи (Никола), осиновени (Алекс), поделени (близнакът Деян от своята Бояна), извънбрачни (Калина). Детето не е част от семейството и в този смисъл няма никакво значение има ли го или не в семейството, което и без друго, като такова, *не съществува*. Не съществува и светът – светът „търси“ своята нова форма на хармония; търси пътя. Защото не този, тук и сега, е истинският свят и истинският път. Всеки търси сам своя път и намира своята бездна.

В историята на Никола Бащата е (привидно) силният: всесилният бос на групировка, притежател на сенчест бизнес, богат, красив и решителен Орльо (Орела). Той обича семейството си, печелейки пари, така, както се обича собственост – самодоволно и неразбиращо:

„И Орльо обичаше Албена, и Орльо по същия начин като сина си беше влюбен във всичко нейно, в цялата ѝ разглезеност, в безхаберието ѝ, в неизлечимия ѝ егоизъм...“ (Димова 2005:122)

„Албена и Орльо винаги говореха един за друг пред останалите, а него го споменаваха дори не по име, викаха му детето, като че ли той се казваше Детето ... (...) ...изобщо не прилича на нас това дете, някак като да сме го взели назаем, като да ни е чуждо, никога нищо не е поискало и само това четене и учене...“ (Димова 2005:125). Безкнижната душа няма да разбере просветената. Няма да разбере и библейската истина, че децата *са ни дадени*, те, всъщност, не са наши... Родителите на Никола ще направят най-погрешния избор като родители, посвещавайки го в света на възрастните (става въпрос за епизода с мутренския купон в Бояна – сцените на садомазо- секс, самонаказанията на бащата и т.н.) Образцовото, безупречното Дете ще замълчи и няма да приеме света на възрастните ... ще се откаже да пораства повече... На раздяла, тръгнал към Яворината смърт, той *ще се размине* с Бащата, който „запъхтян бързаше за финала на световното, няма ли да го гледаш финала! Удиви се Орела на непонятния си син, как можеше едно момче да не гледа финала!

Не, татко, имам среща с Явора и другите, вие ще ми го разкажете, целувам ви, успокой мама, завий я с нещо топло, че се е смръзнала!“ (Димова 2005:130)... Успокой тази, която най-сетне ще ме напусне. Окончателно и завинаги. Тази, която предстои да убия. Тази, която вече съм отрекъл.

Историята на ***Деян*** (и Бояна) е историята на една болезнена (нездрава), но обяснима любов между брат и сестра, спомнена от познатия медиен сюжет.

> „През всичко можем да преминем,... само да сме заедно. (...) докога ще продължава това, невъзможно е да живеем така, Бояна, нещо огромно изчезва от мен, когато се разделяме, нещо огромно ми липсва, когато не те виждам, Деян ...като че ли не се познавам повече, Бояна и аз също не зная коя съм, Деян нека да ги помолим да ни съберат отново, но нали знаеш, че е безсмислено... да се съберем четиримата... и да ги помолим и двамата да живеем при единия от тях и после и двамата да живеем при другия, нали знаеш, че няма да са съгласни, че те поединично едва ни търпят, а камо ли двамата заедно...“ (Димова 2005:137)

Като ехо отзвучават последователно репликите на двете съвършени половинки на Човека – на близнаците Деян и Бояна... Те са родени в едно цяло, всичко в тях – очите, косите, клепачите, зениците, дори имената им – излъчва светлина и музика. Те са синът и дъщерята, разделени след развода на родителите: амбициозните лекари съперници-съпрузи Нина и Стефан, които не разбират своите деца, но кой, ако не те, лекарите?, постоянно и взаимообвиняващи се заради собствения си съсипан живот... Това са самотните родители, лишени от щастието да имат своя половинка, подобно на децата си, но които и нищо не научават от децата си. Те подменят себе си със собствените фалшиви грижи и фалшиви родители-заместници: ужасната домашна помощница на бащата – Мари и любовникът на майката – Асен. Те вземат фалшиви, късогледи решения, пленени от фалшивите си мечти (или липса на мечти), за да превърнат сина си в убиец. Майката заминава за Канада с любовника и дъщеря си – там тя отново ще бъде лекарка, ще бъде Ирина от „Тютюн“ – красива и богата – но неистинска:

> „да бъде като Ирина от „Тютюн“, да бъде фатално красива и едновременно да лекува, да бъде неимоверно богата и в същото време лекарка ... но не ставаше като Ирина, дори се превръщаше в нещо като противоположност на кумира си, вече дори само видът ѝ сякаш отблъскваше...“ (Димова 2005:144)
>
> А Бащата: „... баща му не успя да види подпухналите очи, зачервените клепачи, пребледнялото лице, животът се оттегляше от него ... но прочутият хирург не успя да види това, понеже мачът започваше, понеже животът му беше съсипан, понеже нямаше за какво да разговаря със сина си, понеже държавата беше скапана и правителството бяха некадърници, понеже жена му се беше оказала не тази жена, която би искал да има.
>
> Тате, класът се събираме заедно с Явора, може ли да отида?
>
> И няма да гледаш финала? Учуди се Стефан.
>
> Не.

> Иди, добре, отвърна баща му още по-учудено и си помисли, че детето е явно много особено, защото как е възможно едно момче да не иска да гледа финала на световното по футбол?“ (Димова 2005:152)

Изгубил завинаги (защото *Канада* означава *завинаги*) сестра си – Егото си, другото си, по-добро Аз (анимата си), той тръгва към престъплението, за да накаже единствената виновница – Майката. За да убие Явора-Бояна-Нина.

Калина. Разказът за Калина започва като полицейска сводка: „Калина В. Иванова – родена на 7.04.1990 в София. Баща неизвестен.“ Всъщност, това е история, като че, снета от страниците на Достоевски, а всъщност – една обикновена „софийска“ история. История за един, два, три ... провалени живота: на Майката Петя (пенсионерка по болест, отказала се от професията си на историчка и преводачка; повярвала в собственото си нещастие), на Бабата Сия, на Калина... Презрението и неприемането на възрастната майка обрича болната дъщеря; дъщерята я наказва с презрение... Любовта на бабата, обаче, не успява да спаси внучката. Защото главната отговорност не е понесена – отговорността на Майката:

> „Знаеш ли, Петя, надвесила[7] се Сия над дъщеря си, ти си просто един бездънен егоист, това си ти! Веднъж не помисли за Калина или за мен! Мислиш само за себе си и затова Бог те наказва! ... Калина отишла при майка си и се опитала да я прегърне, а Петя диво изкрещяла в лицето на дъщеря си: махай се! Махай се! Заради тебе стана всичко това! За да те родя! Ти ми съсипа живота! Ако не бях те родила, щях да бъда здрава и силна, ти ми отне силата, ти ми отне здравето, върни ми ги! ....дай си ми живота и здравето, крадло нещастна, изверг такъв, никой не те е искал да се раждаш на тази земя... мамо, само кажи как и ще ти ги върна – живота и здравето и силата, ще ти дам моите, ето вземи ги, просто ги вземи “ (Димова 2005:162)

Това е животът на Калина: женският свят на липсващия Баща (Емил, който не подозира за съществуването ѝ, е в Канада); на мъртвия Дядо, на стоически понасящата всичко Баба, на самосъжаляващата се Майка, свикнала винаги някой друг да отговаря за живота ѝ, „напълно потънала в света на сериалите, защото в реалния свят други живееха живота ѝ – живееха го неблагодарният ѝ приятел, който я изостави, майка ѝ, която винаги оцеляваше и за всичко се грижеше, дъщеря ѝ, която с вълшебна пръчица се справи с връхлетялата ги чума от болести и мизерия“ (Димова 2005:172). Това е свят, в който въпреки всичко има и надежда: Сия (бабата) като по чудо оздравява и се вдига от леглото след тежкия инсулт, благодарение грижите на Калина, на намесата на Явора и лекарите... Къщата е почистена, непосилните сметки – платени... Майката отново е пред телевизора – нечуваща и невиждаща света отвъд сериала си... И тогава идва развръзката...

Как става така, че децата се превръщат в убийци? Каква е „технологията“ на убийството? И на произвеждането на убиец? Защо децата убиват единствената, която някога ги е обичала – Явора? Коя е Явора?

Явора е необикновената жертва. Невинната-виновна жертва, която им дава любов, за да ги напусне. В живота убиват от завист и ожесточение различния. В живота понякога убиват *съвсем немотивирано* (твърдят медийните текстове). В романа убиват *от ... любов*. Децата убиват своята любима учителка, дала им най-важния урок в живота: да обичат и да прощават – а на родителите – най-много. Най-непосилният житейски урок. Убиват своята истинска Майка, която ги дарява с истината и с тежестта на отговорността – да вървят сами по своя път. Те убиват и всеки има свой собствен мотив.

Андрея за Явора: „... беше свикнала да предизвиква и обладава и бавно тръгна между чиновете... Явора не гледа в очите, а в сърцето, ... Явора привлича като магнит, ...да бъдеш около Явора е просветляващо, успокояващо ...“ (Димова 2005:35) ... Не случайно всички майки (именно Майките) се боят от Явора, мразят я. И обичат единствено своите кошмари, болки и тъги – да ги изживяват непрестанно и непрестанно...За децата Явора е пътят към майката, спасението, обичта, която те не са имали. И затова, когато предстои да я загубят – я убиват.

Явора според Лия: „Беше негласната красавица и любимка на класа до появяването на Явора и тогава всички започнаха да спорят коя е по-красива и се разделиха на две ...и ... някой каза, че ако Явора беше дете щеше да бъде като Лия, а когато Лия порасне, ще стане като Явора...“ (Димова 2005:43). Лия не декларира по никакъв начин пряко отношението си към Явора – като, че ли собствената ѝ красота (*обречена красота* – самодостатъчна и предизвикваща завист в околните – вече сме срещали някъде този мотив?) и балетът изземват хоризонта на всичко друго в живота ѝ. Тя мълчи и плаче със затворени очи на разпита – тя не проронва дума за Явора. Защото Явора – това е самата тя. Тя е мъртвата.

Дана за Явора: „...хлипаше безмълвно, докато слушаше крясъците на майка си и баща си... и в едно от затишията Дана успя на се шмугне през хола без някой от двамата да я забележи, чу само как баща ѝ изрева: “заради теб пропускам финала на световното“ и излезе навън и тръгна към градинката, където щеше да се спаси при Явора, при Явора и другите.“ (Димова 2005:82) Дана избягва при Явора – Явора със страшните магьоснически бездънни очи, които гледат не в лицето, а в сърцето... Дана предотвратява убийството,

което всъщност се готви да извърши собствената ѝ Майка Лидия – тя убива (Лидия) вместо Лидия и поема майчиния грях. Убивайки.

Александър за Явора: „Виждам се в реалност, а до мен Явора се смее така, както само тя умееше да се смее...Заразително. Истински. Знаете ли, че когато гледах Явора, кривогледството ми изчезваше....В началото никой не вярваше, после всеки идваше да ме гледа....Има толкова много любов навсякъде, във всеки човек...“ (Димова 2005:108). Алекс проумява най-важния урок на Явора. Може би, понеже е чуждият. И все пак убива. Убива тази, която за втори път го изоставя. Убива Истинската.

Никола и Явора: „... той все пак се беше появил на този свят, който беше изумително загадъчен, че в него съществуваха майка му и Явора...и го осветяваше понякога с прозрачните си очи... необичайните и странни фигури, които са получаваха от думите и очите на Явора го омагьосваха, светът някак се огъваше и коленичеше пред Явора или по-точно започваше да прилича на нея ...Никола ...обожаваше да слуша интонацията на майка си ...“ (Димова 2005:120) Никола е влюбен в Явора, (и) защото това е всъщност, майка му. Обаче – тази, която не прави грешки, не се страхува от доктори и от аборти; която го обича не по принуда или житейско стечение на обстоятелствата. Тази, която го учи, че „Трябва да прощаваме. И най-много трябва да прощаваме на родителите си.“ (Димова 2005:132) Той първо прощава, а после ... убива.

Деян и Явора: „Явора или сестра ми, не зная. Двете ги бъркам. (...) Тя можеше са спира погледа си върху най-важното. Можеше да докосва с пръстите си най-дълбокото. Черното на очите ѝ се разширяваше и пулсираше, когато слушаше тайните ... Не можеше дълго време да я гледаш в очите, защото те хващаше страх. (...) Всички бяхме влюбени в Явора. Всички момчета и всички момичета. Бях и плътски влюбен в нея.“ За Деян Явора е спасението, другото Аз, другата половинка, която му е останала. Явора умее да премахва болката – тя е Майката и Сестрата, началото и края... Той е достигнал *вече* края...

Калина за Явора: “благодаря ти, Господи, благодаря ти за Явора и за баба ми, дори и за майка ми ... Явора ще ми купи дънки и маратонки и учебници за следващата година, ще купи и лекарствата на майка и баба...на Явора дължим всичко...(...) Човек се чувстваше по-силен заради ръцете на Явора. В тях имаше толкова благородство и болка. Светът никога не можеше да бъде погубен, докато имаше такива ръце.“ (Димова 2005:174-176) Калина ще вплита болезнено пръсти в тези ръце на богиня. И ще убие нея – своята богиня... Своето спасение...

Явора е убита, стъпкана, ритана, смазана с камъни и... думи: „измами ни! Предаде ни! Излъга ни!... измамница! Предателка! Лъжкиня!... не можеш да се отнемеш от нас, Явора след всичко, което се случи!... не можеш да идваш и да си тръгваш, когато на тебе ти скимне, Явора!"...(Димова 2005:185)

Майката не си тръгва, „когато ѝ скимне". Явора моли за прошка – Явора-Майката, тази която децата убиват-наказват-поругават-отричат заради нейната любов. Явора-Майката моли за прошка и обещава да се завърне, но е вече твърде късно.В този свят прошки не се дават. Децата отказват прошката. За да им бъде дадена.

В рецензията си за книгата на Теодора Димова Младен Влашки[8] определя този роман като „покъртителна книга, която по-скоро нарежда, изпява, мълчи, крещи, говори ... в ритъма на рок баладата... и всички средства са позволени...". Това е „книга за унищожените наши деца, ... които раснаха в годините на прехода... (обречени – бел. моя) на самотно израстване в един свят, който и родителите не познават". Свят на „нереални майки и бащи" (при това – нормални, а не изверги – обичащи своите деца!), на „несбъдналото се семейство", свят в който „мечтите се превръщат в травми" или угасват съвсем. Защо обществото мълчи и си заравя главата в пясъка? – пита Младен Влашки. Пита Велислава Дърева. Питат журналисти, психолози. Романът отговаря по следния начин: защото обществото няма отговор. Защото обществото не съществува. Поне не съществува тогава, когато е разрушен човешкият микрокосмос. И виновни за това са Майките.

А Бащата? Той въплъщава колективният образ на загубилите интерес към човека въобще „политически бащи на нацията, които ... подминават, докато набиват по още един обръч от фирми около крехкото тяло на демокрацията...".(Влашки 2006:20) Поредните социолого-политически прочити вкарват в обращание сексистките представи (за Комунизма и Демокрацията като неистинските родители на болното ни общество – въплътени в образите на автократичния *мъжки* ред и либералистичния *женски* хаос) и надграждат общия медиен проект за съществуването ни. С този проект диалогизира романът: за него светът не е толкова прост и ясен, характерите – черно бели, виновниците и жертвите – доказуеми. Романът има много отговори: социологически, психологически (психоаналитически) – човешки.

Явора е „изгубеният рай на род и семейство" за малките герои на романа, рай, „който те се опитват да съхранят не по човешки, а с животинска агресия...". (Влашки 2006:20)

Защото единствено агресията е онзи, разпознаваем от тях, поведенчески модел в родителския свят на липсващите авторитети, където се гледа футбол или сериали. В който се живеят мними, чужди, неистински животи... Но футболът съвсем не е случайно хрумване в сюжета на романа. В този мотив се таи изригналата женска омраза към индиферентния – иначе динамичен и нападателен свят на простите и ясни правила – светът на футболните страсти. На заблудите. Или – на провокацията на реалността на юни, 2004. Очевидна (и символична) е връзката в литературните и нелитературните контексти.

„Най-покъртителни са рамкиращите истории на Андрея и Калина. Майката на първото дете е унищожена от своите родители още по времето на *социализма* (курс.мой) и неговия фалш, а на последното – от депресията на преходните години и от егоизма (моралното безсилие) да ѝ се отдадеш." – твърди Младен Влашки. (Влашки 2006:20)

Не, в романа няма покъртителни или безобидни драми. Нима драмата на отхвърленото чуждо дете (Алекс) е по-малка? Или – на отхвърленото свое и обичано (Лия), забравено дете? Впрочем, може би Лия и Никола преживяват най-болезнените драми – това са лишените от външна драматичност и конфликтност „щастливи" съществувания (лишени от раздели, пиянства и насилия, любовници, мизерия, болести, наркотици, смърт) – на стаената болка, безразличие и нелюбов. На илюзиите и утопиите. На самолъжите.

В романовия свят на Теодора Димова „никой вече (освен донякъде post factum *служебните психолози и изнервените следователи)* (курс. мой) не казва на децата кое какво е ... не им дава любов, сигурност и хармония...". (Влашки 2006:20)

В гласовете на следователя и психолога всъщност прозира гласът и волята на необикновения разказвач, който е молил, крещял и шепнал (в тоналностите на URAIA HEEP)... разказвал в сегашно и минало време (преизказно наклонение) тази вълшебно-кошмарна приказка за зли мащехи и добри феи... Задавал е въпроси, изслушвал е сънища, за да проникне в душите на децата. Да узнае не следствената, а човешката истина...

Сънищата. Пред следователя децата разказват своите сънища. Той не разпитва за мотивите, не търси доводите на престъплението, а слуша ... сънища. Защото там са мотивите и доводите; там, в сънищата е заключено бъдещето.

Има теории, твърди бащата на психоанализата, според които, по време на сънуването психическата дейност от будното състояние се запазва напълно. Съновиденията, според Фройд, представляват не друго, а „скрито осъществяване на потиснатото или изместено желание" на Аза. Кошмарните сънища експлицират неговите невротични страхове; хармоничните – неговите блаженства. Сънят е „несанкционираната проява на потиснати желания и намерения под фалшива форма...", той е самото „изтласкване на желанията"... (Фройд 1997:156, 220).

Децата сънуват „типични" (според психоанализата – това са голотата, смъртта, скованост и страх пред някакво деяние, афекти, затворени пространства и изкачвания) и нетипични сънища; *библейски* сънища, в които се появяват устойчиви културни парадигми: Анима, Вечната женственост, Прамайката, Богородица, Каещата се Мария-Магдалена, Пиета...

В съня на Андрея Явора е облечена с *бяла дреха*, с *дълга до земята сламеноруса коса, обляна в светлина...* (Това е самата тя – Анима, вечната женственост, чистотата и спасението.) По ръката ѝ пълзи мравка и тя следи движенията ѝ с глава. Играе с Андрея на думи и разчита значенията им ..., пита я коя е ... и „говори, ...говори"...(Никоя от Майките в романа не прави това.) На колене пред Андрея, тя *като че ли мие краката ѝ...* И този мотив на Христовото смирение ще се повтаря във всички сънища след това.

Лия не сънува, не говори, няма спомени. Тя само плаче. Тя е мъртвата. Забравянето на сънищата, според Фройд, се обяснява с налагането или самоналагането на психическата цензура. Парадоксално, но очевидно е – Лия е „най-обичаното", но най-потиснатото дете.

Дана сънува изкачване *нагоре* към върха – за поклонение пред Явора. А височината, по Фройд, визира величието на човека, достигнал до там, който е там... *Всички* са в бели дрехи (а множеството символизира „някаква тайна"), *с римски сандали, горещо е, няма храна и вода, а те със сетни сили вървят... нагоре.* Но никога няма да стигнат *прохладната къща на върха* – поне докато не изкупят вината си пред Явора. Тогава тя ще ги посрещне в *хладния си дом (сред алпинеуми и езерца)*, ще ги нагости, *ще утоли жаждата им* и *измие изранените им нозе...* ще им даде чисти дрехи... Според фройдистките практики това са символите на инициацията, на постигането на майчиното лоно (стаите, помещенията, дома, а също – водата, езерата), на възвръщане на изгубената хармония. Изгубеният рай е Явора. А Дана – тя е най-интелигентната и има сетива за прошката (отдавна простила на пропадналия си баща, тя е научила урока на Явора) и вече знае, че прошката е постижима.

В съня на Алекс е майка му (висока, руса, красива, но студена и зла – псевдо-Анима... Във феминистичните практики съществува терминът „разцепена Анима" – виж Катрин фон Франц), която го води през задънени улици... *Всички огледала са покрити, за да не може да види своята уродлива физиономия (свинска зурла) и ръст на джудже.* Това е сън на *непреодолимия срам и позор* – срамът на майката и на сина от собствената му уродливост. В съновидението, твърди Фройд, сковаността и срамът служат за „изразяване на конфликта и волята ... или отричането...". (Фройд 1997:228)

Голотата, сковаността и срамът – както и животинските метаморфози – могат да сигнализират и усещането за сиротност – това сънят не на друг, а именно на осиновения Алекс. Изведнъж се появява Явора, той я целува, а тя го отвежда по *месинговите стълби нагоре* пред едно голямо огледало, в което той открива своя прекрасен, човешки облик. (А стълбата е синоним на желанието, на сексуалната фантазия – въздигане... На любовта-инициация ...) Явора му показва образа в огледалото – тя разкрива истината, надниква в душата му. Това е истината, която Майката не може да му даде.

Никола разказва „*действителна случка*" – сън: *на хълма високо пред него застава сам дяволът – метално еднооко човече с поклащащи се рогца* – и заявява, че е дошло за Явора, да я отведе в един по-хубав свят. На сълзите на Никола то отговаря с въпрос: "какво е болка? а състрадание?" – след което решава да я остави още малко на земята сред хората и изчезва. Защото тези, които я обичат, сами ще му я изпратят. Като я убият. Сънуването на смъртта на близък Фройд тълкува като болезнено афективно и действително (потискано) желание, в което се проектират отдавна забравени, отстранени и изместени желания. Още в утробния период майката може да пожелае смъртта на детето си – понякога неволно, друг път – съзнателно и искрено. Впоследствие, то ще проектира тези ѝ желания в сънищата си, като ги насочи спрямо нея. Такъв е случаят с Никола.

Сънят на Деян вижда Явора *гола*, изкачваща *се към върха* (на своята Голгота), с *разранени нозе, поругана, изоставена, с разпуснати коси... търсеща най-отровната змия да ухапе стъпалото ѝ, да отиде в царството на Хадес* – при мъртвите, да забрави, да умре... Свлича се по нагорещените камъни, косата ѝ се разпилява, притъмнява ... Образът на Явора се слива с този на Бояна... двете са едно. По Фройд – „голотата ... в основата ѝ ...лежи някакъв спомен от ранното детство ...срамът и страхът ... от прогонването от рая...". (Фройд 1997:225-226)

(В сюжета това е разделянето на близнаците Деян и Бояна.) Блаженството и гузната съвест на голотата, както и появата на библейския (по фройдистки – фалическия, сексуалния) символ на отровната змия (секса и смъртта – Ерос и Танатос) в съня на Деян са мотивирани и с признанието за плътските му желания към Явора.

Калина я сънува без да я вижда: под прозирното було на *белия воал*, на фона на абсолютната нощ... *Воалът излъчва музика – бяла, цигулкова музика и се увива около цигулката и лъка...* (Цигулката и лъка – мъжкото и женското начало – утробата; воалът е душата, тайната, истината...) Явора е музика. Явора е битието – черното и бялото, абсолютът на нощта и светлината на деня, тя е безплътност и красота. Тя се явява под формата не на конкретен образ, а на образ-идея (скрит зад булото на Мая.)

В романа „Майките“ е трансформиран основополагащият психоаналитичен мотив, който стои в основата на Едиповия комплекс: убийството на Бащата и унищожаването на съществуващия ред. „Майките“ не е феминистичен роман, отричащ наложилият се хилядолетен мъжки фалоцентричен ред. Тук Бащите отдавна са се самонаказали и самоунищожили, а тяхната липса е схваната като върховна загуба, като опасност от саморазпад на света въобще. Тук грешат Майките. Тук убиват Майките – те са създали едно погрешно мироздание, което трябва да бъде унищожено. А сънищата подреждат обърканите мисли, осветляват незнанията, дават отговори. Проектират бъдещето. „Сънищата – заключава Фройд – съдържащи явни, неизопачени желания (и истини) се срещат предимно при децата... Тревожните сънища са ... сънища за наказание... Сънищата никога не обръщат внимание на дребните неща... а ...на латентните мисли“...на собственото ни Аз... (Фройд 1997:501; 528)

Всички тези образи на Явора представляват образите на Страдащата Майка, заключени с детското колективно несъзнавано. Те са продукт на изтласкания образ на Майките, на техните грешки и грехове, на тяхното възмездие. Това е цялостен, единен образ на Истинската Майка: разбираща, обичаща, страдаща, изслушваща. Децата плачат и страдат в сънищата си – това са сънища на катарзиса и изкуплението.

Сънищата се появяват след убийството – децата сънуват не кошмари, а блаженства. Възмездия и катарзиси, спасения след ада на собственото им съществуване...

Романът „Майките“ на Теодора Димова твърди, че не-любовта е по-страшна от омразата, че безразличието, а не гнева опустошават човешката душа.

Всяко едно дете в този роман е повече или по-малко нежелано, а *не-пожеланият живот ще роди смърт*. Никое от тези деца не тръгва съзнателно към жертвата и престъплението (защото в случая престъпниците са жертви). Но целият живот на родителите му го е подготвял за този съдбовен момент. Някой друг е взел решението и това са родителите, уютно обитаващи своите скапани животи. Някой друг е взел решенията и вместо тях – родителите. Но това не са нито времето, нито несъстоялите се катастрофи и революции (нито комунизма, нито демокрацията), нито обществото, нито училището. Всички те са „виновни“, но не вземат решения. Решенията принадлежат на Майките.

Във всяка една от Майките в този роман се крие по една убийца, която поне веднъж в живота си, в душата си, пожелава смъртта на своето семейство – на съпруга си, на детето си, на родителите си, на самата себе си. Христина вижда в мечтите си как трамвай прегазва съпруга и детето ѝ. Лидия пожелава смъртта на съпруга си под влака. Марина крещи обвинително в лицето на Петър: „какво, умря ли?сега пък умря ли?... ако ме потърсиш ...ще наема някой да те убие ...“, Албена прави садистичен секс със съпруга си и съжалява за пропуснатия аборт, Петя пожелава за себе си живота и здравето на дъщеря си ... Един нездрав свят, в който Майките желаят и сеят смърт...

„Майките“ – това е един роман за нашето време и нашият свят – свят на отсъстващите майки, свят на унищожените бащи, на самоизключилите се от живота (си) на своите деца и родители – родители. Това е роман за постоянно призоваваната смърт. („Тютюн“ е роман за безплодието на телата, на душите и идеите. „Майките“ е роман за духовното безплодие на майките.)

Христина пожелава и предрича смъртта на баща си и ненавижда майка си – нейната дъщеря Андрея ще стане убийца. Лидия презира родителите си – комунисти, пропилия се баща (и те умират забравени), за да обикне като своя майка чуждата Йорга (а децата на Йорга се отричат от нея) и дъщерята Дана ще стане убийца. Марина не споменава и не говори за родителите си – може би, защото самата тя не е истински родител. Албена се отрича от родителите си („Умряхте! Умряхте!“) – отрекли се от собствения си внук Никола; но и тя се отрича от него – за да го превърне в убиец. Петя ненавижда собствената си дъщеря Калина, отнела ѝ здравето и красотата... но повече от всичко – майка си Сия (и тайно копнее за нейната смърт) – майката-баба, която единствена обича нейното дете. Това е свят на заговор на омразата срещу любовта. И – в крайна сметка – на всепобеждаващото познание на любовта.

Романът „Майките“ (подобно на „Тютюн“) е свят на *замлъкналия диалог между поколенията.* Не на рухналите, а на проблясващите и угасващите (неясни, недефинирани) ценности в отношенията между хората. В тези отношения естествено се намесва мизерията, бедността, социалната несигурност, съдбовните исторически обстоятелства... промяната на светогледи, стереотипи и идеологии... Но не те са първопричината за *изгубването* на човека. Защото – както става ясно – човек сам гради своя смисъл, измисля го, отглежда го, защитава го, волево го отстоява... С много вяра и много любов. Романът „Майките“ е роман за *тъгата* – а тя, тъгата, твърди Юлия Кръстева, е преграда пред омразата в женската душа; в романа тя е преимуществено „мъжко“ състояние на човешката душа. Във финала му прозвучава доминантата на „Добър ден, тъга“ на Франсоаз Саган, но 50 години по-късно, в драматичната оркестрация на колективната, не на последно място, исторична равносметка – не на конкретния човек и поколение, а на цялото общество. Това е роман за угасналата надежда и рухналата вяра в себе си. Но това е и роман на катарзиса и пробуждането. Защото медийната реалност търси сметки и вини и иска линч. Романът раздава прошки. И въобще – „романът – това е да разкажеш за онези, които обичаш“. „Да скъсаш с миналото и... създадеш нещо ново...“ (Барт 2006:51;382).

На финала зазвучава един нов, непознат доминантен мотив за духовното изкупление, за нравственото изцеление и прошката; за „божествената светлина“[9], озарила вече един път живота на децата; светлина, която предстои да търсят и откриват тепърва:

„Беше се случило прекалено бързо, за да можеха да повярват на онова, което са извършили, на трупа на Явора, на светлосините ѝ дънки, на притворените ѝ клепачи, на стъкленото синьо на очите ѝ, на разкъсаната раирана риза, от която се подаваше все още живата гърда

някой първи изплака
изкрещя вътрешностите, червата си
и закри очите си, лицето си, за да не гледа Явора
и другите го последваха
за да не ослепеят от съдбата си
от годините, които им предстояха
от пустините си
от пиянските си нощи
от леговищата и любовите си
от змиите си
от нажежените си камъни

закриваха лицата си
за да се предпазят от солта в очите си
от зейналите стигми
яворите си
безсмъртията“ (Димова 2005:187)

Бележки:

[1] Виж блърба на книгата: Димова, Теодора. Майките. Роман. Фондация Развитие, София, 2005. Подобни мисли авторката споделя в „Самотата на децата ни е по-жестока от нашата. Монолог на Теодора Димова“. В: Демокрация днес, 2006, 18.02., бр.9, с.21: „Един от симптомите на нашето нравствено боледуване е нарушената връзка между деца и родители. Родителите изведнъж се оказаха твърде заети да спасяват собствения си разпилян живот и някак емоционално изоставиха децата си. (...)...децата не са реалните извършители на убийствата. Те просто поемат енергията на обществото, тя минава през лесно тях, тъй като нямат изградени защитни механизми да се справят с агресията и омразата и така се превръщат в техни жертви. Децата ни са жертва на самотата си. Тяхната самота е много по-жестока от нашата.“

[2] Относно понятията готика, хорър, трилър, съспенс: жанрове в съвременното изкуство (белетристика, кино, театър, масова култура – комикси, клипове, мода и т.н.), носещи вековна културна памет (вж готическото изкуство), разчитащи на ефекта на ужаса, страшното, странните неочаквани развръзки (най-често ужасяващи).

[3] *Медиен-журналистически-* или – *документален* – роман: традицията на този жанр датира от 1965г. когато Труман Капоти пише своя роман „Хладнокръвно“, разследващ историята на двама масови убийци. Героите, имената, времепространството и събитията там са продукт на житейските обстоятелства, а не на фикцията, която е в приоритетите на художествената литература. Писателят влиза в кожата на разследващ журналист, тръгва по следите на историята, за да достигне до психологията на убийците, за да бъде с тях до края – до електрическия стол, където ще им прости. Боравейки с конкретни факти, документи, свидетели, обстоятелства, той, разказвачът-автор-следовател, дефинира психологическите и социални мотиви на престъплението и отговаря на въпроса как се ражда един убиец. Ето как обяснява спецификата на новия жанр самият му създател: „Исках да напиша журналистически роман, нещо мащабно, което да притежава правдоподобността на фа-

кта, непосредствеността на филма, дълбочината и свободата на прозата и изяществото на поезията. Едва през 1959 г. някакъв тайнствен усет ме насочи към темата – едно бегло споменато от криминалната хроника убийство в някакво затънтено кътче на Канзас – и едва през 1966 можах да публикувам резултата: „Хладнокръвно". (Цитирам по: Ганчева, В. Между Луната и Лас Вегас. Новата журналистика в САЩ – фактът като фикция.// Съвременник, 1983, №1,с.434)

[4] Подчертаните фрази акцентират върху общите мотиви в криминалните журналистически истории: те ще се превърнат в сюжетопораждащи в романа. Болтваните изречения представляват lead-овете на разказаните истории според медийните източници (а лийдът е „душата" на журналистическата история, там е случката.)

[5] И още истории от този период: показни убийства в асансьори и кафенета; българин (студентът Деян), убит от съквартирант-връстник в САЩ, Маями (поводът – стереоуредба); шофьор прегазва глухонеми деца и избягва; катастрофата в р. Лим и т.н., и т.н. Това са потресаващите истории от нашето ежедневие, които заливат медиите, с които, за ужас, вече сме свикнали.

[6] Оттук нататък всички цитати от текста са по това издание, указани са само страниците: Димова, Теодора. Майките Роман. София, Фондация Развитие, 2005

[7] В романа непрекъснато се сменят повествователните гледни точки – редуват се със сказовия изказ, роят се глаголни времена и наклонения. От миналото време (и преизказното наклонение в случая) изведнъж „прелитаме" към сегашността, след това се „отдалечаваме" и поглеждаме „отстрани" и отгоре този объркан, ужасяващ свят, в който предстои да се случи нещо. Нещо, което всевиждащият и всезнаещ разказвач вече е узнал... Проспекции, ретроспекции, ретардации (и съновидения-интроспекции) се роят в калейдоскопа от гласове и тоналности – в дългите, синтактически непрецизирани изречения, в задъхания (понякога в поток на съзнанието) изказ и мисъл на героите... За да заговори накрая в лирическа тоналност Майката–Явора – всеопрощаващата...

[8] Вж коментара на Влашки за романа на Т. Димова – Влашки, Младен. Майчице, не ме оставяй сама. В: Демокрация днес, бр.5, 2006, 21.I., с.20

[9] Вж коментара на Елка Константинова: Константинова, Е. Реабилитация на духа. В: Демокрация днес, 2006, 4.02., бр.7, с.19

Библиография:

Атанасов 2004: Атанасов, Димитър. Убийството като забранена игра / liternet.bg/publish4/datanasov/ubiistvoto.htm)

Барт 2006: Барт, Ролан. Подготовката на романа. София 2006

Влашки 2006: Влашки, Младен. Майчице, не ме оставяй сама // Демокрация днес, 2006, 21.01., №5, с.20

Ганчева 1983: Ганчева, В. Между Луната и Лас Вегас. Новата журналистика в САЩ – фактът като фикция.// Съвременник, 1983, №1,с.434

Димова 2005: Димова, Теодора. Майките. Роман. Фондация Развитие, София, 2005.

Дърева 2004: Дърева, Велислава. Коментар. Децата на прехода./ www.vsekiden.com/news.php?topic/22.12.2004

Константинова 2006: Константинова, Елка, Реабилитация на духа // Демокрация днес, 2006, 4.02., №7, с.19

Фройд 1997: Фройд, Зигмунд. Тълкуване на сънищата. София, 1997

ПОГЛЕД ВЪРХУ САМООПРЕДЕЛЯНЕТО НА „ЦИГАНИТЕ[1] ОТ ЕЛИТА“, ПРЕДСТАВЕНИ В БЪЛГАРСКИЯ И БРИТАНСКИЯ ПЕЧАТ

Десислава С. Чешмеджиева

MONEY AS A CULTURAL PHENOMENON: A LOOK AT THE SELF-PERCEPTION OF GYPSIES FROM THE ELITE (AS PRESENTED IN BULGARIAN AND BRITISH NEWSPAPERS)

Desislava S. Cheshmedzhieva

The factor possession of money defines the whole life of an individual: whether that person will get good education, whether s/he will have good self-confidence, how that person would feel about him/herself as a part of the society s/he comprises, what would be his/her position within that society. Notions like "Gypsy policeman", "a rich Gypsy" or "Gypsy politician" seem to be case of oxymoron in both Bulgaria and the UK. However, the truth is that such Gypsies exist and their self-consciousness, their understanding of themselves as a part of the ethnic group they stem from is influenced by the notion of possession of money. The current paper reviews the ways Gypsy representatives of the elite talk about themselves out of the pages of Bulgarian and British newspapers.

Медиите играят важна роля в конструирането, отразяването и популяризирането на модела общество, който е приет от доминиращата етническа група за норма. Структурирането на обществото, положението на всеки отделен индивид в него, както и отношенията между всички индивиди се повлияват пряко от разпределението на обществените блага, като основна роля измежду тях се отдава на парите.

Факторът наличие на пари определя цялостното развитие на човек, неговото възпитание, поведение, самочувствие, възприятие за самия себе си, както и за своето собствено положение в зависимост от подобните нему и околния свят. Ако разгледаме структурата на българското и британското общество, ще забележим, че положението на различните етнически групи, които съставят тези две общества, както и отношенията между тях са силно повлияни от фактора наличие/ липса на пари. Стереотипно придобитото схващане относно разположението на членовете на различните етнически групи в България, както и във Великобритания е, че тези, които разполагат със средства, заемат средните и високите слоеве на обществото, притежават добро образование, в по-голямата си част са представители на етническите групи, определяни като мнозинство.

Медиите като огледало на действителността промовират това разбиране и затвърждават стереотипа за успелия в живота „бял“ човек. Успелите хора, които не са бели, все още се считат за изключение. Така например стереотипът за циганин както в България, така и във Великобритания е човек, който води волен начин на живот и за който парите не са от значение. Независимо от цвета на кожата си циганите в поголяма част от случаите, в които са представени в медиите, отговарят на обичайната постановка, „че през последния век и по-дълго всички пътуващи хора, без значение от какъв етнически произход, са възприемани като ‘престъпници’, ‘хора, които не спазват закона’ и ‘асоциални’“. [Фрейзър, цит. в Кларк, 2000], възприемани като „обществени дяволи“ [Коен, 2002]. „Без алтернативни източници на информация […], бялата публика, като цяло, разполага с много малко начини да се противопостави [на стереотипните идеи, представени в медиите]“ [ван Дайк, 1993а, 179]. Ето защо понятия като „циганин полицай“, „богат циганин“, „циганин депутат“ все още звучат като оксиморони. Тези понятия обаче са реално съществуващи. Съществуват както цигани депутати, така и богати цигани, а също така и циганска аристокрация. Докато представители и на трите описани групи могат да се наблюдават в България, за Великобритания представители на първата група все още отсъстват.

---

[1] Във Великобритания тази група хора е наречена „цигани и пътуващи хора“ – понятие, което обхваща не само хора от ромски произход, но и много други групи, като ирландци, пътуващи хора на новия век и хора, живеещи в лодки. В България най-често използваните етноними за обозначаване на групата са два: „роми“ и „цигани“. В настоящата разработка аз ще използвам ‘цигани’ като общо название за хората от тази етническата група, населяваща Обединеното Кралство и България.

Обект на настоящата статия са начините, по които представителите на циганския елит определят себе си или това какво е тяхното разбиране от една страна за мястото им в групата на циганския етнос, а от друга – в обществото, което съставят.

Анализираният корпус[2] се състои от статии, публикувани в британските Гардиън (Г), Индипендънт (И), Телеграф (ТФ), Дейли Мирър (ДМ) и Сън (С) и в българските Сега (СГ), Новинар (Н), Труд (ТД) и Дума (Д)[3]. Повечето от статиите, публикувани в споменатите вестници, са примери за пасивно[4] представяне на циганите и като такива те не са включени в тази разработка. Тук разгледаните статии представят гласа на циганите в българската и британската преса и начините, по които циганите говорят за себе си като резултат от различното им социално положение.

Броят на статиите, написани от цигани или предствящи гласа на циганите, са само 7 в британската преса и 14 в българската, като в изследваните британски вестници нямаше нито една статия, написана от циганин, а споменатите статии са интервюта с представители на тази група. Поради ограничения обем, фокусът на настоящата разработка ще падне върху изказвания, направени от Цветелин Кънчев, цар Киро и г-жа Маги Смит-Бендел, публикувани съответно в български и в британски вестници.

Интервютата с Цветелин Кънчев, представени в медиите, адресират проблемите, с които се сблъскват циганите в България, съществуващите негативни стереотипи, от които те страдат, както и дейностите, предприети от партия Евророма да се подобри положението на тази етническа група. Би могло да се предположи, че дискутираните проблеми са адекватни за цялата група, следователно и изказванията му би трябвало да се предадат от първо лице чрез употребата на инклузивното лично местоимение ‘ние’, назоваващо етноса като цяло ‘ние: циганите’ и произтичащите от него ‘нашата общност/ група’, ‘нашият етнос’ или личното местоимение ‘аз: циганинът’, ‘моята група’, ‘моят етнос’. В изказванията на Цветелин Кънчев, обаче, въпреки изразяването на принадлежността към етноса, се наблюдават и разграничавания от останалите представители на този етнос[5]. Цветелин Кънчев е политик, лидер на Евророма и с висок статут в обществото и това го прави различен. Високото социално положение на г-н Кънчев предполага и наличието на средства, вероятно заплата, също така образование – все характеристики, които го отличават от останалите цигани. Той осъзнава тази разлика и я използва, като поставя опозицията ‘аз’ – ‘останалите роми’. „Аз постоянно уча ромите, че преди всичко институциите в България трябва да се уважават“ [Н., 19.08.2005]. Цветелин Кънчев е този, който е с образование, той е учителят, който ще научи и останалите цигани как да бъдат част от обществото. По този начин той разчупва общоприетия стереотип за циганите като хора, които не познават и не спазват реда и законите на една държава, хора без образование и с нисък статут. Той се представя като политическия лидер, който учи останалите на отговорност към страната, в която живеят, към разбирателство и мирно съжителство с останалите етноси. Той служи за пример на останалите членове от етноса, понеже се осъзнава и като пълноправен гражданин, като „българин“. Разграничаването от останалите цигани тук не е на база етнически произход, понеже Цветелин Кънчев използва „българин“ в смисъл на гражданин на България, а на база социално положение. Бидейки политик, Кънчев придобива идентичност на член на елита като добавка към идентичността му на циганин. Той заявява „ние сме много по-националноотговорни от тези псевдонационални депутати, които имаха една-единствена мечта да видят парламента от вътрешната му страна“ [Н., 19.08.2005], като прави разграничение в циганския етнос и квалифицира една част от него като по-отговорна – частта на политиците от цигански произход, а не цялата група. По този начин се получава двойно разграничаване в групата: от една страна той се разграничава от циганите, които не са политици, а от друга страна се разграничава от политиците, които не са цигани. Така той стеснява групичката индивиди, към които принадлежи – циганите политици. В същото това интервю Цветелин Кънчев споделя „Аз знам, че нашите хора са виновни за много неща“ (Н., 19.08.05). Това негово изказване може да се интерпретира по различни начини. „Нашите хора“ може да се разбере както като групата на политиците цигани, с която той се е идентифицирал предварително, така и като групата цигани, гласували за неговата партия, т.е. „осъзнатите“ цигани[6]. „Нашите хора“ може да определя и цялата етническа група. От предложения контекст не става ясно точно коя група приема Кънчев като референт, тъй като съществуват доводи, подкрепящи и трите предположения. Разграничението на Кънчев и от трите възможни групи, обаче, остава – той се разграничава от политиците, които са виновни за много неща, и от останалите цигани поради ролята си на осъзнат политически лидер. Наблюдаваните разграничения са възможни благодарение на различните идентичности, които дадена личност може да приеме на база на различните роли, които играе в обществото, и приоритета, който се дава на една идентичност пред друга.

---

[2] Като използвах метода за количествен анализ, аз проведох изследване върху броя статии в български и британски вестници, в които циганите са обект на внимание. Изследването показа, че вестници като Гардиън (Г) и Индипендънт (И), както и Телеграф (ТФ) включват съответно 233, 510 и 359 статии относно циганите само през 2005 г. В българските вестници броят на статиите, споменаващи циганите, е дори по-голям, като вестниците Сега (С) и Новинар (Н) са с най-голям брой статии на тази тема.

[3] Тук разграничавам като пасивно представянето на циганите от трето лице, а като активно участието на цигани в съставянето на статии – по пряк (като журналисти) или непряк (като интервюирани) начин.

[4] За краткост разгледаните вестници ще бъдат отбелязвани както следва:
Гардиън = Г, Индипендънт = И, Телеграф = ТФ, Дейли Мирър = ДМ, Сън = С, Сега = СГ, Новинар = Н, Труд = ТД и Дума = Д

[5] Както и Ериксен споменава, „една важна особеност е, че етничността няма строга обвързаност с ‘обективни’ критерии; тя се сфромра чрез своята социална и културна релевантност [cf. Ардънър, 1989]. С други думи, тя е идеологично конструирана и много етнически групи имат членове, които не смятат етническата принадлежност за важна и биха се идентифицирали с политическа организация на базата на различна идеология, например на базата на принадлежност към дадена класа хора“ (Ериксен 2000).

Интересен също така е и фактът, че в тази статия Цветелин Кънчев използва само етнонимът „роми“, като с него обозначава целия етнос и по този начин го унифицира, което контрастира на разбирането му за различие в социалното положение на членовете на групата. В друго едно свое интервю той ясно представя това разграничение, като казва „има много богати роми, които не са „мръсни цигани“ [Д., 22.08.2005]. Разграничението „роми“ – „цигани“ предствя навлизането на различията от социалната сфера в езика. Етнонимът ‘циганин’, който до преди промените, настъпили в България, се е използвал като единствен за назоваване на групата, в речника на Цветелин Кънчев, както и в някои вестници, започва да се използва със значение на ‘представител на етноса от по-низш статут’, докато новият етноним „ром“ обозначава ‘представител на етноса с добро социално положение’[7].

---

[6] Кънчев, в ролята си на политически лидер, би трябвало да бъде обединяваща фигура и да сплоти около себе си етническата група на циганите в България. Вместо това в други свои изказвания той ясно разграничава циганите в България на ‘осъзнати’ [Д., 22.08.2005] – такива, които са гласували за Евророма, и ‘заблудени’ [Д., 22.08.2005], които са гласували за други партии. В изказванията си той ясно заявява, че би помогнал или подкрепил само на ‘осъзнатите’ цигани.

Езикът, използван от Цветелин Кънчев, говори за ерудираност, придобита вследствие излизането му от групата на „обикновените“ цигани. Социалното му положение определя и неговото самоосъзнаване като водач и ром. Той не се определя като циганин, а като ром, т.е. с високо социално положение. Факторът наличие на пари, социално положение и авторитет на политически лидер определя различността на Кънчев и прозира в начина, по който той говори за себе си и за останалите представители на циганския етнос.

Друт един виден представител на циганския етнос в България е цар Киро – циганският цар. За разлика от Цветелин Кънчев в речта на цар Киро не се наблюдава разграничение между „цигани“ и „роми“. По време на цялото интервю за в-к Новинар [28.06.2004] цар Киро използва двата етнонима равнозначно. Поради ролята си на глава на всички цигани в България и ролята си на обединяваща фигура, цар Киро не се разграничава от останалите си събратя. Той е наясно с по-високия си статут, но не парадира с него. Той осъзнава значимостта си, но остава заедно с останалите цигани, не се отделя от средата си и не се разграничава от нея. Той е наясно и с проблемите, които има циганският етнос, и се стреми да намери разрешението им посредством участие в политическия живот на страната. Цар Киро представя елита на циганите като значителна група, занимаваща се в различни сектори на обществения живот. „Имаме роми професори, доктори, икономисти, от всякакъв род от областта на образованието. Но не им се дава никаква възможност да реализарат парите, които се отпускат от разни фондове от чужбина за ромските проблеми“ [Н., 28.06.2004]. Инклузивното местоимение ‘ние’ е навсякъде. Цар Киро причислява себе си към етноса, към който принадлежи ‘ние – циганите’. Той самият говори за различията в социалното положение на циганите, но въпреки това унифицира групата на база проблемите, които тя има. Той не разглежда отделни индивиди, а циганския етнос като цяло.

Ролята на водач на циганите в Обединеното Кралство, макар и не политически, е поета от „Кралица Маги“, „циганската кралица“ или наречена още от медиите „бабата на заграбването на замя“[8] [ТФ., 14.11.2004] – „Със сребриста коса и само 5 фута и 1 инч висока, г-жа Смит-Бендел, 63-годишна, е връзката на Съвета на Циганите Романи“ [ТФ., 14.11.2004]. Тя е циганката, която е открила начин да заобиколи закона и е научила братята и сестрите си как да си осигуряват места за караваните[9], докато законът спи. Въпреки факта, че тя е призната като циганка с по-високо положение от своите събратя и е наречена кралица, и въпреки факта, че тя се различава от тях, понеже води уседнал живот, получава пенсия и работи почасово, г-жа Смит-Бендел, за разлика от Цветелин Кънчев, не афишира различието си. Тя заявява, че се чувства като „квачка. А циганите от ромски произход са моите пиленца“ [ТФ 14.11.2004]. Тя се възприема като майка на своя етнос и определяйки се като такава, ясно афишира принадлежността си към него. Тя е част от групата и пазител на нейните интереси. Точно като една истинска кралица тя е майка на всички. Това проличава много ясно не само от сравнението с квачка, но и от местоименията ‘ние’ и ‘наш“, които тя използва винаги, когато говори за своя етнос. Разграничението, което тя прави, не е между „мен“ и „тях“, а винаги „ние (циганите)“ и „те (хората, водещи уседнал начин на живот, не циганите)“. „Хората трябва да се радват, че ни има“ [ТФ., 14.11.2004]. Подобно на Кънчев тя също е запозната с идентичностите, които един човек може да притежава – като член на специфична група и като гражданин на дадена страна. Дори и в този контекст, обаче, тя се различава от Кънчев, понеже не определя само себе си като гражданин на Обединеното Кралство, а определя всички цигани като такива. „Ние не сме изменили на дълга си към тази страна, но тази страна е изменила на дълга си към нас“ [ТФ., 14.11.2004]. „Ние сме хора, които спазват законите“ [ТФ., 03.10.2004]. Онова, което разкриват думите на Кралица Маги, е нейното познаване и способност да се прилагат законите, съществуващи в страната, следователно отклонение от стереотипа за циганите като хора без образование, незачитащи и непознаващи законите на страната, в която живеят. Това отново е качество, което г-жа Смит-Бендел приписва на всички цигани, не само на себе си, следователно, въпреки че във Великобритания съществува разграничаване между циганите на база социално положение, това разграничаване в изказа на циганите във Великобритания липсва. Циганите с по-високо положение в обществото, като г-жа Смит-Бендел, се приемат за равни с останалите

---

[7] Новинар: „Прави впечатление, че хората във „Филиповци“ наричат своя народ роми, а във „Факултета“ – цигани. „Факултета“ е кварталът с най-многобройно ромско население. Първото впечатление е, че тук хората живеят някак по-бедно от тези във „Филиповци“ (Н 14.01.2005)

---

[8] Преводът на цитатите от статиите на английски е мой.

[9] Един от най-големите проблеми за циганите в Обединеното Кралсто е осигуряването на законни места, които да разработят и да спрат караваните си.

и дистанцията между представителите на различните социални слоеве в циганската етническа група не е толкова голяма.

Тук разгледаните примери показват, че в България дистанцията, която се създава между различните представители на групата на база разграничението липса/ наличие на пари, е по-осезаемо. „Големите хора“, както цар Киро определя новоизлюпените ромски политически лидери [Н., 28.06.2004], се разграничават ясно от простолюдието на база социално положение. Ако приемем, че разликата между циганската аристокрация и останалите представители на тази група в България е вродена на база предаване на аристократичната титла по наследство, то и факторът наличие на пари при аристократите може да се приеме за критерий, който им се приписва по наследство. Ситуацията при политиците цигани като Цветелин Кънчев е различна, понеже той не е от аристократично семейство, т.е. факторът наличие на пари е придобит. Циганите от елита, при които парите са присъщ белег, се разбират като различни, но и се възприемат като част от всички цигани. Политиците цигани парадират с различността, приписана им от наличието на пари, и ясно се разграничават от циганското простолюдие. Във Великобритания липсват статии, споменаващи наличието на политици от цигански произход. Ето защо наблюденията направени тук бяха сведени само до г-жа Смит-Бендел – циганската кралица. Анализите на интервютата с нея доведоха до заключението, достигнато при разглеждане на интервюто с цар Киро: наблюдава се силно чувство на принадлежност към етноса и равенство с останалите представители на тази етническа група, т.е. факторът наличие на пари не се използва за разграничаване.

Използвана литература:

Clark, Colin and Alan Dearling. „Ethnicity, Nomadism and `Traveller' Identity: in Pursuit of Common Ground?“ *accessed 12.05.2006* < *http://195.195.162.66//dbtw-wpd/documents/pdfs/0066850.htm* >

Cohen, Stanley (2002). Folk Devils and Moral Panics. *3rd edition, Routlege, London.*

Cottle, Simon (ed.). *Ethnic Minorities and the Media.* Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2000

Dijk, Teun A. Van. *Communicating racism: ethnic prejudice in thought and talk.* Newbury Park; London: Sage, 1987

– – – *Racism and the press.* London: Routledge, 1991

– – – „Denying Racism: Elite discourse and Racism." in: J. Solomos & J. Wrench (Eds.). *Racism and Migration in Western Europe*. (pp. 179-193). Oxford: Berg, 1993a.

– – – *Elite discourse and racism*. Newbury Park, CA: London, 1993b.

– – – „Elite Discourse and the Reproduction of Racism." in: R. K. Slayden & D. Slayden (Eds.) *Hate Speech*. (pp. 1-27). Newbury Park: Sage, 1995a.

– – – „Power and the News Media." in D. Paletz (Ed.), *Political Communication and Action*. (pp. 9-36). Cresskill, NJ: Hampton Press, 1995b.

Eriksen, T. K. *Languages at the margins of modernity. Linguistic minorities and the nation-state*. International Peace Research Institute, Oslo (PRIO), PRIO Reports # 5, 1991

Fowler, Roger. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routlege, 1991

Husband, Charles. „Media and the Public Sphere in Multi-Ethnic Societies." in: S. Cottle (ed.) *Ethnic Minorities and the Media*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press, 2000. pp. 199 – 214

– – – *White Media & Black Britain: A Critical Look at the Role of the Media in Race Relations Today*. London: Arrow Books, 1975.

– – – *A Richer Vision: The Development of Ethnic Minority Media in Western Democracies*. UNESCO 1994

ВЪВЕЖДАНЕТО НА ЕСЕ В УЧИЛИЩЕ И НЯКОИ ТЕХНОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА РАБОТАТА ВЪРХУ ЕСЕ НА ТЕМА *ПЕПЕЛТА Е ПО-ВЕЛИКА ОТ ПРЪСТТА, ЗАЩОТО Е ГОРЯЛА*

Катя Белчева

In methodological literature there is a standpoint which supports the idea of students' essay writing training as early as they are in the sixth class. In training students from the sixth to eight forms, we rather rely on their intuition. If the topic for essay writing is Ash is greater than earth because it has burnt, there might be suggested some methods for completing the task. It is necessary they to be based on different psychic processes that are taking place in the students' consciousness and conformed to their specific age characteristics, while teamwork is recommended for senior students in their last years at school.

В съвременния свят почти всеки по един или друг начин има досег с формата на есето и надали има човек, който да не отговори положително на въпрос като: „Чували ли сте понятието „есе"?". Темата за мястото на есето в образователния процес по български език остава актуална или може би тя никога не е била толкова актуална, колкото е днес, защото модерният живот предлага множество възможности да се възприема есето, тъй като в света без граници Интернет човек може да споделя своя „опит" и да усвоява „опита" на другия. Днес в училище се създават есета по география, биология, физика, икономика и пр. Коренно различни помежду си са гледните точки на ученика, философа, критика, журналиста, учителя. Така че, когато се търси становище по този въпрос, човек трябва да се замисли какво е мястото на есето сред многобройните жанрове, по какъв начин се вмества то в образователната практика и как оказва влияние върху личността.

Есето съдейства за развиване на ученика като читател, а когато есето е върху художествен текст – за формиране на стил, който да е в хармония с характера и душевното предразположение на ученика; за развиване на логическото, асоциативното и ситуативното мислене. Есето засега по-рядко се възлага на конкурсни изпити поради ясни причини, но може да бъде една от формите за проверка на стилните, езиковите и литературните умения на учениците, за развитие на индивидуалността им и за утвърждаване на ценностната им система. В учебното съдържание по литература биха могли да се включат творби на изтъкнати есеисти. Целесъобразно да се обособяват тематични кръгове за възлагане на есе при различни възрастови равнища.

Един от нерешените въпроси в методическата литература и в училищната практика е този за същността, функциите и технологията при работа с есе. В горна училищна степен най–често писмената изява е обвързана с придържането към конкретен текст или корпус от текстове, които са обект на интерпретация в образователния процес. Постепенно започва да се прилага практиката да се задава тема за есе на нелитературна тема, което се приема по–възторжено от учениците, отколкото от учителите. Може би причината е във факта, че днес четящият човек е рядко срещано явление и самата мисъл, че ще се създава текст, който не изисква придържане към прочетен текст, блазни обучаващите се. Възторгът в повечето случаи е краткотраен, защото ученикът интуитивно осъзнава, че есето е текст, който оголва общата култура, разкрива притежаваните опит и познания. Оказва се, че предоставената свобода при изграждане на есето създава трудности както на пишещия, така и на проверяващия, затова е необходимо да се направят изследвания в областта на този жанр, по-специално в сферата на технологичните аспекти при изграждането му.

Почти до края на 80-те години на XX век жанрът *есе* не се прилага като форма на писмена изява в училище и съответно не е обект на изследване. В американската образователна традиция с термина „есе“ се обозначават всички видове съчинения. Там есето е аргументиращо и описателно, есе повествование и философско есе, което притежава свои основни принципи на структуриране и аргументиране. Англоезичното съчинение по зададена тема (есе) е свързано с проблемите на всекидневието, със социално-нравствени проблеми и пр. В англоезичната педагогическа практика се прави и друго деление на есетата – академично (научно) есе и колежанско (ученическо) есе. За разлика от прагматично настроените американци, французите изискват от учениците по-прочувствени, по-артистични и в същото време по-умозрителни есета. В руските методически източници ученическото есе се свързва с умението да се размишлява, да се търси хармонията между Аза и „всичко на света“.

Разграничаването на видове есета според жизнения опит е препоръчително, защото по различен начин трябва да се подхожда към ученика от 8. клас при обучението му в създаване на есе и да се избере по-различен път, когато е в 10. клас. При подобни условия е необходимо да се въведе разграничение при създаването на есе в средна и в горна училищна степен. От всички доводи, отхвърлящи свалянето на възрастовата граница за приложение на есето до 8. клас, най-сериозни изглеждат онези, които изтъкват отсъствието на необходимия познавателен опит у учениците, богатата асоциативна мисъл, способността за интергративни връзки в различните сфери на общочовешкото социокултурно развитие. При по-малките ученици често въпросите не са осъзнати, те просто смътно безпокоят мисълта на младите хора и усещането е за голям дискомфорт, хаос и безпомощност. Хората през целия си живот не успяват да открият отговорите на така важни питания – юношите се нагърбват с тази непосилна задача с едва оформил се арсенал от познания. В зависимост от философската култура, която притежава ученикът, са различни очакванията за производство на тескт есе. Ако зададената тема е *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла,* то би трябвало да се очаква, че осмокласниците по-трудно биха се ориентирали за какво да пишат в сравнение с единадесетокласниците, които мотат да интерпретират темата по-лесно, след като са говорили за страданието като извисяващо духа в Пенчо-Славейковите произведения и за живота като горене в Яворовите текстове, което би пробудило множество асоциации. Дори и ако са на една възраст учениците (например 18-годишни), то в зависимост от философската им култура ще бъдат създадени различаващи се по смисленост текстове. Не е тайна днес, че в определени училища степента на трупането на познания е по-висока в сравнение с други степени, затова учениците имат различна преценка за усвоената от тях информация като количество и качество. Затова преподавателят във втория случай трябва да помага повече при ориентирането в темата чрез насочващи вапроси.

Общата култура на ученика оказва влияние върху създаването на текст есе. Фоновите знания биват полезни при „разораването“ на широкото поле от асоциации, характерно за есето, затова при учениците от 8 клас позоваването на различни сфери е по-ограничено в сравнение с това, което би изградил като мрежа от отпратки десетокласникът. При ангажирането в интерпретиране позоваването на общата култура спомага за ориентиране в решаването на проблема кои аргументи са приложими и как да се реализира използването им най-ефективно.

В методическата литература съществува становище, което защитава идеята за подготовка на учениците за писане на есе още в 6. клас. При подобно мнение възниква проблемът за това, че до 12-13-та си година ученикът е зает да изучава външния свят. От най-ранна детска възраст неговите въпроси “Защо?“ са нескончаеми и винаги са обърнати към заобикалящата го среда. Какви са законите на света, защо се случват нещата, какво определя взаимоотношенията между хората – всички тези въпроси са „външни“ и ученикът не се чувства ангажиран с отговорите. Собствената му личност сякаш не е свързана с тях и е „неприкосновена“ за външните събития. Цялата тази позиция се променя, когато ученикът е в 6. клас Учениците все още не могат да интегрират законите на света като отнасящи се за тях самите, затова създаването на есе в шести клас би било трудно. Погледът на юношата се обръща към собствената личност. Въпросите вече са насочени към това какво е собственото място в толкова проучвания външен свят. Питанията вече са: „Кой съм аз? Какъв човек съм? Какво е моето място в този огромен странен свят? Какъв е смисълът да живея?“ Но все още е трудно позоваването на личен опит, за да се създаде текст, който да се явява своеобразен отговор. Въпросите са сериозни, отговорите не идват лесно. Нещо повече – младежите вече не се обръщат към заобикалящите ги хора за обяснения. Те искат да правят откритията си сами, независимо от това какво им коства. Затова есето дава благодатна почва, но за да се пристъпи към него, трябва да са налице богати фонови знания, свързани със задаваните въпроси.

Освен период на осъзнаване на собственото значение, 12-годишната възраст е и моментът на откриване на ценностите. Тогава всеки младеж изгражда своя ценностна система. Оформят се понятия като „истина“, „приятелство“, „любов“. Поради неспособността си да изгради балансирани представи за основните житейски ценности, юношата е склонен на полюсни преживявания. С навлизането в юношеската възраст се открива понятието за време. Започва мисленето за миналото, оценяването на собствените постъпки, правенето на равносметки. Изграждат се плановете за бъдещето. Настоящето е предмет на постоянен анализ – всяка постъпка, всяка дума, всяка среща е обмисляна, оценявана. Бунтът срещу авторитетите, нежеланието да се съобразяват с тях – това, с което учениците от шести клас са популярни. Те подлагат на съмнение установени обществени норми. Младият човек иска да се утвърди в собствените очи и в очите на тези, които са останали най-важни за него – връстниците му. И това може да стане само ако той или тя сами се справят с всичко. Това е знакът за осъзнаване на собствената ценност и за потвърждаване на откритието, че са независими човешки същества. Личното мнение е важно и понякога, отново като белег за неувереност, противоположно на заявеното от някой авторитет просто заради самата противоположност. Един от белезите да определиш как мислиш е като се определиш като кого не мислиш – често това е моделът, който младежите следват. Това са сложни процеси, за чието разрешаване спомага създаването на есе, но първо голяма част от тях трябва да са преодолени, за да се създадат благоприятни обстоятелства за изграждане на текст в този жанр. За да се изгради есе по предложената тема *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла,* би трябвало да се е преживял представеният етап.

Възрастта на 13-14-годишните ученици е интензивен период за личностното им самоутвърждаване. Затова самовглеждането, „пътуването към себе си“, самопознанието – процеси, в които учениците неволно се потапят, правейки опит да пишат есе, и които са изключително полезни. При учениците на тази възраст е засилен интересът към морално-етични, екологични и културни проблеми и те предпочитат работата върху съчинения от този тематичен кръг пред съчиненията на литературна тема. Откроява се тенденция, че над есето може да се работи и с ученици от прогимназиалната училищна степен, но е препоръчително да се реализира във финалния ѝ етап. Това насочва към размисли относно преодоляване на противоречието: малък социален, житейски, литературен, научен и културен опит и необходимост да се съставя текст, изискващ богати познания и многообразни преживявания; значението на мотивацията при генерирането на есеистични текстове; съчетаването на емпиричен и теоретичен подход при обучението в есе; съотнасянето и хармонизирането на работата по възприемането на класически есета, съдържателно достъпни за учениците, и създаването на собствени есеистични текстове; доминантата на различни методически похвати и пр. При обучението на ученици от 6.– 8. клас може да се разчита по-скоро на усета, на интуицията, на работата на емпирично равнище и естествено на възможността умело да се мотивира продуцирането на есе на тема–достъпна, интересна и увличаща ги, например *Какво е за мен приятелството.*

Някои автори прокарват идеята теоретичните знания за есето да са минимализирани и да изграждат само най-обща представа за този ученически жанр, а тяхната детайлизация и конкретизация да става по-късно от 6. клас. Необходимо е във всеки следващ клас компетенциите относно есето като ученически текст да се усложняват по отношение на тематично-съдържателен обхват, начин на структуриране, изява на индивидуален почерк. При процесите на възприемане и създаване на есеистични текстове уместно от методическо гледище е: да се акцентира върху слушане и четене на подходящи есета, за да се усети удоволствието от интелектуалната игра в тях; да се оживи и насити с игрови похвати строго интелектуалната дейност за наблюдаване и анализиране на образци; непосредственото писане на ученически есета да се основава на индивидуалните преживявания и на свързаните с тях емоции, на яснотата и целенасочеността на смисловото и структурното им изграждане, на начините за постигане на поетичност и оригиналност в тях.

Ако темата за есе е *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла*, то могат да се предложат технологии за работа, основани на различни психически процеси, протичащи в съзнанието на ученика/екипа. Когато се работи в екип, при създаването на есе се налага да се вербализира ходът на мисълта, т. е. изказването на глас как протича разсъждаването. Възможно е да се зададе роля на всеки ученик от екипа, за да може проблемът да се разглежда от различни ракурси. Групите (не повече от 4-5 души) могат да се оформят в началото на годината, на срока или да са различни за всеки час. За учениците е много важно да видят и да разберат как се творят мисълта, аргументирането, изводът, обобщението.

Критичното мислене се стимулира, когато ученикът сам трябва да влезе в спор със себе си, а именно това предоставя като възможност жанрът есе. Подборът на аргументи може да се реализира по един или друг начин, като източниците могат да се търсят в различни сфери. Информацията за прочетеното е възможно да се актуализира в диренето на аргументи и постепенно да се реализира връзка с темата, по която се пише, за да бъде подкрепена изградената теза. Представянето на аргументи се оказва трудна задача, защото ученикът трябва да „се справи“ с предоставената му свобода, свързана с жанра есе. При изграждането на аргументативната част по темата *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла* диренето на аргументи може да се насочи към представянето на огъня като изпитание, пръстта да се свърже с началото на живота, а пепелта – с края, може да се включи митът за Феникс или ако пишещият е единадесетокласник, да се позове на Яворовите текстове, където изгарянето от противоречия е състояние на духа.

Създаващият есето е необходимо да свърже аргументите по такъв начин, че да не следва строгостта на статията. Ученикът трябва да открие верния път към това причинно-следствените връзки да не са натрапваща се величина, но в същото време да постигне свързаност на аргументацията. Добре е да се изисква от учениците да обясняват хода на мисълта си. Необходимо е да се постигне свързаност на аргументите, за да се възприемат като части на един и същ текст. Трябва да се обърне внимание на факта, че в есето е възможно да се използвата примери от личния опит, независимо дали пишещият е участник в случката, или само свидетел, или е получил информацията по непряк път. Усвояването на връзките между обектите, действията, свойствата и състоянията изисква създаване на необходими условия.

Създаването на асоциации със зададения проблем се реализира при повечето ученици, но процесът трябва да бъде провокиран, за по-благодатен резултат. Провокация за асоциации може да се реализира по различни начини. Използвани средства за събуждане на асоциациите могат да бъдат слухови – прочит на текстове от Пенчо Славейков (“Cis Moll“) или „Две души“ от Пейо Яворов, визуални и аудиовизуални-клипа към песента на „Канзас“ „Dust In The Wind“, филмите „Изгори, за да светиш“ на режисьора Неделчо Чернев и „Изпепеляване“ на Станимир Трифонов за темата *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла*. Мисленото връщане към по-рано прочетеното под влияние на нова мисъл се свързва с поставяне на въпроси към себе си, към другите. Първите асоциации е възможно да са на ниво тълкуване на отделните понятия, влизащи в състава на темата. Например „пепел“ – незапалим остатъчен продукт от изгаряне на дадено вещество и оттам мисълта да се отведе към проблема за оставяне на следа в живота. Важно е да се изгради мрежата от асоциации, без да се оплете ученикът в нея. Колкото повече опит е натрупал ученикът, толкова по-лесно би изграждал текста си самостоятелно, но в съвремието се цени високо работата в екип, затова опитът с формиране на групи за изграждане на есе може да се реализира в единадесети и в дванадесети клас. Възможно е да се постави задача, при която единият отбор да е поддържащият тезата *Пепелта е по-велика от пръстта, защото е горяла*, а другият да е този, който ще я отрицава – *Пепелта не е по-велика от пръстта, защото е горяла.* След това може да се разменят позициите. При подобен експеримент е възможно становището на ученика да не съвпада с поставената задача, но се акцентира върху умението за убеждаване и дирене на аргументи.

В заключение, за да се реализира текстът есе, е необходим есеистичен талант, широка осведоменост, интелектуалност и интелигентност, но преди всичко индивидуален, прецизен и неповторим начин на

изразяване, който носи маркера на лична гледна точка, на личностно присъствие и позиция. Есето представлява опит на ума, в който чрез писмения текст човекът заявява себе си като личност.

Библиография:

1. **Илиева, Р., 2001** – Р. Илиева, Essay Panorana, ИК „Хермес", 2001
2. **Pancheva, Terziev, 2003** – E. Pancheva, L. Terziev, Essay Writing. A Practical Guide, Sofia, 2003
3. **Ангелова, Т., 1993** – Т. Ангелова, Съчинението като личностна изява на ученика (Или за есето като учебен (!?) жанр) – В: Български език и литература, 1993, кн. 4, с. 32-40
4. **Атанасов, Вл., 2000** – Вл. Атанасов, Образователният статус на есето. – В: Български език и литература, 2000, № 2, с. 55-63
5. **Васева, М., 2000** – М. Васева, Есе за ученическото съчинение. Тенденции в обучението по български език. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на проф. К. Димчев, С., 2000, с. 193-197
6. **Панов, Стефанов, 2004** – Ал. Панов и В. Стефанов, Особености на работата върху есето. – В: Изкуството да пишем, С., 2004, с. 41-61
7. **Георгиева, Савова, 2003** – М. Георгиева и Ив. Савова Съчинението есе. – В: Писмените ученически текстове. Ч. 2. Съчинения. С., 2003. с. 206–260
8. **Матеева, Н., 2001** – Н. Матеева, Да се научим да пишем есе, С., 2001
9. **Зашев Е., 2001** – Е. Д. Зашев, Как да пишем есе стъпка по стъпка, С., 2001, с. 112
10. **Радев, Р., 1998** – Р. Радев, Как се пише есе. Варна, 1998
11. **Кенарова, К., Кенарова, М., 2000** – К. Кенарова и М. Кенарова, Есето – един опит, без който не можем. В помощ на кандидат-гимназисти и кандидат-студенти, С., 2000, с. 144

UNGARISCHEN UND BULGARISCHEN BEZIEHUNGEN IN DEN 10-11. JAHRHUNDERTEN, DAS BYZANTINISCHE CHRISTENTUM (ORTHODOXIA)

Eva Revesz

Die Ungaren sind während ihrer früheren Geschichte in – bald feind, bald bundesgenössisch – Beziehungen mit den Bulgaren gestanden. Ich gebe mich diese Beziehungsreihe, ihr interessante Momente, den Bulgaren auf der ungarischen Geschichte übte Einfluß her in diesmaliger Studie die Spur zu verfolgen.

Außenpolitische Beziehungen

Erstes mal haben die zwei Völker in Direktbeziehung während der Landnahme hervorrufende Ereignissen gefunden. Das Byzantinische Reich und das Bulgarische Reich haben miteinanderin Kriegskonflikt gekommen. VI. Leon Kaisar (886-912) hat die Ungaren als Verbündete geruft, daß sie über die Bulgaren von der Anderen Seite herfalle[1]. Als Antwort hat Symeon Zar (893-927) mit den Petschenegen ein Waffenbündnis geschlossen, und sie das Qaurtier der Ungaren angegriffen[2].

Nach Ausweis der Quellen ist der petschenegen Abgriff gegen das ungarischen Quartier vorrufende Ursache des Landnahme gewesen, deswegen haben sie in dem Karpatenbecken bezogen. Gelichzeitig haben die Petschenegen in dieses nachgelassene Gebiet bezogen.

---

[1] Wahrscheinlich hat Symeon von selbst verewigte Ursache zur Hilfe gerufen, also: „...*Ta Skythika toinyn elthŭ mias hys eipein anastrophŭs te kai taxeys, polyarcha te kai apragmona nomadikys hys epipan biounta. Mona de ta tyn boulgaryn, proseti de kai ta tzyn Tourkyn tŭs homoias phrontizousi taxeys polemikŭs ischyroteras tyn allyn Skythikyn elthyn tas kata systasin machas poioumena te kai monarchoumena.*" (**Leo Sapiens: Taktikon XVIII./43.**, in: Bizánci források..., p. 17-18; HKÍF, p. 104) Leon hat eine mit den Bulgeren militärisch gleichstehende Verbündete gewonnen.

[2] Quellenort: **Constantinus Porphyrogenitus: DAI 12. Kapitel 40. caput.** In: Bizánci források..., p. 47; HKÍF, p. 128-129. **Georgius monachus continuatus 2. Kapitel.** In: Bizánci források..., p. 58-61; HKÍF, p. 146-149. Seine paralelle Quelle: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 1. Kapitel.** In: Bizánci források..., p. 82-84.

Die Ungaren haben mit dem Byzantinen, Petschenegen und Bulgaren in den Landnahme folgenden Jahrzehnten eben auf friedlichen Beziehungen abgestellt, deshalb haben sie die Bitte des Byzantinische Kaisar weggewiesen, wenn er die Ungaren durch siener Gesandter, **Gábriel klerikos** gegen den Petschenegen aufgefordert hat[3].

Die bulgarische Sieg hat der Macht Symeon verstärkert, die Stellung der Bulgarenreich hat fest getan. Erstes mal im Jahre 913 wurde Konstantinopel bestürmt, nachdem im Jahre 924. In dem Außenpolitik des Ungaren hat um Ende des Jahrzehnten 920 Änderung eintreten, von dann haben sie Feldzüge nach Byzanz in Gang gesetzt. In **917**. jährige Feldzug Symeon haben sie auch teilgenommen. In der Schlacht Ankhialos hat Byzanz eine schwere Niederlage ertragen. Nachdem hat Symeon der Titel „Zar" aufgenommen, damit seine Egalität mit dem Kaisar (basileus) auslassen hat.

Zar Symeon ist bis zum seinem Tod gegem Byzanz Krieg geführt und kann man voraussetzen, daß die Ungaren während dieser Zeit auch bald selbst, bald mit demn Bulgaren zusammen gegen byzantinischen Gebieten Beutezüge geführt sind.

Nach dem Tod Symeon hat Zar **Péter I.** (927-968) geherrscht, der Anfang seiner Herrschaft hat seinen Außen politik verändert. Er hat mit Byzanz ein Bündnis geschlossen, eine porphyrogennété Prinzessin, Lekapené Maria das Onkelkind des Kaisar Romanos I. gewonnen[4]. So hat er seine Herrschaft behalten und auch durch seine Ehe, unch als Schenkung hat er den Titel „Zar" behalten können[5].

Wegen der byzantinische/bulgarische Bündnis haben die Ungaren in den nächsten Zeit bal allein, bald im Verbündnis mit dem Petschenegen viele Feldzüge gegen byzantinische und bulharischen Gebieten geleitet. Das wichtigste ist der **934**. jährige balkanische Feldzug gewesen[6].

Der folgende balkanischen Beutezug ist um **941** gewesen, doch haben die Ungaren die Donau Überfahrt erfolgreich verwirklicht können, die Mengeder Ungaren sind in Donau ums Leben gekommen. Im Jahre 943 sind sie einer erfolgreichen selbstständigen Feldzug geführt, deswegen Byzanz hat mit dem Ungaren Friede geschlossen und wurde für sie Steuer (Jahresgeld) bezahlt[7].

Während dieser Friedenperiod sind Termacsu und Bulcsú wahrscheinlich um 945-46 in Konstantinopel gewesen. Damals hat der Kaisar für Termacsu den Titel patrokios verleihet. Der Friede wurde noch zweimal verlängert, so ist bis ganz 958 gültig geblieben. Noch eine ungarische Würde, Gyula ist auch in Konstantinopel um 950 gewesen[8].

Bei der westlichen Beutezüge, besonders bei der schwere Lech-Feld Niederlage hat die Ungaren ertragen, deshalb Byzanz hat den Frieden gekündigt, nachdem die Feldzüge gegen Byzanz wiedermal begonnen. Noch in dem nächsten Jahr, 959 haben sie einen Angriff gegen Konstantinopel geführt und sie haben große Beute und Gefangene erwerbt. Diesen hat im Jahre 961 nach Thrakia ein Feldzug gefolgt, wo die Ungaren haben Niegerlage ertragen.

Im Jahre **963** sind Kaisar **Nikephoros Phokas** (963-969) und Zar **Péter** I. eine Verbündnis gegen Ungaren zustande gekommen. Der Kaisar hat übergenommen Jahresgeld zu bezahlen, und der Zar hat übergenommen die Ungaren durch die bulgarischen Gebieten nicht durchzulassen. Aber hat es schnell aufgeklärt, daß der Zar es nicht geleistet können hat.

Im Jahre **965** ist ein Verbündnis zwischen Ungaren und Bulgaren zustande gekommen, die Ungaren haben durch bulgarischen Gebieten nach Byzanz ganz frei überquert, aber haben sie in Bulgarien nicht toben dürfen. Die Ungaren haben gegen Byzanz in jahren **967** und **968** auch angegriffen.

Im Jahre **966** hat der Kaiser das Jahresgeld für die Bulgaren wegen des ungarisch/bulgarishen Vertrag nicht mehr bezahlt, und im Jahre **967** hat er den

---

[3] Quellenort: **Constantinus Porphyrogenitus: DAI 3. Kapitel 8. caput.** In: Bizánci források..., p. 36-37; HKÍF, p. 113.

[4] Später Fürst Vlagyimir von Kijew (980-1015) hat ähnliche Weise den Titel „Zar" bekommen, der hat die Kijwische Rus christianisiert. Im Jahre 988 haben Mengetaufe gelaufen, doch mit seiner Taufe hat bis die byzantinische Ehe gewartet. Im Jahre 989 hat er Kherszon erobert, um einen druck an Byzanz wegegn der Ehe zu üben. Als Verlobte hat er Anna, die Tochter des Kaiser Romanos II. Gewonnen, die ist auch eine porphyrogennété Prinzessin gewesen. So hat er dan Titel „Zar" durch seine Ehe, auch als Schenkung belhalten können. Obolensky 1999, p. 248; Angi – Bárány 1997, p. 400.

[5] Angi – Bárány 1997, p. 391-394; Kristó 1998, p. 55-68; Makk 1996, p. 15-16; Makk 1998b, p. 220; Obolensky 1999, p. 248.

[6] Quellenort: **Georgius monachus continuatus 3. Kapitel.** In: Bizánci források..., p. 61; HKÍF, p. 149-150. Seine paralelle Quelle: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 3. Kapitel.** In: Bizánci források p. 84-85.

[7] Quellenort: **Georgius monachus continuatus 4. Kapitel.** In: Bizánci források..., p. 61-62; HKÍF, p. 150.

[8] Quellenort: **Constantinus Porphyrogenitus: DAI 12. fejezet 40. caput.** In: Bizánci források..., p. 49; HKÍF, p. 132, MEH p. 122. **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 4-5. fejezet.** In: Bizánci források p. 85-86, HKÍF, p. 152-153.

Fürst von Kijew, **Szvjatoszlav** (945-962-972)[9] auf die Bestrafung der Bulgaren aufgefordert.

Szvjatoszlav hat seines ersten Feldzug im **968** gegen die Bulgaren im Gang gesetzt. Nachdem er hat der Khazarenreich zerschlagt, hat er über Donau überquert Bulgarien zu bestrafen. Wegen der **969** jährige Petschenege-Angriff nach Kijew hat er zurückmarschiert sollen, doch am Sommer dieses Jahr hat er noch neuere Feldzug angefangen, dann ganze Bulgarien besetzt hat. Als sein Ziel hat er nicht das Straffeldzug gehabt, sondern hat er die Grenze seines Reich vernreitet, seinen Sitz nach Perejaszlavec versetzt wollen.

Nachdem der Plan ist am Licht gekommen, im Jahre **970** ist eine Kolalition zwischen Russen, Bulgaren, Ungaren und Petschenegen zustande gekommen[10]. Gegen ihm ist der neuen Kaiser, **Ioannes Tzimiskes I.** (969-976) gewesen. Bei **Arkadiupolis** hat er das verbündete Heer – in dem die ganzen ungarischen stammbündnissen Steitkräfte – teilgenommen und haben sie eine schwere Niederlage ertragen.[11]

In **April 971** hat der Kaiser gegen Veliki-Preszlav marschiert, nach kurzern Ansturm hat er die bulgarische Hauptstadt besetzt und Bulgarien annektiert werde. Nachher hat er den Ansturm Silistra (Dorostolon) begonnen, wohin Szvjatoszlav hat sich eingeschlossen. Der Kaiser hat die byzantinische Flotte als Hilfe genommen, hat er den Stadt aushungert, so am **Ende Iuli** haben sie (die Russen) kapituliert. Auf Grund der Übereinstimmung hat Szvjatoszlav Bulgarien entleert, und hat er ein Verbündnis mit Byzanz geschlossen[12].

Die Ungaren haben wegen dieser Ereignissen sehr schwierige außenpolitische Situation bekommen, während hat in Fürststelle als neuere Herrscher **Géza** (972-997) gemieden. Kijew wurde ein Verbünder von Byzanz gewesen, Byzanz hat bulgarien annektiert, deswegen die byzantinische Grenze hat sich bis zur Grenze des Stammverbündnis verbreitet. Dazu ist es gekommen, daß ein Verbündnis sich zwischen de beiden großen Gegner – Römisch-Germanisch Reich und Byzanz – entstanden ist, und das hat im Jhare 972 die Eheschlißung der Prinzessin **Theophanu** und Kaiser **Otto II.** verstärkert.

---

[9] Aktiv hat er von 962 geherrscht, bis dahin statt ihm hat Olga/Helga (945-962) geherrscht, die zwischen den Herrschern von Kijew als Erste das Christentum aufgenommen.

[10] Das Teinahme der ganze stammverbündnisse Streitkräfte ist so das Reihe gekommen können, daß vor kurze Zeit, im 967 ist Géza und Sarolt, Die Tochter Gyula verheiratet. Diese Ehe hat die beide Byzanzgegnerische Politik leitete Würden, Fürst Taksony und Gyula von Erdély (Siebenbürgen) Zusemmenarbeit geholfen.

[11] Die Beschreibung der Ereignissen: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 6-7. Kapiteln**. In: Bizánci források p. 86-89. (Die Lösung des bulgarischen Bündnis: **6. Kapitel**, p. 86; Von der Aufforderung Svjatoslav bis Arkadiupolis: **7. Kapitel**, p. 86-89).

[12] Kristó 1998, p. 55-68; Makk 1988, p. 81-89; Makk 1996, p. 22-25; Makk 1998a, p. 117-119; Makk 1998b, p. 220-221; Ostrogorsky 2003, p. 248, 250.

In dieser Enscheidung haben wichtige Rolle gespielt, daß die Arpaden nach West als Erste geöffnet können haben[13].

Im Jahre 972 hat der Freiheitskampf durch die Leitund der sog. **4 Bruder** in West-Bulgarien begonnen. Mit seiner Leitern (Führern) hat im Jahre **973** Fürst Géza die Beziehungen aufgenommen, und hat er für seinen gesandten Hilfe gegeben um sie durch das ungarischen gebieten bis Kaiser Otto I. in **Quedlinburg** zu gegangen. Die Bulgaren sind bis 976 unter byzantinische Herrschaft gewesen.

Fürst Géza hat während seiner Herrschung – an obene genannt außenpolitische Grund – Bulgarenfreund-Politik fortgesetzt, – aber seinen Politik hat der Nichteingriff charakterisiert. Sein Ziel ist gewesen um Byzanz zu schwächen.

Daran ist Beweis die Ehe zwischen seiner Tochter und des Sohn Zar Samuel, **Gavril Radomir** um **995** gewesen. Nach nicht zu lange Zeit, um **997-998** hat er seine mit seinem Sohn, **Peter Deljan**[14] schwangeren Frau entlassen und mit einer Griecherin verheiratet ist[15].

In Hintergrund des Ereignis ist diese Möglichkeiten vorausgestellt, daß er es wegen der Griecherin getan hat. Nach andere Meinung ist im Hintergrund politische Ursache gestanden, also der Thronprinz hat seine Ehefrau wegen der ausgeblibenen Hilfe abgesendt und hat er mit der Griecherin aus propagandischen Ziel verheiratet[16].

---

[13] Am Frühling 973 ist die Ungarische Gesandtern bei Versammlung Quedlinburg der teilnahme, die Verbündnis und das Bitte der Christianisierung. Nachdem hat die Christianisierung der Ungaren angefangen.

[14] Eine riesiger Aufstand hat ausgebrechnet und er hat sich in Beograd für Zar verkündet lassen. Nach kurze Zeit haben Ioannes, Sohn Vladislav und Alusanios, der hat aus Konstantinopel geflüchtet, Ausschluß gehabt. Der Aufstand hat auf den ganzen slawischen Teil Balkan und auf den nördlichen griechischen Teil auch verbreitet. Peter Deljan hat eine Niederlage ertragen, nachher Prinz Alusanios hat ihn geblendt lassen. In 1041 hat er nach dem Niederlage Ostrowa in die byzantinische Gefangenschaft bekommen, wurde in Saloniki gebracht. Vor dieser Zeit ist von ihm keine Information, wahrscheinlich ist er dort gestorben. (Ostrogorsky 2003, p. 290, Vajay 1967, p. 87, Koszev – Hrisztov – Angelov 1971, p. 35, Dimitrov 1998, p. 359) Die Beschreibung des Aufstand: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 9. Kapitel**. In: Bizánci források p. 92.

[15] Quellenort: **Additamenta Michaelis 1. Kapitel.** In: Bizánci források p. 97)

[16] Fehér 1927-1928, p. 1-20; Kristó 1998, p. 87, 112; Makk 1998a, p. 120-121; Makk 1998b, p. 223.

Seiner Nachfolge, Sephan – besonders auf innerpolitischen Grund – hat Byzanzfreund-Politik geführt. Erstesmal um 1002 haben die beiden Reich Verbündnis geschlossen: zwischen des Kaiser **Basileios II.** (976-1025) und des König **(Heilige) István I.** (997-1000-1038). Wahrscheinlich haben die ungarischen Scharen mit der Leitung Ajtony in der Kämpfen gegen Bulgaren teilgenommen. So ist die taufe Ajtony in **Vidin** in Reihe gekommen. Nach andere Meinung ist die Verbündnis mit der vermittlung Ajtony zustande gekommen[17].

Die Kämpfe sind seit Jahre 1002 gewesen. Erstesmal hat der Kaiser gegen der Festungen – die sind im Unwelt **Sedika** gewesen – Angriff geleitet, und ist **Pliska**, die fühere Hauptstadt, **Große Preszlav**, und die makedonische **Voden** besetzt warden. Als letzte hat die 8 Monate lang dauerte Belagerung **Vidin** gekommen. Während dieser Zeit hat Zar Samuel (976-1014) **Adrianopolis** besetzt und ausgeraubt. Neben **Skopje** hat der Kaiser über die Streitkräfte Samuel gesiegt, deshalb hat Skopje im Jahre 1004 auch kapituliert[18].

In derselber Zeit hat Heilige Stephan mit ihrer Gegner abgerechnet, die sind Verbündnis der Bulgaren gewesen. Erstesmal hat er über seinem Onkel, **Gyula** von Erdély (Siebenbürgen) im Jahre 1003 gesiegt, es hat der Sieg über **Kean** der Bulgar und die Schwarze Ungaren um 1008-1009 gefolgt[19].

---

[17] Quellenort: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 8. Kapitel.** In: Bizánci források p. 90.

„*In diebus illis erat quidam princeps in urbe Morisena, nomine Achtum, potens valde, qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus.*" (**Legenda Sancti Gerhardi episcopi.** In: SHR II. p. 489, Árpád-kori…, p. 80, ÁKÍF, p. 411-412)

[18] Ostrogorsky 2003, p. 258.

[19] Kristó 1998, p. 99-100; Makk 1988, p. 81-89; Makk 1998a, p. 124; Makk 1998b, p. 224.

„*Porro Beatus Stephanus, postquam regie celsitudidinis coronam divinitus est adeptus, famosum et lucrosum bellum gessit contra proavunculum suum nomine* ***Gyulam****, qui tunc temporis totius Ultra Siluam regni gubernacula possidebat. Anno itaque Domini M-o II – o beatus rex Stephanus cepit Gyulam ducem cum uxore et duobus filiis suis et in Hungariam transmisit. Hoc autem ideo fecit, quia sepissime amonitus a beato rege Stephano nec ad fidem Christi conversus…*" (**Chronici Hungarici compositio saeculi XIV**. In: SRH I. p. 314-315; Képes Krónika p. 81, Thuróczy p. 97.

„*Post hec autem movit exercitum super* ***Kean*** *ducem Bulgarorum et Sclavorum, que gentes loca naturali situ munitissima inhabitant. Unde etiam multis laboribus et bellicis sudoribus predictum ducem vix tandem devicit et occidit et inestimabilem copiam thezaurorum eius precique in auro et gemmis ac pretiosis lapidibus accepit…*" (**Chronici Hungarici compositio saeculi XIV**. In: SRH I. p. 315; Képes Krónika p. 82-84, Thuróczy, p. 97)

„*Stephanus rex Ungrie bello appetens* ***Ungriam Nigram****, tam vi quam timore et amore ad fidem veritatis totem illam terram convertere meruit.*" (**Ademarus Cabannensis:**

Den byzantinischen Bund hat er mit seinem Ehepolitik auch verstärkert: um 1008 hat seine kleine Schwester mit **Orseolo Otto** doge verheiratet, später um 1015 hat der Thronprinz **Emericus** sich mit einer byzantinischen Prinzessin verlobt, und um 1023 ist ihre Heirat gewesen[20].

Die nächste größere Zusammenarbeit ist im Jahren **1014-1018** gewesen, die Kämpfe haben gegen Bulgaren geführt. In diesem Kämpfe hat Heilige Stephan von 1015 persönlich teilgenommen.

Das Heer Samuel hat im Jahre **1014** bei **Kleidion** eine vernichtende Niederlage ertragen. Sie haben das Heer umgezäunt, die nichtgestorbene Kämpfern ergriffen – die sind nach den Ausweis der Quellen 14Tausend gewesen – und der Kaiser Basileios hat jede 100. Kämpfern nur ein Auge geblieben lassen, daß sie ihre Genossen nach Hause, in Prilep geleitet können haben. Als es Samuel erblickt hat, nach einpaar Tage sit er wegen den Anblick) gestorben (1014. október 6.).[21]

Im Jahre 1015 ist Belagerung **Ochrid** gewsen, wo Stephan hat nach die Besetzung des Stadt seine Schare nicht geplündert, statt dem hat er mit ihm die reliquien der heilige georgios Kirche (Heilige Georgios, Heilige Nikolaos und andere Heiligen) gebracht.

Chronicon Aquitanicum et Francicum seu Historia Francoruim, libri III. In: CFH I. p. 16, ÁKÍF, p. 168-169) Die andere Quellen lauten auch von den Schwarzen Ungaren: „*[Brunus] Quo facto, et ipse humiliter abiit in provinciam Ungriam, quae dicitur Alba Ungria ad differentiam alteri* ***Ungrie Nigre****, pro eo quod populus est colore fusco velut Etiopes.*" (**Ademarus Cabannensis: Chronicon Aquitanicum et Francicum seu Historia Francoruim, libri III.** In: CFH I. p. 16, ÁKÍF, p. 165-166); „*…* ***Nigris Ungris****, quo tunc versus in partes orientis navim conscendi, sinistro opere et infirmo humero euangelium portare cepi…*" (**Bruno Querfurtensis: Vita quinque fratrum Poloniae seu Passio ss. Benedicti et Iohannis ac sociorum eorundem a. 1003.** In: CFH III. p. 2569, ÁKÍF, p. 87); „*Audivi etiam de* ***nigris Ungris*** *ad quos, quae nunquam frustra vadit, sancti Petri prima legatio venit, quamvis nostri – quod Deus indulgeat – cum peccato magny aliquos cecarent; quod conversi omnes facti sunt christiani.*" (**Bruno Querfurtensis: Epistola ad Henricum II imperatorem.** In: CFH I. p. 430, ÁKÍF, p. 91)

[20] Kristó 1998, p. 112; Makk 1988, p. 81-89.

„*Iterea, cum ex paterna dispositione virgo nobilis, utpote orta de regali prosapia, beato* ***Henrico*** *desposanta esset et adducta, et ex utraque regali linea regia potestas succederet in posterum, …*" (**Legenda Sancti Emerici ducis.** In: SRH II. p. 454-455, Árpád-kori… p. 64, ÁKÍF, p. 353)

[21] Die Beschreibung des Feldzug Basileios bis zum Tod Samuel: **Ioannes Skylitzes: Synopsis istorion 8. Kapitel.** In: Bizánci források p. 89-92.

Im Jahre 1018 hat Bulgarien große Niederlage ertragen, dewegen hat bis 12. Jahrhundert seine Unabhängigkeit verloren[22].

Das byzantinische Christentum (Orthodoxie)

Beiden Völker hat mit dem Christentum als den Nachbar des Byzanz während des 9. Jahrhundert kennengelernt. Bis die Ungaren haben wegen den Erstattung unter den Khazars mit dem Christentum Beziehung bekommen, die Bulgaren haben diese Beziehungen durch die Jüngern Metodius und Cyrill gehabt.

Die Ungaren haben Kentnisse vom Christentum durch die Erstattung unter den Khazaren, von diesem Kentniss ist ein Beweis die sog. *Pannonische Legenden*:

> *„Reversu autem* ***philosophus*** *ad iter suum, cum prima hora preces faceret, impetum fecerunt in eum Ugri, luporum quasi more ululantes, volentes eum occidere. Ille vero non est perterritus neque preces suas desiit, „kyrie eleison" tantum clamas: iam enim finierat officium. Illi autem, conspicati eum, iussu divino mitigati sunt eumque adorare cœperunt atque auditis ex ore ipsius verbis monitoriis dimiserunt eum simul cum omnibus sociis."*[23]
>
> *„Cum vero rex Ugrorum in regiones Danubii venisset, videre eum voluit. Et quibusdam dicentibus et putantibus non fore út sine calamitate effugeret illum, (tamen) ad eum pregit. Ille autem, it principem decet, sic excepit eum, honorifice et sollemniter, cum gaudio. Atque collocutus cum eo, quemadmodum tales viros decuit sermones habere, adamatum deosculatus dimisit eum cum muneribus magnis dicens ei: memento mei, venerande pater, in sacris precibus tuis semper."*[24]

Von diesem Kentniss, von dieser Wirkung hat eine frühere landnahmenzeitliche Gegestand beweist, was die Orthodoxie auf die Ungaren getan hat: die **Ranzenplatte von Tiszabezdéd**. Es ist eine Grabfunde von der erster Generation der landnahmenzeitlichen Ungaren. In dem Platteornamentik legirt die paganisch-ungarische Glaubenwelt mit dem Christentum. Das Lebensbaum simbilisiert die zwei Welt: eine Untere und eine Obere. In der Baumgrube

---

[22] Kristó 1998, p. 112; Makk 1988, p. 81-89; Makk 1998a, p. 124-125; Makk 1998b, p. 225; Ostrogorsky 2003, p. 258. Nach Gyula Moravcsik Meinung hat Heilige Stephan nach Ansturm Skopje mit ihm selbst die Heilige Georgios-Reliquien. (Moravcsik 1967, p. 332)

[23] **Vita Sancti Cyrilli**. In: Pannon, p. 33-34, MHK, p. 352-353, HKÍF, p. 160, MEH, p. 127.

[24] **Vita Sancti Methodii.** In: Pannon, p. 105, MHK, p. 354-355, HKÍF, p. 161, MEH, p. 128.

ist immer der Heiligste untergebracht. Jetzt kann man hier ein byzantinische gleichschenklige Kreuz finden, was seine Wichtigkeit zeigt[25].

Die Slawische Aposteln sind nicht nur in der Geschichte Ungaren erscheint, sondern haben sie sehr wichtige Rolle in der bulgarischen Christianisierung auch gespielt. Fürst **Boris** (852-889) hat die Taufe in Konstantinopel im Jahre 864 bekommen, und ist sein Name Michael goworden. Ebenso werden die bulgarische Erzdiözese und die zehn Diözesen auch gegründet. Zu ihren Christianisierung ist Metod für Erzbischof Syrmium ernennt werden, doch hat er für diese Aufgabe nicht standhalten können.

Nachdem sind er und seine Jüngern aus Moravien vertosst warden, haben sie in Bulgarien ein Asyl gefunden. Der erste Erzbischof Bulgarien ist **Kliment**, der Jünger Metod gewesen werden. Aus der altslawische Sprache ist – dieser ist der zeitgenössische Dialekt von Thessaloniki gewesen – die **altbulgarische** Sprache sich entwickelt. Auch durch die „Slawische Aposteln" gemachte **Glagolit**-Screiben einfächer geworden, und aus dem hat das **Cirillika** sich entwickelt und ist dem Grund von die bulgarische Schriftlichkeit gewesen[26].

In dem neueun christlichen Staat ist sehr früh, um 930 während der Herrschung Zar Peter I. Der einzige östliche mittelalterliche Ketzerei, die **Bogumilismus**[27] sich entwickelt, wegen den starke, widerbehagen-auslösende byzantinische Einfluß. Nachdem Basileios hat Bulgarien im Jahre 1018 erobert, haben eine Flüchtlingmenge sich in Bewegung auch gesetzt. In Konstantinopel haben viele bulgarischen Edeln sich niedergelassen und hat das Bogumilismus sich durch sie noch unter den Priestern und Mönchen auch einen großen Platz genommen. In gleiche Zeit hat das Bogumilismus in Ungarn auch erscheint, von diesem Katzerei kann man in der Quelle „*Deliberatio*" von *Heilige Gellért* lesen:

---

[25] Fodor István: Tiszabezdéd („Őseinket..." p. 181-184); Dienes 1972, p. 60.

[26] Angi – Bárány 1997, p. 391-394.

[27] Der Ursprung der bogumilischen dualistischen Ideen kann man zu den kleinasianische gnostische und eukhitische Wirkungen zurückführen. Seine Theologie hat sich entwickelt, und auf die Wirkung der theologischen Diskussionen hat eine Bruch gefolgt. Einige, sog. **von Dragovica** – ein Dorf an der grenze Thrakien und Makedonien – haben absolut dualistische Ideen gehabt, die anderen, die **Bulgaren** haben gemäßigte dualistische Ideen gehabt. Im Mitte ihrer Lehre ist die dualistische Kosmologie: die ganze materielle Welt hat der Satan gemacht. In ihrer Söpfungsmythos ist der Satan sich – der ist der Sohn Gottes und Bruder Jesus – gegen den Herr erhebt und der Herr hat ihn hinuntergeworfen. Der Satan hat er dann die Welt gemacht, aber nur die sichtbar, materielle Welt. Den ersten Mensch, Adam hat er auch gemacht, aber eine Seele für Adam hat der Herr gegeben. Die Sexualität ist auch ein Werk des Satan, ist er mit Ewa zusammenkommen, so wurde Kain geboren, doch het er mit dienem Tat seine Gottheit verloren. Das Alte Testament ist eine Schrift der Herrscheft Satan. Die Bogumilen haben das Alte Testament nicht angenommen.

Christus ist kein Gott, sein Körper ist kein wirkliches Körper, so hat er am Kreuze nicht erleidet können. Später ist noch zu dieser Lehre gekommen, daß Christus ist ein Angel gewesen. Maria ist keine Theotokos gewesen. Auf der Erde hat Christus die Aufgabe gehabt, um seinen durchgefallenen Bruder zurückzuführen. Sie haben die Lehre von Auferstehung der Körper nich angenommen. Die Ewangelien haben nur symbolische Sinne.

> „...***Manichei*** *dicunt, quod non omnia creauerit ualde bona deus, conantes ut bonorum, sic malorum omnipotentem asserere creatorem. Deus uero boni conditor superadmittendus, non mali, qui creauit omnia ualde bona. Igitur bonorum conditor est, non malorum, in suis enim operationibus nil mali. Malum enim opus non est, quia non in essencia, neque ex essencia, ideo non factum. Hoc autem propter manicheum, qui dicit: quedam a deo, quedam a diabolo, quedamque dei bona, quedamque mala...*"[28]

Ihre Lehren haben sich in großen Kreis verbreitet, in der ersten Herrschung des König **Péter** (1038-1041) ist als politische Waffe gebraucht werden. Während die Herrschung **Aba Sámuel** (1041-1044) sind theologische Diskussionen gewesen., im Könighof und unter dem Würden auch erscheint hat. Das Bogumilismus ist die ideologische Waffe bei den Peter Deljan-Auftand gewesen, was ist wahrscheinlich in Ungarn organisiert werden.

Wegen der in ihre Lehren eingebaute Elemente der bulgarischen Volkstradition hat es viel leichter an Boden gewonnen, einen Weg zum Volk gefunden. Ihre Ideen haben eine sehr starke gesellschaftkritische, kirchengegnerische Grund gehabt, deswegen haben sie miteinander – die Bogumilen und die ungarische Heiden – so leicht zusammenarbeiten können. Diese Zusammenarbeit ist am besten bei die Heidenaufstanden (1046 – Vata-Heidenaufstand, 1061 – Johannes, Sohn Vata-Heidenaufstand) manifestiert[29].

Die ersten Taufen – Termacsu und Bulcsú – haben um 945-946, die nächste – Gyula – um 950 während des Besuch in Konstantinopel gewesen.

Die kirchengegnerische Stellung kann man auch un ihrer Lehre finden: sie haben die Sakramente, die Ehre des Kreuz, der Ikonen, der Hierarchie nicht angenommen. Zwischen der Gebeten haben nur das Gebet „Vater Unser" angenommen, und das hat man täglich viermal gasagt können. Sie haben das Fleischessen, die Sexualität, die Ehe und Zeugung auch nicht angenommen. (Wild 1970, p. 59-61; Obolensky 1971a, p. 13-15; Obolensky 1999, p. 156-159; Loos 1974, p. 50-62; Kutzli 1977, p. 156-159; Borst 1998, p. 111. 115-117, p. 123-125, 127, 129, 136-138)

[28] **Deliberatio Gerardi Moresenae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum as isingrimum liberalem.** In: Deliberatio p. 6, 8, ÁKÍF, p. 190-191.

[29] Szegfű 1976, p. 91-96, Szegfű 1981, p. 73-95, Szegfű 1983, p. 39-68, Dömötör 1981, p. 39.

Von der taufe Termacsu haben die Quellen nichts gelautet, doch hat der Titel „⊠⊠⊠⊠⊠" darauf hingeweist, weil diesen Titel ist in dem byzantinischen Terminologie nach strengen Regel nur bei einen christlichen Herrscher gebraucht.

Bei Gyula haben die Quellen nicht nur von der Taufe gelauten, sondern darvon auch, daß einen Mönch, Hierotheos ist Patriarcha Theophylaktos für Missionsbischof geweiht und er ist mit Gyula in Erdély (Siebenbürgen) gekommen. Andere, slawische Quellen haben noch davon gelautet, daß Gyula bei die Taufe den Name „Stephanos" bekommen.

> *„...statim numine divino duo principes gentis paeonicae exorti sunt et cum omnibus viribus suis consilium ceperunt, ut usque ad Constantinopolim cum omni modestia et gratia perrgerent, desiderantes sacrum baptisma accipere et verba sapientiae divinae audire, qua re etiam digni facti sunt. Atque sacro baptismate et evangelio Christi accepto ad suos reverterunt. Sed priusquam episcopi Graecorum in terram eorum bene intrare eosque verbis scripturae instruere potuissent, extemplo unus ex principibus, cui Stephanus nomen erat, pia fide Christiana imbutus, vita decessit, qui multis deo gratis operibus perfectis, cum pace in regnum coeleste abiit..."*[30]

Hier soll ich mich mit der Wirksamkeit Hierothos beschäftigen, von derer Wirksamkeit haben wir keine schriftliches Merkmal.

Nach einige Meinung hat Hierotheos am spätesten um 962-963 Ungarn weggelassen sollen[31].

Auf Grund der anderen Quellenmerkmale kann man voraussetzen, daß seine Wirksamkeit in Süd-Ungarn – der das primer Missionsgebiet des Orthodoxie – erfolgreich gewesen ist[32]. Das erste ist eine Bischofsliste-Ergänzung, in der – die unter dem Patriarcha Konstantinopel gehörende Metropolien – Liste ist als 60. der Metropolia Turkia[33]. Noch zwei andere Manuskript lautet von Metropolita Turkia: Ioannes, der Metropolita Turkia hat in Konstantinopel bei einem Synodus – deren Synodus hat Partiarcha Alexios Studités geleitet – in Jänner 1028 teilgenommen[34]. Und gibt es noch Gegestanden, zwei byzantinischen Siegel aus dem XI. Jahrhundert: an der Rückseite der Beiden sind das Bild von Heilige Demetrios, an der Vorseite des erste ist eine griechischspachige Inschrift: *„Mein Herr, hilf für Theophylaktos, den Bischof Turkia"*, an der Vorseite des zweite ist in der Inschriften *„Bischof der Türken"*. Das erste hat Theophylaktos, das zweite hat Antonios Bischof gehabt[35]. Die einander verstärkerte Quellenmerkmale weisen daran hin, daß Hierotheos ganz langegewirkt hat, und noch Nachfolger gewesen sind, die nach die Markmale des Erzbischofliste ist in dem ersten Drittel des XI. Jahrhundert[36], – wahrscheinlich noch am Anfang -, Metropolia geworden und nach die Folge des 4. Kreuzzug hat am Anfang des XIII. Jahrhundert aufgehört[37].

---

[30] **15. századi gyűjtemény.** In: Popov 1972, p. 187-188, Thallóczy 1896, p. 201, HKÍF, p. 178. Seine paralelle Quellenort: **Nikon-Kronik.** In: HKÍF, p. 179.

[31] Makk 1998b, p. 221.

[32] Der in Konstantinopel getaufte Gyula und gyula, der Onkel Heilige Stephan haben nicht gleiche Territorium gehabt. Der erste ist in Erdély (Siebenbürgen) gewesen, der zweite ist gleich mit dem territorium Ajtony gewesen.

[33] Erste gedruckte Ausgabe: 131. Kodex des Esphigmenu-Mönchkloster, Seite 61. auf recto und verso (Baán 1995, p. 1167-1170, Makk 1998c, p. 99).

[34] Die zwei Kodex: a) 120. Kodex des Dionisziu-Mönchklostermonostor [701-703^{v}], b) codex Parisinus graecus 78. manuscriptum [f. 255^{v}-263] (Baán 1995, p. 1167-1170, Makk 1998c, p. 99).

In seinem Land wirkende ortodoxische Kirchenorganisation ist die Zustimmung des Herrscher notwendig gewesen, und es weist darauf hin, daß in der Zeit der frühen ungarischen Staatlichkeit ist natürlich die westliche Christentum beherrschend gewesen, doch hat ganz gleichbedeutend das Orthodoxie anwesend sein. Das Verhältnis Heilige Stephan zu dem Orthodoxie (zur byzantinischen / östlichen Kirche) hat „die das Wesentliches verstandene Solidarität" charakterisiert, das ist von Orthodox-Religiösität seiner Mutter so[38], wie auch den Einfluß von Heilige Adalbert gekommen, zu de mist die Orthodoxie sehr in der Nähe gestanden[39].

---

[35] Also: „Κ(υριε) β(οη)ϑ(ει) ϑεοφυλα(κτω) (ε)πισκο(π)ω Τουρκων". Des Siegel Theophylaktos haben in Jahren 1940 auf einem archaeologischen Ausstellung in New York vorgestellt (Washington, Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 47 series, DO 47.2.186). Das Inschrift des Andreres: das Siegel Antonios „für synkellos und Vorstand von Turkia", diesen Titel haben nur Metropoliten während dieser Zeit getragen dürfen. (Bizánci pecsétek: Washington, Dumbarton Oaks Research Library and Collection: 47 series, DO 47.2.186. és DO 47.2.414. Siegeln, Bizánci források..., p. 253, Ripoche 1977, p. 79-92, Imrényi 2002, p. 97-107, H. Tóth 1981, p. 55-71, Pirigyi 1982, p. 20, Pirigyi 1988, p. 162, Baán 1988, p. 749-754, Timkó 1971, p. 388).

[36] Auf der Listen sinfd die Metropolien nach sehr strenge Reihefolge: nach welcher Reihefolge haben sie den Titel „Metropolia" bekommen. Metropolia „Turkia" hat nach 21. Februar 997 (Metropolia Pompeiupolis) und vor 1039 (Metropolia Rhosia) bekommen. (Baán 1995, p. 1167-1170).

[37] Baán 1988, p. 740-754, Baán 1995, p. 1167-1170.

[38] Inder Zeit Géza hat die Religiösität Sarolt gestaltet, die als Tochter Gyula hat in Othodoxie gewächsen und ist sie mit ihr nach Hof ihres Ehemann mitgebracht, dashalb hat diese westliche Quelle negativ von ihr gesprochen: ***[Sarolt]*** *„...qua duce erat christianitas coepta, et inmiscebatur cum paganimo polluta religio, et coepit deterior esse barbarismo languidus et trepidus christianumus."* (**Bruno Querfurtensis: Vita sancti Adalberti episcopi Pragensis et martyris.** In: CFH III. p. 2297, ÁKÍF, p. 83)

[39] Bogyay 1988, p. 158-160, Somorjai 1988, p. 758-762. Heilige Adalbert ist originell in die Gemeinschaft Vallaluca des Heiligen Neilos (Nilus) eingetreten wollen. Diese Gemeinschaft ist ein östilche Mönchgemeinschaft gewesen. Aber Neilos hat ihn

WICHTIGE LITURGISCHE, GEGENSTÄNDLICHE GEDÄKEN

1. Der Kult Heilige Demetrios und das Kloster von Szávaszentdemeter

Heilige Demetrios[40] ist ein beliebt Kämpferheilig. Szávaszentdemeter (in Altertum: Syrmium, heute: Sremska Mitrovica) ist der Geburtsort des Heilig (wahrscheinlich). Damals während der Altertum – hat das kaiserliche Administrature von Syrmium nach Saloniki umgezogen, dann ist die Reliqiue des Heilig auch in Saloniki gefahren. Seine Blutreliquie hat aber ine Syrmium gebliebent[41]. So hat das Kult sich von Szerémség nach Osten verbreitet können[42]. Deine erhabene Ehre kann man nur am osten, in dem Orthodoxia anschauen. Sein Fest ist in Ungarn, wie am Osten auch am 26. Oktober, und in dem westlichen liturgischen Kalender ist am 8. Oktober[43].

Syrmium ist immer ein zu dem östlichen Kirche gehörende kirchliche, bischofliche Mittelpunkt gewesen, noch Metod wurde für Erzbischof Syrmium ernennt.

Das Kloster wurde auf dem Geburtsort des Heilig gegründet, doch seine Gründungsituation ist bis jetzt nich klar: 1) kann bulgarisch gegründet sein (vorr 1002), 2) kann griechisch / byzantinisch gegründet sein (zwischen 1002-1018), 3) kann durch Heilige Stephan gegründet sein (nach 1018)[44], 4) kann durch Nador Radó gegründet sein (in 1057)[45], oder 5) kann das Ruinekloster durch Salamon, Géza und László neugegründet sein[46].

Erste quellische Erscheinung ist in dem *Chronica Pictum* bei dem Petschenege-Einfall, und bei die ungarisch-byzantinische Krige im Jahre 1071-1072. Nach den Ansturm Nándorfehérvár haben König Salamon und Prinz Géza vom Stadt Nis das Hand Heilige Prokopios mitgebracht und das haben

---

in das Kloster Heilige Alexios und Bonifaz von Rom geschickt. Diese Kloster meint die Forschern einem Doppeltkloster.

[40] Die Übernahme ist den östlichen slawische Dimitri oder die Verkürzung der lateinische Form Demetius des griechischen Demetrios. Der Namenstag gibt es heute am 8. und 26. Oktober auch. (Ladó 1997, p. 148).

[41] Bálint 1977 II. p. 399-404.

[42] Tóth P 2000, p. 62-79.

[43] Moravcsik 1967, p. 337, Mesterházy 1968, p. 169, Mező 1996, p. 66-68.

[44] Romhányi 2000, p. 60.

[45] 1057. június 4. Székesfehérvár: Nach das Diplom hat Nador Rado für die Kirche Pécs und für Maurus, seinen Bischof das Kloster Szentdemeter gespendet (Szentpétery 1923, p. 7) – das unwahre Diplom nach wurde vorausgesagt. (Sörös 1912, p. 357-359, Moravcsik 1938, p. 419-420).

[46] Györffy 1952-53, p. 340, Györffy 1959, p. 25.

sie in der Heilige Demetrios Kirche Syrmiumuntergebracht. Der Stadt hat siet 1071 zum Ungarn gehört.

Wahrscheinlich ist der Stuhl des Metropolita Turkia auch hier gewesen, was hat später nach Bács umgezogen, und nachher König László I. hat – wegen des Uniondrang – für Erdiözese Bács-Kalocsa in 1092 zusammengezogen[47].

Aus dem zu dem Bischof Nyitra geschriebe Brief Papst Kelemen VI. (1344) unterrichten uns davon, daß siet der Tod des letztes griechischen Abt etwa 10 Jahren ist das Kloster leer gestanden. In dem haben seit seinem Gründung griechische, slawische und ungarische Mönche gelebt und der Abt des Kloster hat dicht unter dem Patriarcha Konstantinopel gehört[48]. Das Koster hat Siegfrid der Abt Garamszentbenedek (spatter Pannonhalma) für den Benediktinorden besorgt und hat er bis zum seinem Untergang im Jahre 1462 besitzt[49].

Das Kloster hat geräumige Besitzen zwischen Donau-Teiß gehabt[50], von derem hat eine ausführliche Beschreibung in Bulle des Papst Honorius III. (am 29. Jänner 1218) bestanden[51], in dem der Papst hat die Spende des Lavra Theodosios von Jerusalem verstärkert. Von dem Teil „apud Hungariam" bis die Endeformel der Besitzaufstellung ist der lateinsiche Auszug des griechische Diplom König Béla III. (aus der Zeit 1193-1196), in derem hat er die Besitzen des Kloster Szávaszentdemeter aufgezählt und alle hat er für das Lavra gespendet[52].

Um Anfang des XIX. Jahrtausend haben die Ausgrabungen die Grundwande eines Basilika gefunden[53]. Die zu dem Orthodoxie Zugehörigkeit des Kloster ist zweifellos, nur die Unstände seiner Gründung, der Persönlichkeit seines Gründer ist unsicher.

---

[47] Nach Györffy György Meinung, was die Forschern nicht akzeptiert. (Györffy 1972, p. 612)

[48] *„...Monasterium Sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debedant... ...Abbas Grecus per Patriarcham Grecorum...*" (Vetera Hung. I. p. 667-668, Csánki 1894, p. 238)

[49] Romhányi 2000, p. 60, Györffy 1977, p. 323, Török 1990, p. 60-61.

[50] Romhányi 2000, p. 60.

[51] Diese Bulle ist gleich mit der Bulle Papst Honorius papa III. von 25. Oktober 1216.

[52] Györffy 1952-53, p. 344-345, Györffy 1959, Dudás 1993, p. 16.

[53] Györfyy 1972, p. 612.

2. Der Kult Heilige Nikolaos

Mit der Reliquienbeute Ochrid hat Heilige Stephan einige Nikolaos-Reliquien um 1015 auch in Ungarn mitgebracht, so hat seine Ehre sich verbreitet. Der Beweis der Übernahme ist der Zeitpunkt seines Fest: am 6. Dezember ist. Der kult des Heilig hat sich in Europa nach Ende des 11. Jahrhundert verbreitet, nach der die Heilige Nikolaos-Reliquien in Bari im Jahre 1087 angekommen[54].

3. Das Kloster von Veszprémvölgy

Das Kloster ist in dem Veszprémthal neben Veszprém gewesen, haute seht in der Nähe des ehemaligen Ort eine Jesuitenkapelle. Vom Dasein des Kloster hat als erste der Stiftungsbrief gelautet:

> „En onomati tou patros kai tou hyiou kai hagiou pneumatos. Entellomai egó Stephanos christianos h okai kralés pasés Ouggrias poiounta kai dioikounta kai katastenonta to monaterion tés hyperagias theotokou tou métropolitou ti eis to Besprem kai en autó athroisas pléthos monazousón hyper tés emas psychikés sótérias hama symbiou kai tois teknois mou kai tés Panonias hapasés kai didómi en autó tó monastérió ennea chópia meta tón chóraphión autón. Ta onomata tón chópión autón eisin tauta• to próton Sagarbreuen echonta kapnous tessarakonta októ kai opsaradas ex kai heteron chórion to santag echonta phamilias triakonta, hoper estin eis ton Dounabin, kai eikosi phamilias eis ton enthroniasmon tés hyperagias Theotokou kai to perama tou Sombótou meta kai peratas hepta, homoiós kai to panégypin kai bestiaritas exékonta kai opsaradas eis to Dounabin dódeka kai xylourgous treis kai chalkeis duo kai boutziarin henan kai tornarin hen(an) kai eis tou Pólosnikou tou mira ampelourgos eis kai eis tou Patadi ho Melekdis ampelourgos eis, hina de echei kai tou nésin tén Hagian Triada eis metochion. Homou de pantes tón chórión ta onomata eisin tauta• a' sagarbreuen kai tou Mama kai tou Sandrou kai tou Knésa kai tou Tzitoum kai touSamtag kai tou Padrougou kai tou Zalesi kai tou Grntzari. Kai hetera pleiona didómi eis tén hyperagian Theotokon tou métropolitou to monastérion hina mechri systékei ho ouranos kai hé gé, hina eisin tou monastériou. Didómi de kai exousian en tauté té moné hina tous mé thelontas katoikésai eis to kratos tés hagias monés aneu pro-

---

[54] Bálint 1977 I. p. 27-51, Mesterházy 1968, p. 168. Der Name Miklós hat in die ungarische Sprache mit der slawischen Vermittlung aus der griechischen Nikolaos gekommen (Ladó 1997, p. 189).

> staxeós tés hégoumenés kai tón adelphadón hina dióchthétó ek tou topou akón kai mé boulomenos. Ei de tis phórathé ex autón hónper dedóka eis tén monén, apokopsai é apopoiésasthai ti, é ek tés geneas mou é heteros tis eite basileis eite archontes eite stratégoi eite episkopoi eite heteroi tines hina echón to anathema para patros kai hyiou kai hagiou pneumatos tés endoxou despoiés hémón Theotokou kai aeiparthenou Mapias, tón endoxón apostolón kai tón triakosión deka kai októ paterón kai pantón tón hagón kai ap' emou tou hamartólou."[55]

Der originelle Stiftungsbrief hat nicht bestanden, nur zwei bilinguis - griechisch und lateinisch -Umschrifte verblieben, und die (beglaubigte) Umschrift ist von König Kálmán im Jahre 1109[56]. Das Diplom ist nicht datiert, und der zwischen 1002-1010 in Ungarn wirkende sog. „*Heribert C*" nicht geschrieben, wahrscheinlich wurde es vor 1002 oder nach 1010 gemacht[57].

Sein Schreiber ist ein griechischer Mensch gewesen, der hat die byzantinische Praxis und auch das griechische Zeremonie gekennt, und sie auch für denen den Diplom geschrieben werden ist. Sein Gründer ist „Stephanos" - er kann so Fürst Géza, wie auch Heilige Stephan bedeuten. Sein Gündungsziel wäre verschiedene gewesen: 1) für Sarolt, die Ehefrau oder die Witwe Géza, 2) für Schwester Heilige Stephan, die ehemalige Ehefrau Gavril Radomir und für die Erziehung ihres Kind, Peter Deljan, 3) für die Erziehung der byzantinische Verlobte bis zum Eheschließung oder die Witwe Prinz Imre[58].

Der Gründungszeitpunkt gibt es auch viele Möglichkeiten: vor 1020, weil dann haben noch mehrere Kind des Heiligen Stephan gelebt[59], zwischen

---

[55] **Veszprémvölgyi oklevél (Typicon Vespremiense).** In: Bizánci források..., p. 80-81, ÁKÍF, p. 116-119, Györffy 1997, p. 35-37 (der griechischen Text von Zeitalter Heilige Stephan und der lateinische Text von Zeitalter König Kálmán), p. 38-39 (der fälschende lateinische Text), p. 123-125 (die Übersetzung von alle drei)

[56] Gyomlay 1901. Wegen den Besitzprozeß hat das Ladomér-Unrteilbrief am 12 Mai 1296 geschrieben werden, nach dieser Zeit wurde gefälscht. Man hat am frühesten im 1321 und am spätesten 1330 gemacht können, weil Erzbischof von Esztergom, Tamás in diesem Jahr gestorben ist. Früher hätte er beweist können, weil er ist bei Diplom auch einige Unterschrifter gewesen. Hóman 1911, p. 171-173, Hóman 1917, p. 242. Czebe 1916, p. 104; Érszegi 1988, p. 3-14, Szentpétery 1923, p. 15-16.

[57] Czebe 1916, p. 24, 26, 32; Darkó 1917, p. 257-272.

[58] Balogh 1944-46, p. 21-30, Érszegi 1988, p. 3-14, Szentpétery 1923, p. 1, Szentpétery 1938 p. 185-198; Fehér 1927-28, p. 11; Karácsonyi 1904, p. 39-40, Krajnyák 1925-1926, p. 498-507, Gutheil 1979, p. 142-143, Gutheil 1994, p. 22-24 (Keine Stellungnahme hat Hóman Bálint gehabt: Hóman 1917, p. 234); Györffy 1994, p. 16-20, Moravcsik 1967, p. 334.

[59] Romhányi 2000, p. 73.

1007-1015[60], zwischen 1015-1018[61], zwischen 1029-1031 für die Erziehung der byzantinische Verlobte bis zum Eheschließung des Prinz Imre oder nach 1031 für die Witwe Prinz Imre[62].

Die Bewohnerinnen des Kloster ist auf jedem Falls die griechischen Nonnen gewesen, wahrscheinlic, daß das Kloster für die byzantinische Verlobte des Prinz Imre gegründet und die Nonnen haben mit ihr nach Ungarn gekommen[63], doch kann das auch sein, daß die Nonnen von West zugekommene griechischsprachige Nonnen gewesen sind[64].

Das Kloster ist eine erzbischofliche Kloster gewesen. Die Frage stellt sich, ob unter den lateinische Erzbischof von Esztergom oder unter den orthodoxische Erzbishof gehört habe?![65]

Das Kloster it schon in 12. Jahrhundert im Besitz des Benediktinorden gewesen, nachher zwischen 1240-1625 hat dem Zisterzienorden besitzt[66].

Am ehemaligen Ort des Kloster ist eine teilweise Grabung in 1937 gewesen, aber haben sie nur das umbaute Klostergebäude aus 14. Jahrhundert gefunden[67].

Nach die Ausgrabungen haben die öffentlichen Fragen nicht klar geworden, der Standpunkt ist die Mehrheit der Forschern, daß das Kloster Heilige Stephan für die Erziehung der Verlobte Prinz Imre gegründet hat, und mit der Verlobte mitkommene Nonnen im Koster gelebt haben.

4. Der Schatzfund von Nagyszentmiklós

Den Schatzfund hat Vuin Neru, ein serbische Bauer im Iuli 1799 während Grabengrabung gefunden. Die Nachricht der Funde hat in Wie auch hingelangte, so die Vorkehrung des Kaiser und die Verwendung des Direktor von Kaiserlichen und Königlichen Altertümersammlung, Abbe Nuemann wurde gekauft. Bis heutzutage kann man in der Sammlung des wienerisches Kunsthistorisches Museum gefunden[68].

---

[60] Török 1990, p. 44.

[61] Hervay 1984, p. 192, Moravcsik 1938, p. 415, Györffy 1977, p. 323, Györffy 1994, p. 16-20.

[62] Vajay 1967, p. 92, Vajay 1988, p. 20-24.

[63] Moravcsik 1938, p. 418, Darkó 1917, p. 257-272, Török 1990, p. 44, Vajay 1988, p. 20-24, Györffy 1977, p. 321.

[64] Czebe 1916, p. 109.

[65] Baán 1988, p. 740-754.

[66] Romhányi 2000, p. 73, Hervay 1984, p. 192, Fuxhoffer - Czinár 1860, p. 119. (Abbatia de Valle Vesprimiensi)

[67] Németh P 1967, p. 119-120, Romhányi 2000, p. 73.

Die Fundgruppe ist von Anfang im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit der Forschern gestanden. Seine erste Forschern sind Schönwisner István[69], Jerney János[70] und Josef Calasanza Arneth[71] gewesen, nachher zahlreiche ungarischen und ausländlischen Forschern hat sich mit dem Funde bis heutige Tage beschäftigt[72], so werde voneinender wesenverschiedene Meinung wegen der Stamme der Funde geboren. Der Ursprung des Fundgruppe haben Hunnen (Hampel József)[73], Hunnen-Bulgaren oder Awaren-Bulgaren (Nagy Géza)[74], Spätawaren (Josef Strzygowski[75], Fettich Nándor[76], Szőke Béla[77]), entweder ein Griecher gewordene Barbar, oder ein Barbar gewordene Griecher im Umwelt der Caucase (Alois Riegl)[78], Bulgaren (Paul Reinecke[79], id.

---

[68] Die Grundskizze des Thema hat das Werk gedient: László – Rácz 1977. Fundumstände: 17-18. p., Forschungsgeschichte: p. 19-41, Inschriften: p. 164-168. Das neuerste durchgreifende Werk: Bálint Cs 2004.

[69] Schoenvisner [Schönwisner] István: Notitia Hungaricae rei numariae, Budae 1801.

[70] Jerney János: A nagyszentmiklósi kincsről. Hajdan és Jelen, Pest 1847.

[71] Josef Calasanza Arneth: Die antiken Gold- und Silbermonumente der k. k. Münz- und Antikencabinets I – III. Wien 1850.

[72] A kincslelet kutatói: Pulszky Ferenc, Hampel József, Paul Reinecke, Vilhelm Thomsen, Nikodim Pavlovič Kondakov, Alois Riegl, Josef Strzygowski, Supka Géza, Hugo Mötefindt, Németh Gyula, Horváth Tibor, Helga Schüller, Nicola Mavrodinov, André Grabar, Fettich Nándor, Fehér Géza, Csallány Dezső, Kádár Zoltán, Györffy György, László Gyula, Klement Benda, Stančo Vaklinov, Radu Florescu, Vladislav Darkevič, Boris Marsăk, Alföldi András, Erdélyi István, Bóna István, Hans Wilhelm Haussig, Peter Schienerl, Robert Göbl, Róna-Tas András, Falko Daim, Peter Stadler, Bakay Kornél, Garam Éva, Makkay János, Szőke Béla, Cs. Sós Ágnes, Ivan K. Dobrev, Bálint Csanád. (Bálint Cs 2004).

[73] Hampel József: A nagyszentmiklósi kincs. Archaeológiai Értesítő 1884; Hampel József: Alterthümer des frühen Mittelalter in Ungarn 1-3. Braunschweig 1905., Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. MTA Budapest 1907.

[74] Nagy Géza, Révai Lexikon XIV. kötet (1916): die bezügliche Wortstelle.

[75] Josef Strzygowski: Altai-Iran und Völkerwanderung. Leipzig 1917, p. 51-164.

[76] Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége (Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn). Archaeologia Hungarica XXI. (1937).

[77] Szőke Béla: Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. Studia Slavica VI. (1960) p. 72-112.

[78] Alois Riegl hat der Fundgruppe mit dem berühmte Ziselieur-Forscher, Marc Rosenberg geprüft lassen. Seine Werk neubearbeitet werde: Alois Riegl – Zimmermann: Spätrömische Kunstindustrie nach den Funden in Österreich-Ungarn. Wien 1923.

[79] Paul Reinecke: Die archäologische Hinterlasssenschaft der Awaren. Germania 1928, p. 98-97.

Fehér Géza[80], Nicola Mavrodinov[81], Alföldi András, Ivan K. Dobrev[82]), ungarische landnahmende Goldarbeit (Kádár Zoltán)[83] gehalten.

Der Schatzfund steht aus 23 Goldgefäße[84], deren Gewicht ist 9924,98 Gramm Reingold. Wie es verbergt ist, – von kleineren bis größeren ist untereinander gewesen -, ist eine Gewohnheit der Völker Kaukázus und Dagesztán, die ordnen ihre schöne Gefäße auf das Regal von unten nach oben von kleineren bis größeren an und in dieser reihefolge haben die Stücke der Fundgruppe im Sack wahrscheinlich angeordnet und gegrabt.

Die Gegenstände kann man drei Gruppe gruppieren: 1.) die griechischsprachige griechsiche Inschriften, 2.) die türkischsprachihe griechische Inschriften, 3.) die Rovás-Schreiben-Inschriften.

Die griechsichsprachige Inschriften sind auf den 9-10. Tasse. Der Anfang der Inschrift ist ein Christus-Monogramm. In dem weiteren Text haben die Forschern – Hampel József[85], Keil[86], Fehér Géza[87], Sotiriou[88], Vékony Gábor[89], Németh Gyula[90] – verschiedeneweise bestimmt, aber alle haben das gemeint, daß die Inschriften auf ein Taufengeschenk oder auf eine Beerdugung-Anbetungsgeschenk hinweisen. Die Türkischsprachige Inschrift ist auf der 21.

---

[80] id. Fehér Géza: A bolgár-törökök szerepe és műveltsége. Budapest 1940; id. Fehér Géza: Archaeológiai Értesítő 1950, p. 39-40.

[81] Mavrodinov 1943, p. 207-208, 224.

[82] Ivan K. Dobrev: Zlatnoto szkrobise na blgrskite hanove ot Atila go Simeon. (The Golden Treasure of Bulgarian Kings from Attila to Simeon), Riva 2005.

[83] Kádár Zoltán: Folia Archaeologica XIII. (1961).

[84] Originell ist ein 24. gegenstand auch gewesen: ein Goldstab, und noch sind kleinere Gegenstände in der Fundgruppe (z.B. Ohrringe...) gewesen, doch diese haben die Findern behalten oder aufgetaut. Die damalige fortgesetzte Untersuchungen hat festgestellt, daß der Standpunkt der Fundgruppe keine wichtige Gegestände vorloren sind.

[85] *„Víz által megmosdatván, megszabadultál minden büntől!" also: „Durch Wasser gewascht, hast Du von alle Schulde losgeworden".*

[86] *„Krisztus megváltotta vízzel az embert, kiküldve (belőle) az új szent leleket." also: „Christus hat mit Wasser den Mensch geschųpft, ausgesendt den Heiligen Geist".*

[87] *„Víz által nyugosztald meg Szent János Stefánt, Pál fiát."* also: *„Durch Wasser lasset Heilige Johannes Stephan, der Sohn Paul ruhen".*

[88] *„Deodatus. Adj neki nyugalmat az élők világában, ó Krisztus. Meliton."* also: *„Deodatus. Gib ihm Ruhe in der Welt der lebendigen. Christus, Meliton"*. Das erste ist der Name des verstorbene, das zweite ist deren es hergestellt lassen hat.

[89] *„Adj Jézus, vízből, majd megmosdatván életet János-Ajtonynak!"*also: *„Gib Jesus, aus Wasser, nachdem gewascht, Leben fbr Johannes-Ajtony".*

[90] Die eine Inschrift: *„Chr(istos) meta hydatos an(thrypous) apelys(e)n a(n)eis to n(e)on pn(euma) hag(i)on"*, also: *„Christus hat mit Wasser den Menschen erlöst, emporsendend (daraus) den neuen heiligen Geist."* Die Inschrift ist gleich mit derem Keil gelesen ist. Németh 1931, p. 169-185; Németh 1932, p. 5-35.

Omphalos-Tasse. Die Rovás-Schreiben-Inschriften sind euf den 13 Gefäße (3., 4., 5., 6., 8., 9., 10., 11., 15., 16., 22. und 23.) der Fundgruppe, zusammen mit 18 Inschriften.

Auf dem Standpunkt des Gebrauch kann man die Fundgruppe zwei geschlossenen unabhängige Gruppe, zwei kleinere Tischgarnitur gruppieren[91]. Die erste ist die Tischgarnitur (ohne Inschrift) einer Fürstin: 3 Krüge (1-2., 7.), 3 Trinktasse mit Tierkopf (13-14., 18.), 2 Omphalos-Tasse (20-21.) und 1 Delikatessegefäß (19.). Die andere ist die Tischgarnitur eines Fürst mit den Inschriften: 6 Krüge (3-6., 9-10.), 2 Gläschchen (11-12.), 2 Schlüsselchen mit Stiel (15-16.), 1 Rhyton (17.), 1 Delikatesseschlüssel (8.) und 2 Kelche (22-23.)[92].

Die Stücke der Fundgruppe kann man auf dem Standpunkt der Herstellung auch gruppieren: eine hat die awarisch-bulgarisch-ungarische Anziehung, die andere hat die byzantinisch-iranisch-kaukazische Anziehung. Die eine Garnitur hat von den am Südteil der Caucase lebende Savard-Ungaren als Geschenk für den ungarischen Fürsthof bekommen, die andere Garnitur hat gerade hier hergestellt werden. Die Inschriften haben auch nicht geilchzeitig hergestellt werden, sondern mindestens zweimal haben jemanden damit gearbeitet. Auf den Inschriften und auf den Prägungstock der Münze Heilige Stephan (die Buchstabeln) und das Kreuzmotiv auf dem Gefaß und auf der Rückseite der Münzen heban Ähnlichkeit, sie haben der die Zieseleure des König hergestellt[93].

Es kann man festgestellt, daß die oroginelle Eigentümer des Schatz entweder petschenege, oder awarische, oder bulgarische Fürsten gewesen, der letzter Eigentümer der Garnituren ist Ajtony gewesen, und dar hat Ajtony die Garnituren als Taufengeschenk von heilgen Stephan bekommen[94].

5. Ajtony und Marosvár, das Kloster Heilige Johannes der Taufer

Von der Kloster hat die erste Informationen in der Größere Legende Heilige Gellért gefunden können, also hat Ajtony in Vidin getauft werden und nachher an seinem Territorium ein Kloster gegründet hat:

---

[91] Dienes 1972, p. 66.

[92] Die einklammerte Nummer sind die Nummer der Gegenstände von Hampel József.

[93] László 1977, p. 355-357.

[94] Der Band hat den Schatzfund unter den 11-12. Jahrhundert datierten Goldgegenstände – Monomachos-Kron und Corona Graeca – berücksichtigt (Alexander P. Kazhdan: Hungary, Oxford 1991, II. p. 956-957). Es kommt herein, daß Ajtony von dem byzantinischen Kaiser die Garnituren als Taufengeschenk bekommen hat. (Dudás 1993, p. 15-16, Györffy 1977, p. 171-172, Moravcsik 1967, p. 331).

> *„In diebus illis erat quidam princeps in urbe Morisena, nomine Achtum, potens valde, qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus. Qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua. Habebat autem septem uxores, pro eo, quod in religione Christiana perfectus non erat...*
> *...Accepit autem potestatem a Greci et construxit in prefata urbe Morisena monsterium in honore bati Iohannis Baptiste, constituens in oedem abbatem cum monachis Grecis, iuxta ordinem et ritum ipsorum.“*[95]

Das Patrozinium, der Bau und das Othodoxie Zugehörigkeit des Kloster sieht nach dem Erzählung der Quelle sicher, doch gibt es trotzdem Probleme. Das erste Problem ist der Zeitpunkt der Taufe in Vidin: wenn er vor 1002 geschehen ist, dann wurde er während der bulgarischen Herrschaft gatauft[96], und wenn es nach 1002 geschehen ist, dann Vidin ist unter byzantinischem Herrscahft gewesen[97]. Beide Meinungen haben Fördern. Neben der bulgarischen Taufe laut, daß Vidin eine erhabebe bulgarische kirchliche und kulturelle Mittelpunkt gewesen ist.In dem nach einen 8 Monate lange Annsturm besetzten Ruinestadt hätte der Kaiser einen so wichtigen Fürst nicht getauft lassen, sondern so, wie es bei Termacsu, Bulcsú und Gyula geschehen ist, in Konstantinopel würde gewesen sein. Neben der byzantinischen Taufe laut, daß die Quelle spricht von „griechischen Zeremonie“ und „Ajtony hat seine Herrscheft von Griechern bekommen“. Es kommt noch dazu, daß seine Herrschaft bis Tid des Kaiser Basileios II. (1025) aufbewahren können hat, nachher hat Stephan mit ihm abgerechnet.

Nach der Schlacht gegen Ajtony (um 1027) hat Csanád in diesem Kloster die christlichen Verstorbenen beerdigt:

> *„...Corpora vero Christianorum, qui ciciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimiterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum...“*[98]

Stephan hat Heilige Gellért für Bischof in die neuorganisierte Diözese Csanád in 1030 ernennt, und das Zentrum ist Marosvár gewesen, der Stadt hat einen neuen Name, Csanád – nach ihren ersten comes, Csanád – bekommen. Heilige Gellért und mit ihm zusemmenfahrende Benediktiner haben in das kloster eingezogen, und Csanád hat die grichischen Mönche in das durch ihm gegründete Heilige Georgios Kloster von Oroszlános umgezogen lassen:

---

[95] **Legenda Sancti Gerhardi episcopi.** In: SRH II. p. 489-490, Árpád-kori..., p. 80, ÁKÍF, p. 411-412, Györffy 1987, p. 850-853.

[96] Fehér 1927-28, p. 10.

[97] Moravcsik 1938, p. 402, Moravcsik 1967, p. 330, Romhányi 2000, p. 18, Dudás 1993, p. 15-16, Györffy 1977, p. 171.

[98] **Legenda Sancti Gerhardi episcopi.** In: SRH II. p. 491-492, Árpád-kori..., p. 81-83.

> „...*Episcopu autem, inito consilio cum comite Chanadino, eundem Grecum abbatem cum monachis suis transtulit in Orozlanos, monasterium vero ipsorum episcopo cum fratribus suis assignavit, qui in eodem habitaverunt, donec monasterium beati Georgii martiris perficeretur.*“[99]

Auf dem ehemaligen Ort des Kloster hat Henszlmann Imre am Frühling 1868 bei Abreißung des römisch-katolische Altkirche eine Beobachtung gemacht, und viele Bausichte wurde gefunden. Die Kirche ist 13 Meter breit und 22-24 Meter lange gewesen, vor der Kirche ist ein Baptisterium mit einem Taufenbassin gestanden[100]. Das Baptisterium ist in dem altchristlichen Stil in 13. Jahrhundert gebaut werde[101].

Nach der Ausgrabungen können wir als Orthodoxkloster nicht bestimmen, nur nach der Infirmation der Quelle wissen[102]

Während der 10-11. Jahrhundert kann man viele Beziehungstyp zwischen der zwei Völker finden, die sind verschiedene: manche sind unsicher, manche zweifellos. Noch brauchte es weitere Forschung, – vielmal Ausgrabungen -, zu versichern.

Literatur

ÁKÍF	Kristó Gyula (szerk.): Államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.
Angi-Bárány 1997	Angi János – Bárány Attila – Orosz István – Papp Imre – Pósán László: Európa a korai középkorban (3-11. század). Debrecen 1997.
Árpád-kori...	Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi Géza, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1983.
Baán 1988	Baán István: A körtvélyesi monostor. In: Vigília 53 (1988/10), p. 749-754.

---

[99] **Legenda Sancti Gerhardi episcopi.** In: SRH II. p. 493, Árpád-kori..., p. 83.

[100] Henszlmann 1871, p. 13-19, 19-31, Szentkláray 1898, p. 666, Dávid 1974, p. 14-16, Romhányi 2000, p. 18, Dudás 1993, p. 15-16, Juhász 1926, p. 45-46, Juhász 1927, p. 28-39, Sörös 1912, p. 436-439, Moravcsik 1967, p. 331.

[101] Szabó 1913, p. 23-27.

[102] Die Publikationen der letzten Ausgrabungen wartet sich noch.

Baán 1995	Baán István: „Turkia metropolitája“. In: Századok 129 (1995), p. 1167-1170.
Bálint 1977	Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából I–II. SZIT, Budapest 1977
Bálint Cs 2004	Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. Varia Archaeologica Hungarica XVI. Balassi Kiadó, Budapest 2004.
Balogh 1944-46	Balogh Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebbi magyarországi oklevél. In: Regnum VI. (1944-46) p. 21-30.
Bizánci források...	Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
Bizánci pecsétek	Seals: Prosopography of the Byzantine World. In: http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/pbwseals.jsp?table= Collection
Bogyay 1988	Bogyay Tamás: Szent István és Szent Adalbert prágai püspök. In: SZIK 1988, p. 158-160.
Borst 1998	Borst, Arnio: Die Katharer. Mit einem Nachwort von Alexander Patschovsky. Herder Freiburg – Basel – Wien [1998.]
CD ÁRPÁD	*Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. [Árpád-kori Új Okmánytár] I–XII. Ed. Wenzel Gustáv, Pest-Budapest 1860-1873.*
CFH I–III.	*Gombos F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungaricae I–III. Budapest 1937-1938.*
Csánki 1894	Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest 1894.
Czebe 1916	Czebe Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. In: Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/3. MTA, Budapest 1916.
Darkó 1917	Darkó Jenő: A veszprémvölgyi apácamonostor alapító levelének 1109-i másolata. In: Egyetemes Philológiai Közlöny 44. (1917) p. 257-272.
Dávid 1974	Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974.
Deliberatio	Karácsonyi Béla – Szegfű László: Deliberatio Gerardi Moresenae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puer-

	orum as isingrimum liberalem. Scriptum Kiadó, Szeged 1999.
Dienes 1972	Dienes István: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Corvina, Budapest 1972.
Dimitrov 1998	Dimitrov, Hriszto: Középkori bolgár-magyar kapcsolatok, Sofia 1998 *[Христо Димитров: Българо-унгарски отношения през средновековието. София 1998.]*
Dömötör 1981	Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Corvina, Budapest 1981.
Dudás 1993	Dudás Bertalan OSBM – Legeza László – Szacsvay Péter: Baziliták. Szerzetesrendek a Kárpát-medencében. Mikes Kiadó, Budapest 1993.
Érszegi 1988	Érszegi Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. In: Levéltári Szemle XXXVIII. (1988/3), p. 3-13.
Fehér 1927-28	Fehér Géza: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. In: Századok 61-62. (1927-28) p. 1-20.
Fuxhoffer – Czinár 1860	Damiani Fuxhoffer – Maurus Czinár: Monasteriologiae Regni Hungariae libri duo totidem comprehensi. Tomus II. Sacrae Domus. Pestini 1860.
Gutheil 1979	Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém 1979.
Gutheil 1994	Gutheil Jenő: Veszprém, Szent Imre városa: adatok Veszprém Szent István-kori történetéhez. Veszprém 1994.
Gyomlay 1901	Gyomlay Gyula: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII/8. Budapest 1901.
Györffy 1952-53	Györffy György: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I.: MTA II. Osztályának Közleményei (1952) p. 325-362; II.: MTA II. Osztályának Közleményei. (1953) p. 69-104.
Györffy 1959	Györffy György: Das Güterverzeichnis des griechischer Kloster zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert. In: Studia Slavica 5. (1959) p. 9-74.
Györffy 1972	Györffy György: A magyar kereszténység kezdetei. In: Élet és Tudomány XXVII/13 (1972. III.31.) p. 608-612; XXVII/14 (1972. IV.7.) p. 632-636.
Györffy 1977	Györffy György: István király és műve. Budapest 1977.
Györffy 1987	Györffy György: Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza A-C. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.

Györffy 1994	Györffy György: A veszprémvölgyi alapítólevél. In: Veszprém kora középkori emlékei. Szerk. V. Fodor Zsuzsa, Veszprém 1994, p. 16-20.
Györffy 1997	Györffy György (főszerk.): Árpád-kori oklevelek 1001-1196. Balassi Kiadó, Budapest 1997.
Henszlmann 1871	Henszlmann Imre: Archaeologiai kirándulás Csanádon. In: Archaeológiai Közlemények VIII. (1871) p. 2-34.
Hervay 1984	Hervay Ferenc Levente: Repertorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria. Bibliotheca Cisterciensis 7. Roma 1984.
HKÍF	Kristó Gyula (szerk.): Honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
Hóman 1911	Hóman Bálint: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. In: Turul 1911, I. p. 123-134; II. p. 167-174.
Hóman 1917	Hóman Bálint: Szent István görög oklevele. In: Századok 51 (1917) I. p. 99-136; II. p. 225-242.
H. Tóth 1981	H. Tóth Imre: Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: Makk 1981, p. 55-71.
Imrényi 2002	Magyarság és ortodoxia ezer esztendő. Szerk. Imrényi Tibor, Magyar Orthodox Egyházmegye, Miskolc 2002.
Juhász 1926	Juhász Kálmán: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében, Szent István Akadémia, Budapest 1926.
Juhász 1927	Juhász Kálmán: Die Stiefte der Tschanader Diözese im Mittelalter. Ein Beitrag zur Frühgeschichte und Kulturgeschichte des Banats. Münster Aschendorffsche Vlg. 1927.
Karácsonyi 1904	Karácsonyi János: Szent István király élete. SZIT, Budapest 1904.
Képes Krónika	*Képes Krónika. Európa Könyvkiadó, Budapest 1986.*
Koszev – Hrisztov – Angelov 1971	Koszev, Dimitâr – Hrisztov, Hriszto – Angelov, Dimitâr: Bulgária története. Gondolat, Budapest 1971.
Krajnyák 1925-26	Krajnyák Gábor: Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög egyházi vonatkozásai. In: Századok 59-60. (1925-26) p. 498-507.
Kristó 1998	Kristó Gyula: Magyarország története 895-1301. Osiris, Budapest 1998.
Kutzli 1977	Kutzli, Rudolf: Der Bogumilen. Geschichte, Kunst, Kultur. Urachhaus, Stuttgart 1977.

Ladó 1997	Ladó János: Magyar utónévkönyv. Kulturtrade Kiadó 1977.
László 1977	László Gyula: Régészeti tanulmányok. Magvető, Budapest 1977
László – Rácz 1977	László Gyula – Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Corvina, Budapest 1977.
Loos 1974	Loos, Milan: Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, Akademia [1974]
Makk 1981	Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk. Makk Ferenc, Tankönyvkiadó, Budapest 1981.
Makk 1988	Makk Ferenc: Magyarország és keleti szomszédai Szent István korában. In: SZIK 1988, p. 81-89.
Makk 1996	Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896-1196). Szeged 1996.
Makk 1998	Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged 1998.
Makk 1998a	Makk Ferenc: Magyar-bolgár kapcsolatok Géza nagyfejedelem és Szent István király korában. In: Makk 1998, p. 117-125.
Makk 1998b	Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. A korai magyar-bizánci kapcsolatok. In: Makk 1998, p. 215-238.
Makk 1998c	Makk Ferenc: Külföldi források és a korai magyar történelem (X-XII. század). In: Makk 1998, p. 95-115.
Mavrodinov 1943	Mavrodinov, Nicolai: Les trésors protobulgare de Nagyszentmiklós. Archaeologia Hungarica XXIX. (1943)
MEH	A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: kortársak és krónikások híradásai. Szerk. Györffy György, Gondolat, Budapest 1958.
Mesterházy 1968	Mesterházy Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpádkori Magyarországon. In: A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1968, p. 145-177.
Mező 1996	Mező András: Templomcím a magyar helynevekben: 11-15. század. METEM, Budapest 1996.
MHK	Pauler Gyula – Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére. MTA, Budapest 1900.
Moravcsik 1938	Moravcsik Gyula: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SZIE 1938 I. p. 389-422.

Moravcsik 1967	Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
Németh 1931	Németh Gyula: Árpád-kori törökjeink: kié volt a nagyszentmiklósi kincs? Szeged 1931.
Németh 1932	Németh Gyula: A nagyszentmiklósi kincs feliratai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1932.
Németh P 1967	Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez. In: Székesfehérvár 1967, p. 117-124.
Obolensky 1971	Obolensky, Dmitri: Byzantium and the Slavs: collected studies. Variorum Reprints, London 1971.
Obolensky 1971a	Obolensky, Dmitri: Bogomils. In: Obolensky 1971, p. 1-23.
Obolensky 1999	Obolensky, Dmitri: Bizánci Nemzetközösség: Kelet-Európa 500-1453. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, Budapest 1999.
Orthodox 2000	Ortodox kereszténység és kultúra: emlékkonferencia a millenium és a kereszténység 2000. éves évfordulója tiszteletére (Szeged 2000. november 24.). Szombathely 2000.
Ostrogorsky 2003	Ostrogorsky, Georg: A Bizánci Állam története. Osiris, Budapest 2003.
Oxford 1991	Oxford dictionary of Byzantinum 1-3. Ed. Alexander P. Kazhdan, Oxford University Press, New York – Oxford 1991.
„Őseinket...“	„Őseinket felhozád...“ Honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor István, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996.
Pannon	F. Kováts Piroska (ford.): Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete. Bratislava-Budapest 1978
Pirigyi 1982	Pirigyi István: A görögkatolikus magyarság története. Nyíregyháza 1982.
Pirigyi 1988	Pirigyi István: A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In: SZIK 1988, p. 161-165.
Popov 1972	Popov, Andrej: Istoriko-literaturnyj obzor drevne-russkich polemičeskich sočinenij protiv latinjan (XI–XV v.). Variorum Reprints, London 1972
Ripoche 1977	Ripoche, J. P.: Bizánc vagy Róma? Magyarország valláválasztási kérdése a középkorban. In: Századok 111.

	(1977) p. 79-92.
Romhányi 2000	Romhányi Beatrix, F.: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: katalógus. Pytheas, Budapest 2000.
Somorjai 1988	Somorjai Ádám: Cirill, Metód és István király: Slavorum – et Hungarorum – Apostoli. In: Vigília 53. (1988/10), p. 758-762.
Sörös 1912	Sörös Pongrác: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 12/B kötet. Az elenyészett bencés apátságok. Budapest 1912.
SRH	*Szentpétery Imre: Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpisArpadianae Gestarum I–II. Budapest 1937-38.*
Szabó 1913	Szabó László: Az Árpádkori magyar építőművészet. Németh József Műszaki Könyvkereskedés, Budapest 1913.
Székesfehérvár 1967	Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk. Kralovánszky Alán, Székesfehérvár 1967.
Szekfű 1976	Szegfű László: Gellért marosi püspök. In: Világosság 17. (1976. febr.) p. 91-96.
Szekfű 1981	Szegfű László: Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: Makk 1981, p. 73-95.
Szekfű 1983	Szegfű László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. In: Acta Universitatis Szegediensis de nominate Attila József: Dissertationes Slavicae XIV. (1983) p. 39-68.
Szentkláray 1898	Szentkláray Jenő: A csanád-egyházmegyei plébániák története I. Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár 1898.
Szentpétery 1923	Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke [Regesta regum stripis Arpadiane critico-diplomatica] 1. 1001-1270. MTA, Budapest 1923.
Szentpétery 1938	Szentpétery Imre: Szent István oklevelei. In: SZIE 1938 II. p. 133-202.
SZIE 1938	Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára I–III. Szerk. Serédy Jusztinián, MTA, Budapest 1938.
SZIK 1988	Szent István és kora. Szerk. Glatz Ferenc – Kardos József, Budapest 1988.
Thallóczy 1896	Thallóczy Lajos: Adalék az ó-hit történetéhez. In: Századok 30. (1986) p. 199-206.

Thuróczy	Thuróczy János: A magyarok krónikája. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980.
Timkó 1971	Timkó Imre: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest 1971.
Tóth P 2000	Tóth Péter: Megjegyzések Szent Demeter magyarországi kultuszához. In: Orthodox 2000 I. p. 62-79.
Török 1990	Török József: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panorama, Budapest 1990.
Vajay 1967	Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár 1967, p. 63-100.
Vajay 1988	Vajay Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói. In: Levéltári Szemle XXXVIII. (1988/4) p. 20-24.
Vetera Hung	Theiner, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Roma – Paris – Vindobona 1859-1960.
Wild 1970	Wild, Oscar: Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik. Wiesbaden 1970.

БИБЛИОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД НА „ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ“ (Т. I–X)

Константин Константинов

Сборникът „Епископ-Константинови четения“ започва да излиза през 1994 година като официално издание на Факултета по хуманитарни науки при Шуменския университет. Главен редактор на поредицата е проф. дин Тотю Тотев. Изданието включва доклади с хуманитарна насоченост, представяни на ежегодни конференции, посветени на патрона на Университета епископ Константин Преславски. Материалите са обособени в няколко научни направления – лингвистика, литературознание, история и археология, теология, национална сигурност. В поредицата участват както утвърдени специалисти в съответните области на хуманитаристиката, така и млади учени, докторанти и студенти. Наред с преподавателите от ШУ, в сборника участват и чуждестранни специалисти като: Римма Пашко (Европейски хуманитарен университет – Минск), Петер Каша (Прешовски университет – Словакия), Габор Балаж, Ищтван Феринц, Ибоя Баги (Сегедски университет – Унгария) и др.

В научното направление „Лингвистика“ с доклади и съобщения в сборника са представени общо 39 автори. Засегнатите теми са от областта на историята на българския език, диалектологията, социолингвистиката, текстолингвистиката. Освен това се отделя внимание и на методическите особености в развитието на образованието по български език. В сборника са включени и доклади, които интерпретират проблеми от областта на съвременния руски език, съвременния английски език и др.

В дял „Литературознание“ на поредицата е представена научната продукция на общо 48 автори. Разглеждат се въпроси от областта на историята и теорията на литературата, културологията, семиотиката.

В областта на историята и археологията в „Епископ-Константинови четения“ са представени общо 30 автори. Преобладават материалите на преподаватели в Шуменския университет, но наред с тях в сборника намират място и изследванията на редица докторанти и студенти от Катедрата по история и археология. Разгледани са проблеми от епохата на Средновековието, Възраждането, Новата и съвременна история. Приоритет има анализирането и представянето на значими исторически събития и видни личности, както в национален, така и в международен мащаб. В отделни публикации в сборника намират място проблемите на етнологията, както и на методическото развитие в историческото образование. В областта на археологията, нумизматиката и сфрагистиката прави впечатление обнародването на материали предимно от старите български столици Плиска и Преслав, които до голяма степен отразяват дейността на Константин Преславски като книжовник.

Материалите в направлението „Теология“ са представени общо от 11 учени. Засягат се въпроси от двата основни дяла в областта на богословските науки – систематически и библейско-исторически. Специално внимание се отделя на проблемите на схоластиката, етиката, църковната археология и изкуство. В поредицата намират място и отделни публикации, свързани с литургиката и омилетиката.

През последните години се утвърди практиката, поредицата да бъде посветена на важни годишнини, свързани с историята на Университета, или да има определена тематична насоченост. Така например том IX е посветен на 40-годишнината от откриването на Факултета-филиал на Софийския университет в Шумен през 1964 г. В том II е представена биографична справка на проф. дин Тотю Тотев по повод неговата 65-годишнина. Материалите в том VIII са на тема: „Извор, Документ, Текст“, а тези от том X са под общото заглавие „Личност и социум“. През тази година докладите от Епископ-Константиновите четения са свързани с проблема за парите като културен феномен.

От излизането си за пръв път през 1994 г. досега сборникът „Епископ-Константинови четения“ намира все по-голяма популярност в научните среди. Провеждането на ежегодна научна конференция, посветена на епископ Константин Преславски, е едно специфично и традиционно за Факултета по хуманитарни науки явление, както и за хуманитаристиката в национален мащаб. Освен с научните достижения на утвърдените специалисти, сборникът заслужава внимание и с факта, че на страниците му се дава възможност за творческо израстване на голям брой млади учени – докторанти и студенти. Не без основание може да се твърди, че „Епископ-Константиновите четения“ е сцена за изява на учени-хуманитаристи, които вземат активно участие на страниците на изданието още от началото на научната си кариера.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ЕПИСКОП-КОНСТАНТИНОВИ ЧЕТЕНИЯ (Т. I – X) (1994-2005)

История и археология

АВТОР И СТАТИЯ	Година	Том	Страници
Аврамова, Ивелина – За типа семейство в средновековна България	2003	VIII	410-414
Аладжов, Живко – По въпроса за церемониала в българския царски двор през X век	1996	III	44-46
Ангелова, Йорданка – Из историята на обувката в българската етнокултура (през периода на Възраждането)	2001	IV – V	152-156
Ангелова, Йорданка – Промените в Конституцията на Македония (от 16 ноември 2001 г.) – медийни интерпретации	2002	VI – VII	73-88
Ангелова, Росица – Войниковият учебник по родна история	2001	IV – V	157-162
Ангелова, Росица – Мемоарите на Михаил Маджаров като източник за дейността на Народната партия (януари 1899 – февруари 1901)	2003	VIII	444-455
Ангелова, Росица – За стопанската дейност на Георги Карамфилов (1929-1947)	2004	IX	361-366
Ангелова, Росица – Проверка и оценка в дистанционно обучение – състояние и перспективи	2007	X, 2	37-41
Ангелова, Росица – Екатерина Златоустова за учебните програми по история	2007	X, 2	56-60
Бонев, Стойчо – Византийска белоглинена керамика в Преслав и Херсонес	2003	VIII	372-380
Бонева, Вера – Четвърто „писмо върху евреите до народът“ – Шумен, 30 август 1864	2003	VIII	381-387
Витлянов, Стоян – Новооткрити измерителни уреди от Велики Преслав	1996	III	47-54
Витлянов, Стоян – Новооткрита златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав	2001	IV – V	137-143
Витлянов, Стоян – Кухненска и трапезна керамика от владетелския дворец във Велики Преслав	2002	VI – VII	45-54
Витлянов, Стоян, Янко Димитров – За класификацията и хронологията на битовата керамика от манастира при Голямата базилика в Плиска	1996	II	238-255
Витлянов, Стоян, Николай Николов – Към въпроса за старобългарските метрологични термини	2003	VIII	356-371
Владимирова-Аладжова, Дочка – За античните корени на една традиция при женитба	1996	II	234-237
Владимирова-Аладжова, Дочка – Принос към най-старата история на Шумен	1996	III	86-89
Георгиев, Павел – Археологическа следа от книжовната дейност на Константин Преславски в Плиска	1994	I	17-27
Георгиев, Павел – За един рунически надпис от Мурфатлар	1996	II	188-193
Георгиев, Павел – Бележки за култа към св. Климент в Охрид	1996	III	22-33
Димитров, Янко – За славянските археологически паметници в Плиска	1994	I	28-34
Димитрова, Дора – Боянската черква (Археологическо проучване 1985-1991 г.)	2007	X, 2	116-136
Дончева, Стела – Една архитектурна концепция в православието	2001	IV – V	144-151
Ефтимова, Ивелина – Отражението на традиционната представа за „мъжка“ и „женска“ работа върху изграждането на половите (Gender) позиции в българското традиционно семейство	2005	X, 2	под печат

Иванова, Цветана – За някои моменти от външно-политическата дейност на Григор Начович	2001	IV – V	167-178
Иванова, Цветана – „Penetration pacifique“ или за възгледите на Григор Начович по националния въпрос (1879-1886)	2002	VI – VII	55-72
Иванова, Цветана – За играта в обучението по история	2003	VIII	471-474
Иванова, Цветана – Един щрих към проблема за образователния потенциал на историята	2004	IX	367-372
Йорданов, Иван – Акламации към Симеон I Велики (893-927) според текста на неговите печати	1996	II	228-233
Константинов, Константин – Археологически аспект на „битовата култура“	2003	VIII	404-409
Константинов, Константин – Керамичните съдове в бита на Плиска	2004	IX	323-334
Константинов, Константин – За игрите на населението в Плиска	2007	X, 2	82-91
Кънев, Николай – Императорското семейство във Византия (IX-XII в.)	2003	VIII	342-355
Кънев, Николай – Промени във византийската рангова йерархия през епохата на Комнините (кр. на XI – XII в.)	2004	IX	335-347
Кънев, Николай – Византийската титула „вест“ и нейната еволюция през XI век	2007	X, 2	92-106
Минков, Стефан – За един период на Алексис дьо Токвил, публикуван в българския възрожденски печат	2001	IV – V	163-166
Минков, Стефан – Българското стопанство в условията на съглашенската окупация след Първата световна война	2007	X, 2	22-36
Настева, Лазаринка, Соня Мечкова – Документалният материал от годините на учене на Рачко Матев Рачев (1853-1897) – източник на информация за образователните стандарти през третата четвърт на XIX век	2003	VIII	432-438

Неделчев, Неделчо – Смяната на властта и произхода на институциите според Шумерския царски списък	2003	VIII	311-317
Петров, Данаил – Мястото на Абритус в римската пътна мрежа от Североизточна България	2001	IV – V	128-132
Петров, Данаил – Римският път Сексагинта Приста –Никополис ад Иструм	2003	VIII	339-341
Петров, Данаил – Проучване на тракийската селищна мрежа в Разградска област	2007	X, 2	61-64
Павловска, Цветана – Наредата – уникалният уставопроект на Васил Левски – автентичен извор	2003	VIII	388-403
Параскевов, Васил – Проектът за конституция на БЗНС- „Никола Петков“ от 1947 г.	2003	VIII	456-470
Параскевов, Васил – Формиране и начална дейност на временното българско представителство в Мадрид (януари-май 1958 г.)	2004	IX	373-378
Радойнова, Диана – Етноложки аспекти на комуникацията между българските и гръцките общности в южните черноморски селища	2003	VIII	422-431
Рашев, Рашо – Еленът като символ в средновековна България	1996	II	200-210
Симеонова, Тодорка – Дейността на шуменския клон на Българския червен кръст за подготовка на помощни медицински кадри (1909-1939 г.)	2003	VIII	439-443
Станков, Иван – Николо Макиавели – време и личност	1996	III	358-363
Танев, Стоян – Съпротивата на белгийския народ срещу хитлеристкия окупационен режим по време на Втората световна война и неговото отражение в България	2001	IV – V	192-198
Танев, Стоян – С извори и документи към обективен текст в съвременната българска история	2003	VIII	475-489

Танев, Стоян – Иван Багрянов и неговите възгледи за модерното земеделие в България	2007	X, 2	7-21
Топалилов, Иво – Архаичността в надписите на Урнанше. Проблеми и интерпретации	2003	VIII	318-332
Тотев, Тотю – Преславската керамична икона и ἁγίον κεράμιον	1994	I	5-16
Тотев, Тотю – За една група рисувани керамични икони от Дворцовия манастир в Преслав	1996	II	179-187
Тотев, Тотю – Средищната църква в Дворцовия манастир на Преслав	1996	III	11-21
Тотев, Тотю – Бронзов кръст-енколпион с релефни изображения на Света Богородица Оранта и Евангелистите от Кацелово, Русенско	2001	IV – V	133-136
Тотев, Тотю – Отново за Мадарския скален релеф	2002	VI – VII	39-44
Тотев, Тотю – Още един бронзов амулет с „двуглаво конче“	2003	VIII	333-338
Трендафилов, Христо – Службата за Методий на Константин Преславски като исторически извор	1996	III	34-43
Цанева, Станислава – Към въпроса за българо-византийските отношения (от 60 -те години на VI в. до детронирането на император Маврикий)	2004	IX	348-360
Цанева, Станислава – Походите на Хипталон и Заберган срещу Византия и войната от втората половина на VI век	2007	X, 2	65-81

Теология

АВТОР И СТАТИЯ	Година	Том	Страници
Ваташки, Румен – Социализмът според философията на Николай Бердяев	2001	IV – V	179-183
Ваташки, Румен – За униатската енория в град Казанлък	2003	VIII	490-495
Драгомирова, Янка – Ангел Господен през времето на патриарх Аврам	1996	II	272-275
Драгомирова, Янка – „Синовете Божии“ в книга Битие, глава VI	1996	III	100-103
Драгомирова, Янка – ☒☒☒☒ в Стария завет	2004	IX	379-386
Йорданова, Галя – Християнските етични стойности на XXI век	2003	VIII	496-500
Колева, Ваня – Телосът и хубостта – между фолклора и ортодоксалното християнство	1996	III	111-118
Митев, Димитър – Анализ на трите „Харизматични“ вълни на XX в.	2001	IV – V	184-191
Мутафов, Стефан – Патронът на педиатрията и педагогиката св. Стилиян Детепазител	1996	II	276-281
Мутафов, Стефан, Емануел Мутафов – Светците лечители и покровители на различните категории болни (в християнската иконопис)	1996	III	135-144
Стефанов, Павел, йеромонах – Мистическото учение на св. Григорий Нисийски	1994	I	35-45
Стефанов, Павел, йеромонах – Гностическите ръкописи от Наг Хамади и тяхното значение	1996	II	265-271
Стефанов, Павел, йеромонах – Предпоставки и причини за възникването на гностицизма	1996	III	90-99
Стефанов, Павел, архимандрит – Мандеите – съвременни родственици на богомилите	2001	IV – V	122-127
Стефанов, Павел, архимандрит – Историография на монтанинския разкол (II век)	2007	X, 2	107-115
Стефанов, Стефан – Богословски и социално-етични мотиви в житията и църковните служби на българските атонски новомъченици	2003	VIII	415-421
Стефанов, Стефан – Женското служение в контекста на мисията на Църквата в исторически и съвременен аспект	2004	IX	387-399
Стефанов, Стефан – Енорийската общност и разгръщане на социалната дейност на енорийско ниво – перспективен поглед	2005	X, 2	под печат

Узунова, Стоянка – Смъртта според първото послание на св. ап. Павел до солуняни	1996	III	107-110
Хърков, Стефан – Евангелската стихира „На гору оученикомъ идущимъ“ в традицията на балканските православни народи	1996	II	282-286
Хърков, Стефан – Възрожденски представи за „Болгарский роспев“	1996	III	119-124
Чорев, Димитър – Църковно-народният събор – изява на народна воля при решаване проблемите на Църквата	1996	III	104-106

Литературознание

АВТОР И СТАТИЯ	Година	Том	Страници
Аретов, Николай – Българските образи на Шерлок Холмс и неговият автор (Първа част)	1996	II	139-146
Аретов, Николай – Българските образи на Шерлок Холмс и неговият автор (Част втора)	1996	III	321-325
Баги, Ибоя – „Дом“ и „бездомность“ в романе Л. Дилова Путь Икара	2004	IX	267-273
Баева, Албена – Павле, Павле, неси ми детето! („Рамаданбегови сараи“ – Антон Страшимиров)	1996	III	249-255
Баева, Албена – За преводите на „Житие и страдания грешнаго Софрония“	2003	VIII	52-56
Баева, Албена – Автобиографията на Партений Павлович	2005	X, 1	184-188
Белчева, Катя – Вестник „Стършел“ – между историчното и фикционалното	2003	VIII	180-183
Борисова, Евдокия – Линее нашто поколенье	2003	VIII	104-110
Борисова, Евдокия – Далчеви Родини	2004	IX	236-243
Борисова, Евдокия – Битовият и историческият човек в разказа на поп Минчо Кънчев („Видрица“ или отново за мита Левски)	2005	X, 1	137-144
Василева, Пенка – Структуроорганизиращата функция на монтажа в повествователната техника на „новия роман“	1996	III	339-343
Върбанова, Ивалина – Фолклорът в староруската проза от XV – XVI век	2004	IX	193-200
Георгиева, Цветана – Поетика на орнамента в стила на Йордан Радичков	1994	I	209-219
Георгиева, Цветана – За библейския дискурс в поезията на Яворов	1996	II	121-126
Георгиева, Цветана – Кадаврите (cadavres exquis) в поезията на Константин Павлов	1996	III	308-314
Георгиева, Цветана – Музикалната тема в литературата на българския авангард	2001	IV – V	98-104
Георгиева, Цветана – Документът фетиш	2003	VIII	172-179
Георгиева, Цветана, Валентина Цветкова – Екзистенциален избор – чужденец („Старецът и вълците“ и „Обладаване“ на Юлия Кръстева)	2002	VI–VII	177-189
Делев, Любомир – „Поезия и политика“: репресии на Документа през 20-те години на XX в.	2003	VIII	145-154
Делев, Любомир – Поезията на Атанас Далчев в полето на диаболичното	2004	IX	244-255
Димков, Николай – Българската книжнина в сръбския периодичен печат до средата на XIX век	1994	I	128-144
Димков, Николай – „Куріакодроміон сиречъ: недЬлникъ“ на епископ Софроний – текстологически проблеми (Предварителни бележки)	1996	II	75-87
Димков, Николай – Още за авторството на някои детски стихотворения	1996	III	256-261
Димков, Николай – Граници на Българското възраждане	2001	IV – V	71-76
Димков, Николай – Константин Величков в сръбския периодичен печат до Първата световна война	2002	VI – VII	124-130

Димков, Николай – Трифон Кунев в сръбския периодичен печат до Първата световна война	2003	VIII	133-136
Димков, Николай – Пейо К. Яворов в сръбския периодичен печат (до Първата световна война)	2004	IX	210-217
Димков, Николай – Поезията на Любен Каравелов в сръбския периодичен печат до Първата световна война	2005	X, 1	103-114
Димкова, Гинка – Психосугестивната сила на българските баяния	2001	IV – V	49-57
Димов, Антоний – Визията на политическото в „Нова земя“ на Иван Вазов	2005	X, 1	121-129
Добрев, Добрин – Поемата „Септември“ на Гео Милев	1996	III	284-288
Дюлгеров, Александър – Кореспонденцията между Рим и българската висша аристокрация – визията за папството в средновековната епистоларна литература	2003	VIII	16-22
Дюлгеров, Александър – Диалогът на Методий Олимпийски „За свободната воля“ и старата българска литература (Предварителни бележки)	2004	IX	182-185
Енчев, Младен – Едип или за (перфидността на) възпитанието	1994	I	220-231
Енчев, Младен – Тялото и дрехата в българската детска поезия	1996	II	116-120
Енчев, Младен – Носталгията на пасторала (Наблюдения върху стихотворението на Иван Вазов „Овчар“)	1996	III	262-267
Енчев, Младен – Трудът като патерналистична идеологема в българската поезия за деца от Възраждането до края на Втората световна война	2001	IV – V	92-97
Иванова, Десислава – Култът към християнската книга през средновековието	2002	VI – VII	14-22

Йовева, Румяна – Библейски и фолклорни образи, символи и модели в „Старопланински легенди“ на Йордан Йовков	1996	III	273-278
Каша, Петер – П. Й. Шафарик – романтизиращият	2003	VIII	84-94
Колева, Росица – Йерархията на книгите във фикционалната библиотека на Н. В. Гогол	2004	IX	274-287
Костадинова, Магдалена – Драматическата поема и новата българска драма	1994	I	182-190
Костадинова, Магдалена – Авторът като коментатор	1996	II	112-115
Костадинова, Магдалена – „Кървава песен“ на Пенчо Славейков – българската епопея	1996	III	289-293
Костадинова, Магдалена – Предизвикателства на ТИ-разказа	2002	VI – VII	167-176
Костадинова, Магдалена – От документа към текста	2003	VIII	9-15
Костадинова, Магдалена – Стиховедът Атанас Далчев	2004	IX	230-235
Кръстев, Белчо – Просветителството на Димитър Рашков Блъсков	1996	II	93-97
Кръстева, Денка – Н. М. Карамзин и карамзинизм в литературной культуре России начала XIX века	1996	III	326-334
Кръстева, Денка – Утвърждаването на руския писател като мирски духовник през периода на секуларизация на културата	2002	VI – VII	190-200
Кръстева, Денка – Звярът и Левиатанът в „Ода, выбранная из Иова“ на Ломоносов и „Медный всадник“ на Пушкин	2003	VIII	71-83
Кунчев, Красимир – Алтернативността на обичайно- правните норми и сюжетността на Каравеловите повести	1994	I	160-167
Кунчев, Красимир – Числовата символика, преизказността и проблеми на рецепцията на Каравеловата белетристика	1996	III	242-248

Кунчев, Красимир – Homo Omileticens (Общуващият човек) и религиозно-етническите и нравствени аспекти на употребата на алкохол. Възможни контакти и конфликти	2005	X, 1	115-120
Лукова, Калина – Лицето и маската (Тайните на многоликостта в разказите на Георги Стаматов)	2002	VI – VII	131-139
Лукова, Калина – Памет за Ерос	2003	VIII	127-132
Лукова, Калина – Текстът Стаматов и неговата безлицевост	2005	X, 1	174-178
Маринов, Мартин – Фолклорни модели в идилията „Змейно“ на Петко Ю. Тодоров	2003	VIII	119-126
Мончева, Лила – Антропологичната тема в руската литература до XVIII век	1994	I	62-69
Мончева, Лила – Епистоларният жанр в края на руското средновековие	1996	II	261-264
Мончева, Лила – Жанровите ипостаси на староруското писмо	1996	III	81-85
Мончева, Лила – Неосъществено прераждане (Гогол, Достоевски)	2001	IV – V	105-108
Мончева, Лила – За морфологията на староруския литературен текст	2003	VIII	23-30
Мончева, Лила – Превратностите на културната аксиология текст-книга: примерът на руската литература	2004	IX	175-181
Мончева, Лила – Съзиданието на новата руска поезия: Державин и Пушкин	2005	X, 1	179-183
Москова, Йорданка – Трансформиране на античната митология за нуждите на християнската доктрина в хрониката на Йоан Малала	2005	X, 1	197-204
Николова, Анета – Антифонното пеене и организацията на средновековния литературен текст (Върху материал от „Сказание и страст и похвала на светите мъченици Борис и Глеб“)	2004	IX	186-192
Николова, Анета – За жертвената еманация на личността в един староруски авторов текст (Върху материал от „Сказание и страсть и похвала святюю мученику Бориса и Глеба“ и летописната статия за 1015 г.)	2005	X, 1	189-196

Николова, Радка – Дуелът на Юрий Дружников с пушкинистите	2002	VI – VII	219-224
Панайотов, Веселин – За редакциите на Тълковната палея	1996	II	256-260
Панайотов, Веселин – Южнославянският препис на апокрифа „Завети на дванадесетте патриарси“	1996	III	67-70
Панайотов, Веселин – Арменски източници за историята на богомилството	2001	IV – V	63-70
Панайотов, Веселин – Библейската история за Йосиф – Фолклорен вариант	2002	VI – VII	5-13
Панайотов, Пламен – Смъртта в „Смъртта на Иван Илич“	1994	I	232-234
Панайотов, Пламен – „Провокаторът – велика акушерка на историята“ (За спецификата на философския критицизъм в романа „Хулио Хуренито“ от Иля Еренбург)	1996	II	159-163
Панайотов, Пламен – „Белият квадрат“ на Казимир Малевич	2001	IV – V	118-121
Панайотов, Пламен – Предметът „Х“ и числото π в „Молой“ от Самюъл Бекет	2004	IX	299-307
Пашко, Римма – Правда и ложь византизма	2003	VIII	31-44
Петров, Ивайло – Творчеството на Борис Акунин: стилизацията като средство за обновяване на жанра	2002	VI – VII	212-218
Петров, Мильо – Реалии и универсалии в българската литература	1994	I	191-208
Петров, Мильо – Някои въпроси пред съвременната литературна наука	1996	II	104-111
Петров, Мильо – Родствената, роднинската и фамилиарната връзка в литературата	1996	III	294-302
Петров, Мильо – Българската литературна критика между двете световни войни	2001	IV – V	84-91
Петров, Мильо – Българският символизъм (типологически аспекти)	2002	VI – VII	153-166
Петров, Мильо – Българският модернизъм в деконструктивистично-постмодернистическо осветление	2003	VIII	184-192

Петров, Милю – Атанас Далчев и литературно-културният кръг „Стрелец“	2005	X, 1	154-165
Петров, Милю – Българската литература през 70-те и 80-те години на XX век: аспекти на синтеза	2005	X, 1	205-219
Попова, Валентина – За знаковия характер на златото в романа „Златно сърце“ от Калина Малина	1996	II	134-138
Попова, Валентина – За „болното тяло“ и за неговия език в разказа „Росенския камен мост“ на Ангел Каралийчев	1996	III	303-307
Попова, Валентина – Ангел Каралийчев и художниците от „Родно изкуство“	2002	VI – VII	140-144
Попова, Валентина, Пенка Кожухарова – Особености в рецепцията на народната приказка при деца от различни етноси	2002	VI – VII	145-152
Проданов, Юрий – За един поетически „разговор“ във възрожденската литература	1996	II	88-92
Проданов, Юрий – За Шумен и за културните парадокси	1996	III	239-241
Проданов, Юрий – Културата на липсващите знаци	2001	IV – V	77-83
Проданов, Юрий – Българската журналистика през Възраждането – между два европейски модела	2003	VIII	57-63
Сабоурин, Владимир – Фигурата на Одисей при Адорно и Левинас	2003	VIII	193-200
Сивриев, Сава – Чудесното раждане на Чардафона – фреска от Захари Стоянов	1994	I	145-152
Сивриев, Сава – „Ускореното развитие“ на културата като проблем на компаративистиката	1996	II	98-103
Сивриев, Сава – Иван Вазов, Стоян Михайловски и Пенчо Славейков – щрихи към историята на българския индивидуализъм	1996	III	268-272
Сивриев, Сава – За писмата на Пейо Димитров	2003	VIII	155-160

Стоименова, Бисерка – „Деконструкцията“ на историята в „Папагалът на Флобер“ от Джулиан Барнс	1996	II	164-172
Стоименова, Бисерка – Принципът диалогичност в романа на Дьони Дидро „Монахинята“	1996	III	352-357
Стоименова, Бисерка – Трансформираният източник: стоицизъм и картезианство в либертинския дискурс	2003	VIII	64-70
Стоянова, Грета – За някои успоредици между Завета на св. Йоан Рилски и поучителните слова на Петър Черноризец	1996	III	55-61
Тенева, Теменуга – Още към проблема за гледането и виждането (Йордан Йовков – „По жицата“)	1996	III	279-283
Трендафилов, Петър – Изворите на Алековата Ниагара	2003	VIII	111-118
Трендафилов, Петър – Преводните антологии на Кирил Христов (по повод 60 г. от смъртта на поета)	2004	IX	218-229
Трендафилов, Христо – Новые списки „О письменах“ Черноризца Храбра	1996	II	223-227
Трендафилов, Христо – Кога е роден архиепископ свети Методий?	2001	IV – V	58-62
Трифонова, Даниела – Религиозното и светското в „Неделник <...>“ на Епископ Софроний	2003	VIII	45-51
Феринц, Иштван – О средневековом смысле праздника	2004	IX	169-174
Цанов, Страшимир – „Хайдушки песни“ на Яворов – поетика на фолклорната стилизация	1994	I	168-181
Цанов, Страшимир – Познанието-страдание и вярата-безверие в поезията на Яворов	1996	II	127-133
Цанов, Страшимир – Любомир Бобевски	1996	III	315-320
Цанов, Страшимир – Философията на историята в поемата „Горски пътник“ на Г. С. Раковски	2002	VI – VII	108-114

Цанов, Страшимир – Образът на Априлското въстание и идеите за история и исторически факт в „Под игото“ на Иван Вазов	2003	VIII	95-103
Цанов, Страшимир – „Векът“ на Вазов и триадата България – Европа – Русия	2004	IX	201-209
Цанов, Страшимир – Хаджи Димитър – историческа личност и митологема	2005	X, 1	130-136
Цветкова, Валентина – „Задочни репортажи за България“ на Г. Марков — между репортажа и литературата	2003	VIII	161-171
Цветкова, Валентина – „В страната на Съветите“ от Асен Златаров и българският социалистически пътепис	2004	IX	256-266
Цончева, Виолета – Библейски реминисценции и цитати в повести на Ил. Р. Блъсков	2002	VI – VII	115-123
Цочева, Надежда – Езикът на баналното в прозата на Чавдар Мутафов	2005	X, 1	166-173
Чавдаров, Рачо – Креативната техника на американската постмодерна проза (Наративни похвати и лексикално-семантични средства за структуриране на фикционалния свят в романите на Джон Барт)	1994	I	235-245
Чавдаров, Рачо – Антиципацията на постмодернизма в прозата на САЩ през 30-те години на XX век	1996	II	153-158
Чавдаров, Рачо – „Втората вълна“ в американската постмодерна проза	1996	III	344-351
Чавдаров, Рачо – Бидермайер в полската проза	2004	IX	288-298
Чавдаров, Рачо – Неохуманизмът и модернистичната концепция за човека	2005	X, 1	220-
Чавдаров, Рачо, Дечка Чавдарова – Паралитературният текст в практиката на славянските авангардисти	2003	VIII	137-144
Чавдарова, Дечка – Руското бягство от действителността в текста, съня и пиянството (Достоевски и Ерофеев)	1996	II	147-152
Чавдарова, Дечка – Homo faber в руската литература на XIX век	1996	III	334-338
Чавдарова, Дечка – Темата за амазонката в творчеството на Елисавета Багряна и Марина Цветаева	2001	IV – V	109-117
Чавдарова, Дечка – Към поетиката на кулинарните метафори в творчеството на Гогол	2002	VI – VII	201-211
Черняева, Наталия – Система интертекстов в трагедии Вен. Ерофеева „Вальпургиева ночь, или Шаш Командора“	2004	IX	308-320
Янкова, Венета – Между устното и писаното слово в агиографската проза	1994	I	46-54
Янкова, Венета – „Видрицата“, фолклорът и етноконфесионалните отношения	2005	X, 1	145-153

Лингвистика

АВТОР И СТАТИЯ	**Година**	**Том**	**Страници**
Александров, Александър – Сегашно време като универсално време за изразяване на едновременност на действието	2003	VIII	267-273
Александров, Александър, Румяна Русинова – Съчетаване на лексикални и морфологични средства за изразяване на умозаключителност	2003	VIII	249-258
Баева, Албена – „Хоро“ – ритмичен роман. Дву- и триакцентният ритъм	1994	I	123-127
Баева, Албена – Синонимия. Опит за вътрешно определение	1996	II	60-65
Балаж, Габор – Системна конгруенция в българската диахронна морфология	2004	IX	9-16
Василева, Нели – Симеоновият сборник и „Лествицата“ на Йоан Синайски (Лексически паралели)	1996	II	211-215
Вачкова, Кина – Към въпроса за установяването на нормативност при причастията в новобългарския книжовен език	1996	II	24-30

Вачкова, Кина – Читалищните документи в историята на българския книжовен език	2001	IV – V	26-30
Вачкова, Кина – Типологичният признак „Съхраняване на традицията – разрив с традицията“ в историята на новобългарския стандартен език	2005	X, 1	18-26
Великова, Снежана, Антоний Петров – Тотализиращите ефекти на хипертекста във виртуалната реалност	2003	VIII	299-308
Георгиева, Маргарита – За урока по български език	1996	III	224-229
Даскалова, Добрина – Фонетическо значение (За някои проблеми и аспекти на изследването)	1996	II	37-44
Даскалова, Добрина – Наблюдение върху разширените именни фрази с кванторно значение екзистенциалност	1996	III	179-185
Даскалова, Добрина – За общото и различното при изразяване на достоверност в два типа текстове (върху материали от периодичния печат)	2004	IX	134-144
Димитрова, Антоанета, Албена Иванова – Табу и календарни празници в немскоезичния и славянския (предимно българския) културен ареал	2005	X, 1	63-79
Добрева, Елка – За названията на ветрените мелници в разказа „Ветрената мелница“	1996	III	186-191
Енчева, Светла, Снежана Добрева – Метафорите в контекста на хороскопските предсказания от вестникарския дискурс	2004	IX	145-151
Златанова, Силвия – Някои морфологични особености в езика на „Български орел“, утвърдени като норми в Съвременния български книжовен език	1996	II	50-54
Златанова, Силвия – Функции на българските пословици и поговорки, отразяващи речевата дейност	2001	IV – V	31-37
Иванова, Валентина – Английската военна терминология от когнитивен аспект. Общи положения	2004	IX	123-133
Иванова, Елена – Лингвистични бележки върху румънските заемки на банатския говор	2005	X, 1	33-38
Иванова, Ирина – Характеристики на говорещия и слушащия във въпросно-отговорните качества единства (върху материал от английски език)	2005	X, 1	80-85
Иванова, Надежда – Социолингвистично описание на Болградското културно-просветно средище (60-70-те години на XIX век)	2004	IX	40-46
Иванова, Надежда – Граматиката на Сава Радулов и езиково-правописната практика на Болградското средище	2005	X, 1	27-32
Калева, Стефка – За пустото и празното в българското езиково съзнание	2005	X, 1	97-102
Калева, Стефка, Стефанка Кирилова – Микрополето за глобалност/ партитивност като елемент на функционално-семантичното поле за квантитативност (Върху материал от българския език)	1996	II	66-74
Калева, Стефка, Стефанка Кирилова – Микрополето на количеството като елемент на функционално- семантичното поле за квантитативност в българския език	1996	III	208-215
Кирилова, Стефанка – За употребата на абстрактните съществителни в множествено число	2001	IV – V	44-48
Кирилова, Стефанка, Стефка Калева – Логико-семантична структура на функционално-семантичното поле за квантитативност в българския език	1994	I	115-122
Колева, Красимира – Преселниците-българи в Шумен	1994	I	83-93
Колева, Красимира – Вариативност в шуменския говор (Фонетика и акцентология)	1996	II	45-49

Колева, Красимира – Вариативност в шуменския говор (морфология)	1996	III	170-178
Колева, Красимира – Една екзотична група хрематоними	2002	VI – VII	99-104
Колева, Красимира – Един „шуменски“ документ за историята на новобългарския книжовен език	2003	VIII	241-248
Колева, Красимира – Една диалектна прономинална подсистема: третоличното местоимение в балканските говори	2005	X, 1	46-52
Кръстев, Белчо – Речникът на Найден Геров – източник за обогатяване на съвременния български език	1996	I	153-159
Кръстев, Белчо – За текстовите грешки в ученическата реч (V – VIII клас) – опит за класификация	2003	VIII	291-298
Митев, Дамян – Общност и своеобразие на руския и българския език при изразяването на транзитивност	1996	III	192-201
Митев, Дамян – За съотношението ономасиологична категория – словообразувателна категория	2004	IX	79-90
Николов, Николай – Устойчивите сравнения в старобългарския език	2003	VIII	203-220
Николова, Анна – За спецификата и езиковата манифестация на разказвача при наратива от първо лице	2004	IX	91-99
Николова, Анна – За механизмите на антропонимната номинация в руския и българския художествен текст	2005	X, 1	53-62
Николова, Мария – Васил Друмев и процесите на интелектуализация на българския книжовен език през третата четвърт на XIX в.	1996	III	164-169
Николова, Надка – Терминологичната вариативност през Възраждането	1994	I	70-82
Николова, Надка – Ролята на метафората и метонимията за формиране на анатомичната ни терминология през Възраждането	1996	II	31-36
Николова, Надка – Кодификационните процеси в българския и чешкия книжовен език (съпоставителен обзор)	2002	VI – VII	89-98
Николова, Надка – Българо-гръцкият билингвизъм през XV – XIX в. като резултат от естествени езикови контакти	2003	VIII	221-232
Николова, Надка – Черковнославянският език в идеологията на Априлов, Богоров и Раковски	2004	IX	27-39
Николова, Надка – Езикът на българите през погледа на чужденеца пътешественик през XV – XVIII в.	2005	X, 1	7-17
Николова, Надка, Николай Николов – За някои прономинални синтагми от типа *някъде тогава, някой си там*	1996	III	156-163
Павлов, Петър – Особености на някои от глаголите, въвеждащи резюмирана реч	2003	VIII	274-279
Пашов, Петър – Основополагащата роля на чл.-кор. проф. д-р Любомир Андрейчин в науката за новобългарския книжовен език	1996	II	7-15
Пенчева, Снежана, Снежана Великова – Механизми за регулиране на възприемането и разбирането на реципиента в текстови варианти (по материали от дамаскини от XVII – XIX в.)	1996	III	151-155
Попов, Димитър – Статус и таксономия на фонетичните стилове	2003	VIII	280-290
Попова, Велка – За когнитивните метафори в процеса на овладяването на езика	2001	IV – V	20-25
Попова, Велка – Ранните стадии в усвояването на морфологията	2003	VIII	259-266
Попова, Велка – Формиране на ранния глаголен речник в онтогенезата	2004	IX	62-78

Пройкова, Мария – Съпруги и любовници – аспекти от стереотипния медиен образ на жените	2004	IX	152-166
Пройкова, Мария – Комичният образ на другия	2005	X, 1	86-96
Русинова, Румяна – Морфологична интерференция като проява на диглосията	1996	III	202-207
Русинова, Румяна – Към въпроса за лексикално- фонетичната интерференция в един мезолект	2003	VIII	233-240
Русинова, Румяна – Още веднъж за фонетично-морфологичната интерференция в един мезолект	2005	X, 1	39-45
Савова, Ивелина – Фразеосхеми със значение квалификация, оценка на лице	1994	I	94-105
Савова, Ивелина – Бележки върху подложните прономинално-субстантивни конструкции в спонтанната устна реч	1996	II	16-23
Савова, Ивелина – Към въпроса за текстуиращите типове: синтактичният паралелизъм	2001	IV – V	5-12
Савова, Ивелина – Екскурс в речника на четвъртото измерение	2004	IX	47-61
Стефанова, Марияна – За учебното съдържание по речев етикет	1994	I	106-114
Стефанова, Марияна – Методи и похвати на обучението по речев етикет	1996	II	55-59
Стефанова, Марияна – За началното усвояване на етикетната подсистема на българския език в условия на билингвизъм	1996	III	216-223
Стоев, Стойчо – Посвещението като вид паратекст	2001	IV – V	13-19
Стойнева, Мара – Елиптичните конструкции в разговорната реч през погледа на теорията за пресупозициите	2001	IV – V	38-43
Стойчев, Стойчо – Лексикални особености на апостолските цитати в старобългарския превод на Пандектите на Атниох	2002	VI – VIII	23-38

Стоянова, Елена – „Новые русские" – новый русский лингво-культурный феномен (на материале русской прессы)	2004	IX	111-122
Стоянова, Елена, Людмила Янминчева. Устойчивые словосочетания с компонентом „русский": лингвокультурный аспект (на материале русской прессы)	2004	IX	100-110
Тихова, Мария – За символиката в Притча за богатите от българските книги	1996	II	216-222
Тихова, Мария – За езика на един дамаскинарски препис на Народното житие на свети Иван Рилски	1996	III	71-80
Тодоров, Златко – Връзка между часовете по писмени упражнения и практическа граматика на английски език	2002	VI – VIII	105-107
Янакиева, Цветанка – Староруска компилация по Шестоднева в „Мерило праведное" от XIV век	1994	I	55-61
Янакиева, Цветанка – Лексемата „нощь" в текста на Успенския сборник	1996	II	194-199
Янакиева, Цветанка – Святополк Окаяни или Ярослав Мъдри (за дискредитацията на персонаж с езикови средства)	1996	III	62-66
Янакиева, Цветанка – За среднобългарския протограф на соборника на свети Нил Сорски	2004	IX	17-26
Янкова, Ганка – За избора на алтернативните учебници по български език	1996	III	230-238

Изкуство

АВТОР И СТАТИЯ	**Година**	**Том**	**Страници**
Паскалевски, Спартак – Фотис Кондоглу и неовизантинизмът в гръцката живопис през 20-те – 30-те години на XX век	1996	II	287-292
Паскалевски, Спартак – Към проблема за символа в творчеството на Николай Райнов	1996	III	145-150

Национална сигурност

АВТОР И СТАТИЯ	Година	Том	Страници
Андонов, Николай – Национализъм и православие	2007	X, 2	195-203
Йорданова, Галя – Към въпроса за християнската етика и нейното място в българската армия	2007	X, 2	187-194
Митрев, Димитър – Общество и сигурност в глобализиращия се свят	2007	X, 2	149-155
Салтиров, Димитър – Аспекти на националната сигурност в условията на глобализиращия се свят	2007	X, 2	156-167
Сандев, Генчо – Сигурност на обществената система	2007	X, 2	168-186

Библиографии

	Година	Том	Страници
Библиография на трудовете на проф. д-р Тотю Тотев 1992-1995 г.	1996	II	173-178

Рецензии

АВТОР И СТАТИЯ	Година	Том	Страници
Стефанов, Павел – От Средновековие към Възраждане в балканското изкуство. Рец.: *Емануел Мутафов*. Европеизация на хартия (Съчинения за живописта на гръцки език през първата половина на XVIII в.). С., 2001, 280 с.	2002	VI – VII	225-227
Стефанов, Павел – Туризъм в името на вярата. Рец.: *Енчо Костов-Кинек*. Религиозният туризъм в България: вчера, днес и утре. С., 2000, 112 с.	2002	VI – VII	232-233
Стефанов, Павел – Нова книга за униатството в България. Рец.: *РуменВаташки*. Католическата пропаганда в Сливенска епархия (20-те и 30-те години на XX век). Историческо изследване. Шумен, 2002, 152 с.	2002	VI – VII	234-235
Цветков, Георги – Ценно краеведско изследване за с. Драгоево. Рец.: *Белчо Кръстев*. Село Драгоево, Шуменско (Материали и документи). Шумен, 1998, 201 с.	2002	VI – VII	228-231